

Könyvek magántulajdonban
(1770–1820)

Reciti konferenciakötetek · 6

Sorozatszerkesztő
TÖRÖK ZSUZSA

Könyvek
magántulajdonban
(1770–1820)

Szerkesztette
DÓBÉK ÁGNES

reciti
Budapest
2020

A konferenciát és a kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,
a BTK Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 kutatócsoport
és a BTM Kiscelli Múzeum támogatta.

A konferenciát a BTK Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820
Kutatócsoport, a MOKKA Egyesület MOKKA R Tagozat, valamint az MTA
Könyvtörténeti Munkabizottsága közösen rendezte Budapesten, az MTA KIK
tanácstermében 2020. március 6-án.

A borítón: a budai könyvkötőcéh ládája, 18. század második fele
(BTM Kiscelli Múzeuma, Fáryné Szalatnyay Judit felvétele)

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5
Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630-953X
ISBN 978-615-5478-90-1

Kiadja a Reciti,
BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
www.reciti.hu
Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
a BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

Tartalom

Előszó	7
--------------	---

KÖNYVTERMELÉS, KÖNYVTERJESZTÉS, OLVASÁSTÖRTÉNET

MONOK ISTVÁN

Magánkönyvtárak (1770–1820)

A kutatás és az elemzések különös jegyei	13
--	----

GRANASZTÓI OLGA

Európai könyvterjesztési hálózatok, német kereskedők, magyarországi
könyvfogyasztók II. József korában

Új felvetések Pozsony, Pest-Buda és Bécs könyvkereskedelmének kutatásában	35
---	----

VASNÉ TÓTH KORNÉLIA

Ponyvák Széchényi alapkönyvtárából az Országos Széchényi Könyvtár
Plakát- és Kisnyomtatványtár gyűjteményében (1770–1820)

45

KÖZNEMESEK ÉS AZ ALSÓPAPSÁG OLVASMÁNYAI

HORVÁTH JÓZSEF

Adalékok a Győri Egyházmegye római katolikus alsópapságának
könyvkultúrájához

Falusi és mezővárosi plébánosok könyvhagyatékai (1770–1820)	63
---	----

HEGYI ÁDÁM

Hogyan lesz magánkönyvtárból közösségi könyvtár?

Példák két délvidéki református egyházmegye lelkészi könyvtáraitra

a 18–19. század fordulóján	87
----------------------------------	----

SIMON BEÁTA

Közneemesek magánkönyvtárai a 18. századi Zalában,
hagyatéki leltárak alapján 99

FŐÚRI GYŰJTEMÉNYEK

SZABÓ ÁDÁM

Egy főúri tudóskönyvtár: a Telekiek gyűjteménye 123

ZVARA EDINA

Görög Demeter könyvtárának kéziratai
Bárány Péter, Batsányi János, Kis János, Révai Miklós, Trenk Frigyes
és Verseghy Ferenc írásai 141

TUDÓSOK, IRODALMÁROK GYŰJTEMÉNYEI

DONCSE CZ ETELKA

Verseghy Ferenc könyvtárai 173

VIOLÁNÉ BAKONYI IBOLYA

Újabb adatok a somogyi udvarházak könyvkultúrájának kérdéséhez 189

DÓBÉK ÁGNES

Sauttersheim Ignác könyvei 203

Személynévmutató 217

Helynévmutató 235

A kötet szerzői 241

Előszó

A kötet a BTK Lendület Nyugat-Magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport, a MOKKA Egyesület, MOKKA-R Tagozat és az MTA Könyvtörténeti Munkabizottsága által 2020. március 6-án megrendezett könyv-, könyvtár- és olvasástörténeti konferencia előadásainak szerkesztett változatait tartalmazza. A tanácskozáson tizenhárom előadás hangzott el, ezekből tizenegyet közöl a kiadvány.

A 18. század végén és a 19. század első évtizedeiben a könyvtörténetben az olvasás és könyvkiadás területén jelentős változások figyelhetők meg. A korabeli Magyarországon is egyre hangsúlyosabbá váltak a könyvolvasás propagálásának, a könyvgyűjtésnek, illetve a könyvtárállításnak a kulturális tapasztalatai. A könyv már nem mint értéktárgy volt jelen, hanem mindennapi használati tárgyként egyre elérhetőbb ára miatt szélesebb társadalmi rétegekhez jutott el. Számos új nyomda jött létre, a könyvkereskedelem felélénkült, a könyvkiadás támogatói köre kibővült. A felélénkülő könyvpiac mellett ezekre az évtizedekre is igaz, hogy mecénatúra nélkül nehezen valósulhatott volna meg az egyre nagyobb számú könyvtermelés. A hagyományos reprezentációs gyakorlatok mellett a főpapok és arisztokrata főurak tudományos és művészeti érdeklődése is ösztönözte a könyvkiadás támogatását.

Az egyre szélesebb olvasói réteg és a könyvek növekvő száma ellenére a 18. század közepétől a magyarországi könyvtártörténet forrásai javarészt feltáratlanok. A szakirodalom főként az egyházmegyei székhelyeken alapított könyvtárakkal és egyes arisztokrata családok gyűjteményeivel foglalkozott. A források feltáratlansága miatt a városi polgárok hagyatékában feljegyzett könyvanyagáról, az egyes városok könyves kultúrájáról kevés információnk van.

A kötet tanulmányai a magántulajdonban lévő könyvekre koncentrálnak; eddig teljesen, vagy részben feldolgozott források alapján, új szempontok szerint mutatják be a vizsgált korszak (1770–1820, kitekintve az ezt megelőző és az ezt követő évtizedre) könyves kultúráját. A szerzők célja, hogy néhány reprezentatív könyvgyűjtemény és egy-egy térség polgárai olvasmányainak elemzésével mutassák be azokat a jellegzetességeket, amelyek a 18. század végén és a 19. század elején élt könyvolvasó olvasmányélményeit, könyvgyűjtési szokásait, könyvvásárlási lehetőségeit, a kortárs hazai- és világirodalomban való jártasságát, naprakészségét jellemzik. Az írásokban a könyv sokrétű szerepben jelenik meg: mint a tudomány, az oktatás, a tájékoztatás, a szórakozás eszköze, sőt, mint fogyasztási cikk is szerepel.

A tanulmányokon keresztül a korszak különböző társadalmi rangú, műveltségű, érdeklődésű olvasóit ismerjük meg. Jelen vannak kiemelkedő kulturális tevékenységet folytató főurak (Széchényi Ferenc, a Teleki grófok), tudósok és irodalmárok (Verseghy Ferenc, Görög Demeter, Sárközy István), a felvilágosodás szellemiségét követő polgárfíjú Sauttersheim Ignác, valamint különböző anyagi helyzetű városi polgárok, katolikus papok és református lelkészek. A tanulmányok pontos leírást adnak gyűjteményeik jellegzetességeiről, kialakulásáról, illetve megfigyelhetjük az egyes műfajok, témák, szerzők jelenlétét a bemutatott könyvek között. A hajdani könyvgyűjtemények állományának rekonstruálása, a könyvgyűjtés módja, a könyvek használóinak bemutatása hozzájárul az egyes személyek, környezetük műveltségének ismeretéhez, valamint az arisztokrata főurak esetében kultúrapártoló tevékenységük szellemi hátterét mutatja be.

Az értekezések szerzői források birtokában a könyvgyűjtő személyek levelezését is vizsgálják, hiszen a levelekből kiderül, kikkel tartották a kapcsolatot könyvek beszerzése céljából. A tanulmányok ezen aspektusa irodalomszociológiai kérdéseket is felvet és a tudóslevelezés már megkezdett kutatásaihoz járul hozzá.

A kötet az egyes városok, régiók lakóinak olvasmányműveltségére is koncentrálna. A Győri Egyházmegye alsópapságának olvasmányait, délvidéki egyházmegyei lelkészi könyvtárait, valamint a zalai köznemesek magánkönyvtárait elemző írások bemutatják, hogy a fennmaradt forrásanyag milyen olvasási szokásokat mutat, mely személyek, csoportok olvastak el egy-egy könyvet. A feldolgozott gyám- és árvaügyi hagyatéki leltárakon, egyházigazgatási iratokon keresztül láthatjuk, hogy milyen szerepe volt az öröklésnek, mi jellemző a hagyatékokban összeírt könyvlistákra, milyen volt a kisközösségek olvasási gyakorlata.

A vizsgált könyvgyűjtemények az ország legmeghatározóbb kulturális központjaiban létesültek, így precíz összefoglaló képet adnak az egyes régiók könyves műveltségéről.

A kötet nem nélkülözi a könyvtörténeti kutatások történetét és módszertanát, valamint a hazai könyvkiadás- és kereskedelem működését bemutató írásokat sem. A nyitó tanulmányban Monok István vázolja fel a könyvtörténeti kutatások jelenlegi állását, meghatározza az olvasmánytörténeti források tipológiáját, kijelöli a magánkönyvtárak történetének korszakait, valamint a kutatás lehetséges új irányait. Az európai könyvpiacról hazánkba érkezett könyvekről értekezik Granasztói Olga tanulmánya, amely azt mutatja be, hogy egy-egy irodalmi mű elterjedését hogyan befolyásolta a könyvkereskedők tevékenysége, hogyan kommunikáltak a hazai kereskedők a hatalmas európai könyvpiac távoli szereplőivel, melyek voltak azok az olvasói igények, amelyeknek a helyi könyvkereskedő igyekezett megfelelni a rendelések leadásakor.

A tanulmányok a hazai könyves kultúra jelenségeit vizsgálják, ugyanakkor a könyvtulajdonosok európai műveltségére is reflektálnak idegen nyelvű könyveiken keresztül.

Külön köszönet illeti Keveházi Katalint, Monok Istvánt, Matolay Katalint, valamint Csörsz Rumen Istvánt, a Lendület Nyugat-Magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport vezetőjét, akiknek szakmai támogatása nélkül nem jöhetett volna létre a konferencia és ez a kötet.

Dóbék Ágnes

KÖNYVTERMELÉS,
KÖNYVTERJESZTÉS,
OLVASÁSTÖRTÉNET

Magánkönyvtárak (1770–1820)

A kutatás és az elemzések különös jegyei

Két könyvtár- és olvasmánytörténeti kutatási program, két alapvetően eltérő megközelítés. Az egyik Keserű Bálint tervezete, amelyet 1979-ben fogalmazott meg, és 1983-ban adtunk ki,¹ és a „Mohács utáni két évszázad” kutatására vonatkozik. A másik Granasztói Olga áttekintése a magyarországi könyvtörténeti kutatásokról, és időben a 18. század második felét, illetve az azt követő századfordulót célozza meg programadással.² Az elsőként említett kutatási program, szervezett forrásfeltárás és kiadás időtartama közel fél évszázad, közel vagyunk a befejezéséhez. Az alapvető elemzések elkészítésével együtt a program meghaladja az 50 évet. Megjelent a források tipológiája,³ és a részmérlegek, a kutatás korai,⁴

- 1 KESERŰ Bálint, „A kiadó jegyzete”, in *A magyar könyvkultúra múltjából: Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*, kiad. HERNER János és MONOK István, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11, 602–606 (Szeged: JATE, 1983; a továbbiakban: HERNER–MONOK, Adattár 11).
- 2 GRANASZTÓI Olga, „Olvasótól – olvasóig: Észrevételek a magyar olvasástörténeti kutatások aktuális kérdéseihöz”, *Korall* 12 (2011), 43. kötet (*A könyvtől az olvasóig*, szerk. GRANASZTÓI Olga és GRANASZTÓI Péter): 5–24.
- 3 MONOK István, *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon, 1526–1720: Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*, Olvasmánytörténeti dolgozatok 5 (Szeged: JATE, 1993).
- 4 KEVEHÁZI Katalin, „Aufarbeitung und Publikation von ungarischen Bücherverzeichnissen aus der Zeit vom XVI. bis XVIII. Jahrhundert”, *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte* 10 (1985): 68–77; MONOK István, „A XVI–XVII. század magyarországi olvasmányai, (Régi magyarországi könyvjegyzékek összegyűjtése és publikálása)”, *Csongrád Megyei Könyvtáros* 17, 1–2. sz. (1985): 15–20; MONOK István, „XVI–XVII. századi olvasmánykultúránk”, *Magyar Könyvszemle* 104, 1. sz. (1988): 78–82; MONOK István, „A Mohács utáni két évszázad olvasmányműveltsége a Kárpát-medencében”, *Könyvtári Figyelő* 43, 3. sz. (1997): 485–498 (ugyanaz: *Valóság* 41, 5. sz. [1998]: 95–104).

majd későbbi szakaszában is.⁵ A korszak vizsgálatát folytatva, a forrástipológia kérdésében Granasztói Olga tett néhány javaslatot, illetve e sorok írója is kiegészítette a már megjelent változatot – figyelembe véve az 1720 utáni időszakban újonnan keletkezett dokumentum-formákat⁶ –, de a teljes forrástipológia még kidolgozásra vár. Ha vázlatosan ezt ismertetni akarjuk, akkor az alábbi összefoglalást tudjuk adni.

A vázlatban kiemeltük, hogy az 1770 utáni időszakra vonatkozóan a kurzív-félkövér betűkkel jelzett forrástípusok egészítik ki a megelőző korszakban előfordultakat. A tipológia kapcsán kiemelnénk a nyomtatott katalógusok, illetve jegyzékek megjelenését – különösen a folyóiratokban megjelenő olvasmány ajánlat listákat –, mint olyanokat, amelyek nem pusztán a korszak magánolvasmányainak dokumentálását segítik, hanem mint eszközt az olvasás társadalmi elterjesztése útján. Külön felhívnam a figyelmet azokra a magánkönyvtárnak is felfogható olvasmányjegyzékekre, amelyek a szerzetesi közösségek házai összeírásában maradtak ránk akkor, amikor a könyveket egyes személyek szobáiban írták össze (ezeket vitán felül magánolvasmányoknak tekinthetjük, és nem csupán a rendház könyvtárának a katalógusát tudjuk elemezni, mint potenciális olvasmányanyagot). Ez a forrástípus persze létezik a 17. századtól kezdve, de az abolíciós összeírások számottevő mértékben növelték ezeknek a számát. Ne feledjük azonban, hogy az abolíció csak a rendi könyvtárak történetében kezelhető korszakhatárként, nem olvasmánytörténeti cezúra.

A kora újkori magyarországi olvasmánytörténeti források egyfajta tipológiája, 1500–1850

I. Az olvasmánytörténet jegyzékszerű forrásai

I.1. Katalógusszerű összeírások

I.1.1. A tulajdonos megbízásából készül katalógusok

I.1.1.1. Kéziratos

- 5 MONOK István, „A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről: Részmerleg egy hosszú alap kutatás eredményeiről”, in *„Apró cseppekből lesz a zápor”: Bakonyi Géza emlékkönyv*, szerk. HEGYI Ádám és SIMON Melinda, Habent sua fata libelli 4, 23–43 (Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2008).
- 6 MONOK István, „The Remaining Records of the Private Book Collections in the Kingdom of Hungary and the Transylvanian Principality between 1665 and 1830”, in *Private Libraries and Private Library Inventories, 1665–1830: Locating, Studying and Understanding Sources*, ed. Helwi BLOM (Leiden–Boston: Brill, 2020, megjelenés alatt).

- I.1.1.2. Nyomtatott* (1770 előttről három ilyenről tudunk)⁷
- I.1.2. Magángyűjtemény árverési katalógusa* (1770 előttről kettő ismert)⁸
- I.1. Intézményi könyvtár nyomtatott katalógusa*
- I.2. Jegyzékszerű összeírások (hivatalos szervek összeírásai magánkönyvtárakról)
- I.2.1. Hagyatéki összeírások
- I.2.2. Árvaügyi iratok
- I.2.3. Végrendeletek
- I.2.4. Vagyonelkobzási jegyzőkönyvek
- I.2.5. Peres ügyek iratai (jogi útra vitt viták, adósságok)
- I.2.6. Canonica visitatio jegyzőkönyvei
- I.2.7. Vegyes célú összeírások (ide sorolva az autobibliográfiát is, ez lehetett nyomtatott)
- I.3. Jegyzékszerű összeírások (intézményi könyvtárak katalógusai, mint magángyűjtemény jegyzéke)
- I.3.1. Adományozások
- I.3.2. Feljegyzések kölcsönzésekről
- I.3.3. Szerzetesrendek könyvtári összeírásainak a cellákban rögzített része
- I.3.4. Magánszemély könyvvállományának az intézmény számára történő megvásárlásakor készült jegyzék
- I.4. Nyomtatott kiadói katalógusok* (1770 előttről is ismerünk néhányat)⁹
- I.4.1. Folyóiratokban nyomtatott kiadói ajánló jegyzékek*
- I.5. Személyes iratok
- I.5.1. Naplóbejegyzések vásárolt, elolvasandó vagy köttetendő könyvekről
- I.5.2. Levelekben fennmaradt könyvjegyzék
- I.6. Egyéb források
- I.6.1. Feljegyzés személyes könyvkölcsönzésről
- I.6.2. Adás-vételi feljegyzés
- I.6.3. Köttetési lista
- I.6.4. Könyvszámlák
- I.6.5. Könyvbejegyzésként fennmaradt könyvjegyzék

7 Mindhárom Martin Schmeizel könyvtáráról készült (1744, 1748, 1751).

8 Maróthy György könyvtárának 1745-ös árveréséről nem ismerünk ilyet, a Bánffy család könyvtárának nagyszombati aukciójáról (1763) és Esterházy Imre gróf könyveinek bécsi árverezéséről (1766) viszont igen.

9 A nagyszombati akadémiai nyomda termékkatalógusai 1710-től kezdődően, illetve Johann Michael Landerer pozsonyi kiadó katalógusa 1751-ből és 1759-ből.

I.6.6. A tulajdonos javainak különböző célú, nem hivatalos szerv által történt összeírásai közt fennmaradt könyvjegyzék

II. Az olvasmánytörténet nem jegyzékszerű forrásai

II.1. Levelek

II.2. Irodalmi források

II.3. Idézetek (idézetjegyzékek)

II.4. Könyvbejegyzések

II.4.1. Possessorbejegyzések

II.4.2. Margináliák, sorközi jegyzetek, aláhúzások

II.4.3. Régi raktári jelzetek

II.5. Töredék-adatok (1–4 különböző könyvet említő, vagy általánosságban fogalmazó feljegyzések)

Az olvasmányok és a magánkönyvtárak történetének korszakai

A MEDIATE (*Middlebrow Enlightenment: Disseminating Ideas, Authors and Texts in Europe*)¹⁰ és az ezzel párhuzamos BIBLIO program (*Bibliography of Individual Book and Library Inventories Online*)¹¹ történelmi időhatárai 1665–1830. Lehet persze vitatkozni, hogy ezek az időhatárok mennyire mondhatók adekvátnak, és milyen szempontok szerint. Bizonyos, hogy a nyugat-európai gondolkodás történetében a 17. század utolsó harmada új korszakot nyitott,¹² és a Francia Forradalom nem csupán politikatörténeti időhatár.¹³ 1830 lehet a kézisajtó korának lezárultát jelölő év is. A magyarországi és erdélyi művelődés történetének azonban ezek nem jellemző korszakhatárai, ahogy a legtöbb európai kulturális csoport, nép olvasmánytörténetének sem. A nyugat-európai szellemi áramlatok kárpát-medencei befogadás-történetében – és a magánkönyvtárak kutatása éppen ennek megismerésére kezdődött – jellemzőbbek az 1480–1620,

10 <http://mediate18.nl/>

11 <http://mediate18.nl/?page=database>

12 Vö. *Die Zeit um 1670: Eine Wende in der europäischen Geschichte und Kultur?*, Hg. Joseph S. FREEDMAN, Wolfenbütteler Forschungen Bd. 142 (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2016).

13 Vö. *Säkularisierung in den Wissenschaften seit der Frühen Neuzeit*, Hg. Lutz DANNEBERG, Sandra POTT, Jörg SCHÖNERT und Friedrich VOLLHARDT (Berlin: De Gruyter, 2002–2003); Band 1: *Medizin, Medizinethik und schöne Literatur*, hrsg. von Sadra POTT; Band 2: *Zwischen christlicher Apologetik und methodologischem Atheismus*, Hg. Lutz DANNEBERG, Sandra POTT, Jörg SCHÖNERT und Friedrich VOLLHARDT; Band 3: *Die Anatomie des Text-Körpers und Natur-Körpers*, Hg. Lutz DANNEBERG.

1620–1720, 1720–1830 dátumok. Ezeknek az időhatároknak a választása többfajta módon indokolható, azzal a megszorítással, hogy ezeken belül is vannak jellemző különbségek.

I.

Az egyes szellemi áramlatok, könyvek megjelenése és a Magyar Királyságba érkezése közti idő más és más, és folyamatosan nő: amíg nagyjából 1620-ig a recepció csaknem naprakész, 1720 körül már 30 év a késétség, míg 1830-ra ez eléri a fél évszázadot is (természetesen egy-egy kivétel, naprakészen tájékozódó értelmiségi, vagy arisztokrata mindig akadt). Ha például megnézzük egy-egy olvasói csoporthoz tartozó egyes személyek könyvtárának darabjait, jól követhető ez a folyamat. Példaként emeljük ki a helvét hitvallást követő lelkészeket és gimnáziumi (kollégiumi) tanárokat. Miskolci Csulyak István (1575–1646) maga jegyezte fel könyveinek adatait (360 könyv),¹⁴ nagyon sokat maga vásárolt külföldi tanulmányútján, de a többi is friss anyag, a megjelenéstől számítva egy-két év alatt hozzájutott az őt érdeklő kötetekhez. Ugyancsak egy *diarium apodemicum* részeként, a tulajdonos által összeírt könyvtár Kaposi Juhász Sámuelé (1660–1713).¹⁵ Vannak természetesen olyan könyvek is a nagy gyűjteményben (1969 könyv), amelyek kortárs módon jelentek meg, de arányaiban egy régibb anyagot vásárolt. A peregrinus diák Kaposi Juhász láthatóan tudta, hogy hazatérése után nem lesz sok alkalma könyvet vásárolni, ezért a régibb kiadású műveket részesítette előnyben (véltetően ezek akkor, a 17. század végén, még olcsóbbak is voltak, mint az újak). A könyvtár méreteit tekintve a lelkészekre és nevelőkre jellemzőbb azonban Hányoki Losontzi István (1709–1780) nagy-kőrösi gimnáziumi tanár példája, akinek 187 könyvét 1739 körül írták össze.¹⁶

14 *Magyarországi magánkönyvtárak I, 1533–1657*, s. a. r. VARGA András, mts. MONOK István, utószó MONOK István és VARGA András, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13 (Budapest–Szeged: JATE–MTAK, 1986; a továbbiakban: VARGA–MONOK, Adattár 13/1), 61–78.

15 *Erdélyi könyvesházak III, 1563–1757: A Bethlen-család és környezete; Az Apafi-család és környezete; A Teleki-család és környezete; Vegyes források*, s. a. r. MONOK István, NÉMETH (VSKOLCZ) Noémi és VARGA András, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3 (Szeged: Scriptum, 1994), 223–265; *Erdélyi könyvesházak V, 1541–1750: Vegyes források*, s. a. r. BÍRÓ Gyöngyi, MONOK István és VERÓK Attila, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/5 (Budapest–Szeged: MTAK–SZTE, 2018; a továbbiakban: BÍRÓ–MONOK–VERÓK, Adattár 16/5), 40–49.

16 *Magyarországi magánkönyvtárak IV, 1552–1740*, s. a. r. BAJÁKI Rita, BUJDOSÓ Hajnalka, MONOK István és VSKOLCZ Noémi, mutató ZVARA Edina, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgal-

Itt már jól látszik a 30 éves átlagos késés a könyvek megjelenése, és a könyvek összeírásának dátuma között. A békési tanár, Fábíán János könyveit 1800-ban írták össze, 292 tételben.¹⁷ Annak ellenére, hogy a kis gyűjtemény nyelvi összetétele a modernitás irányába mutat – hiszen a 207 latin könyv mellett 75 francia, 7 német és 3 magyar nyelvű –, a könyvek megjelenési éveit tekintve szinte egy évszázados lemaradást láthatunk.¹⁸ A szellemi áramlatok befogadástörténetében mutatkozó lemaradást egyébként talán a legjobban a falusi értelmiségiek körében regisztrálhatjuk. Ezt tanúsítják a katolikus egyházmegyéek alsópapsága műveltségének vizsgálatai¹⁹ csakúgy, mint például a beregi református tanítók olvasmányainak elemzése is.²⁰ Egy számomra jelzés értékű példa a bihariószegi helyvét hitvallású iskola könyveinek 1823-as összeírása. A 49 mű (58 kötet) közül egyetlen jelent meg 1770 után (egy énekeskönyv), vagyis az összeírást megelőző fél évszázadból nem volt könyvük, a könyvek egyharmada 16. és 17. századi volt, egyötödük a 18. század első harmadában, a többség 1730 és 1770 közt jelent meg.

maink történetéhez 13/4 (Budapest: OSZK, 2009; a továbbiakban: BAJÁKI–BUJDOSÓ–MONOK–VISKOLCZ–ZVARA, Adattár 13/4), 350–358.

- 17 HEGYI Ádám, „...*azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanátsos...*”: *Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között*, A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2018), 296–303.
- 18 Fábíán Jánost a jakobinus eszmék terjesztésének vádjá alapján vizsgálta a hatóság. Vö. *uo.*, 262–269.
- 19 Csak példaként említek néhány feldolgozást: HERMANN Egyed és EBERHARDT Béla, *A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája a XIX. század elején*, A Veszprémi Egyházmegye múltjából 8 (Veszprém: Egyházmegyei Nyomda, 1942); HOLL Béla, „A váci egyházmegye alsópapságának könyvei a XVIII. században”, in HOLL Béla *Laus librorum: Válogatott tanulmányok*, kiad. MONOK István és ZVARA Edina, METEM-könyvek 26, 185–273 (Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége, 2000); HUDI József, *Könyv és társadalom: Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében*, Nemzeti Téka (Budapest: OSZK–Gondolat Kiadó, 2009); EMÖDI András, *A nagyváradi egyházmegye alsópapságának könyvkultúrája a korai újkor végén: 18. századi plébániai nagygyűjtemények, személyi gyűjtemények fennmaradt kötetei*, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/4 (Budapest–Szeged–Nagyvárad: NMTT–SZTE–PKE, 2014). Legújabban, általánosságban lásd az *Alsópapság* című fejezet írásait (a szerzők: BÁRTH Dániel, GÖZSY Zoltán, HERMANN István, SZULY Rita és BARTÓK István) az alábbi kötetben: *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században*, szerk. FORGÓ András és GÖZSY Zoltán, Pécsi Egyháztörténeti Műhely 11, 197–307 (Pécs: META Könyvek, 2019).
- 20 OLÁH Róbert, „A beregi oskolamesterek olvasmányai a 18–19. század fordulóján”, in *tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége: Tanulmányok*, szerk. MONOK István, Kulturális örökség, 151–238 (Budapest–Eger: Kossuth Kiadó–EKF, 2012).

2.

A társadalom írástudó rétege ugyan folyamatosan bővült,²¹ de az egyes olvasni tudó társadalmi csoportok közt a recepció frissességét tekintve lényeges különbség alakult ki a teljes vizsgált periódus végére (1820–1830). Amíg az első jelzett periódusban egy jogász, egy lelkész, és egy arisztokrata olvasmányanyaga nagyjából azonos naprakészséget mutat, egységesen latin, német és olasz nyelvű, addig a 18. század elején már jelentős eltérés van az arisztokrata tájékozódás és a szakértelmiség közt. A falusi, kisvárosi értelmiség pedig jellemzően latin és német orientáció mellett archaikus, vagy éppen elavult olvasmányokat tudhat magáénak még a 19. század első harmadában is²² (annak ellenére igaz ez, hogy 1780-tól arányaiban jelentős mennyiségű magyar és lassan bővülő szlovák, román nyelvű könyvanyag is megjelenik az olvasmányok közt). Ezeknek a jelenségeknek példákkal való jellemzésére három időszakot emelünk ki. A 16. század közepéről nézzük a következő, szerintünk jól összehasonlítható könyvjegyzék együtttest: Zay Ferenc báró (1553),²³ Perneszith György, gazdatiszt köznemes (1560),²⁴ Budai Jakab, udvari kamarai írnok (1561),²⁵ Kolozsvári János, püspök (1562),²⁶ Pesti Bornemisza Ferenc, kamarai jogász (1562).²⁷ A jegyzékek egy

- 21 Ezt még a Magyarországról egyébként lesújtó képet megrajzoló Tóth István György is elismeri. Vö. TÓTH István György, „Iskolák és analfabéták a szentgotthárdi uradalom falvaiban”, in *A felvilágosodás jegyében: Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára*, szerk. KLANICZAY Gábor, POÓR János és RING Éva, 258–271 (Budapest: ELTE BTK, 1985); TÓTH István György, „Írásbeliség és szóbeliség a XVII–XVIII. századi mezővárosokban”, in *Falvak, mezővárosok az Alföldön*, szerk. NOVÁK László és SELMECZI László, Acta Musei de János Arany nominati, 373–384 (Nagykőrös: Arany János Múzeum, 1986); TÓTH István György, „Mivelhogy magad írást nem tudsz...”: *Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17 (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1996); TÓTH István György, „Alfabetizáció a XVII–XVIII. századi Magyarországon”, *Acta Papensia: A Pápai Református gyűjtemények közleményei* 2, 1–2. sz. (2002): 31–37.
- 22 MONOK István, „Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI–XVII. századi Magyarországon”, in *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*, szerk. KOVÁCS András, SÍPOS Gábor és TONK Sándor, 393–401 (Kolozsvár: EME, 1996); MONOK István, „Nyelvi és tartalmi változások a 18. századi arisztokrata könyvtárakban Magyarországon: Szempontok és példák”, in *Szín – játék – költészet: Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia és PINTÉR Márta Zsuzsanna, 65–72 (Budapest–Nagyvárad: Reciti–Partium Kiadó–Protea Egyesület, 2013).
- 23 VARGA–MONOK, Adattár 13/1, 9–11.
- 24 Uo., 12–14.
- 25 HERNER–MONOK, Adattár 11, 54–55.
- 26 VARGA–MONOK, Adattár 13/1, 14–15.
- 27 Uo., 15–16.

késő középkori, *devotio moderna* jellegű kegyességi irodalmat, jelentős arányú ókori (főleg latin) szerzőt, továbbá kortárs humanisták jelenlétét mutatják, és mindegyik jegyzéken megjelennek a protestáns szerzők alapművei (Philipp Melanchthon, Martin Luther, Heinrich Bullinger). Ha a 17. század második feléből emelünk ki különböző társadalmi rétegekhez tartozók könyvtári katalógusait, akkor láthatjuk, hogy a jelentősebb arisztokrata családok egy része már a naprakész könyvgyűjtést is megengedte magának, amellet, hogy univerzális látókört célzott meg a gyűjtéssel (Nádasdy Ferenc,²⁸ Esterházy Pál²⁹). Egy velük kortárs olvasott (eruditus) kereskedő, egy orvos, vagy egy jogász azonban követő olvasottsággal bírt, a friss szakirodalom csak akkor volt meg neki, ha éppen külföldi tanulmányúton volt. Példaként említjük Sigismund Zimmermann eperjesi kereskedőt, akinek 1687-ben 398 könyve volt,³⁰ Nicolaus Georgius Kiechelt, a budai jegyzőt, akinek 84 könyvét 1694-ben írták össze,³¹ illetve Keppel Henrik tokaji orvost (1703-ban 99 könyvét jegyezték fel).³² Ha azonban egy, a 18. és 19. század fordulóján élt arisztokrata és egy falusi tanító, vagy egy kisvárosi értelmiségi olvasmányait próbáljuk a könyvek beszerzésének frissessége szempontjából összevetni, összehasonlíthatatlan dolgokat vetnénk egybe. (Összehasonlításképpen: ha nem a legfejlettebb nyugat-európai könyvkiadó központokat vizsgáljuk, hanem mondjuk az azoktól távolibb területek kisvárosi, falusi településeit, akkor a magyar helyzettel sok hasonlóság elmondható, de az arisztokrácia távolsága a társadalom polgári és vidéki értelmiségétől így is a Magyar Királyságban a leginkább szembeötlő. Példaként említeném Skóciát³³ vagy Walest,³⁴ de Itália egyes

28 VISKOLCZ Noémi, *A mecénatúra színterei a főúri udvarban: Nádasdy Ferenc könyvtára*, A Kárpát-medence koraújkorai könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, 8 (Szeged–Budapest: SZTE–HEH, 2013).

29 MONOK István és ZVARA Edina, *Esterhasiana Bibliotheca*, Esterhazyana (Budapest: Kossuth–MTAK, 2020).

30 *Magyarországi magánkönyvtárak, II, (1580–1721)*, s. a. r. FARKAS Gábor, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós és VARGA András, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2 (Szeged: 1992; a továbbiakban: FARKAS–KATONA–LATZKOVITS–VARGA, Adattár 13/2), 118–128.

31 Uo., 140–142.

32 Uo., 159–163.

33 Mark R. M. TOWSEY, *Reading the Scottish Enlightenment: Books and their Readers in Provincial Scotland, 1750–1820*, Library of the Written World 10 (Leiden–Boston: Brill, 2010).

34 *Not Dead Things: The Dissemination of Popular Print in England and Wales, Italy, and the Low Countries, 1500–1820*, ed. by Roeland HARMS, Joad RAYMOND and Jeroen SALMAN, Library of the Written World 30 (Leiden–Boston: Brill, 2013).

részeit³⁵ vagy egyes francia³⁶ és spanyol³⁷ területeket.) Magyarországon is voltak természetesen minden társadalmi csoportban kivételek, ezek azonban nem alkottak számottevő csoportot. Csak példaképpen említem az utóbbiak – tehát a kivételek – közül Gyarmathi Sámuel (1751–1830) orvost, nyelvészt,³⁸ vagy Körmöczy János (1762–1836) unitárius püspököt.³⁹ A magyar arisztokraták eljutottak a könyvgyűjtésnek arra a szintjére, amely a kortárs európai osztályos társakéval azonos. A francia *libertinus* ritkaságok vásárlására is találunk példát a Csáky család esetében.⁴⁰ Olyan is volt, akinek gyűjteményét nagy érdeklődéssel követett aukción adták el halála után: Reviczky Károly Imrée (1737–1793), a poliglott diplomataét, a perzsa Háfiz első magyar fordítójáét.⁴¹ De ne feledjük el, hogy az 1798 és 1803 közti időszakban a Magyar Királyság és Erdély nemzeti könyvtárai is létrejöttek, több tízezres állománnyal. Ezeket, az eredetileg magánkönyvtárakat egyes részekben lehet tematikus arculattal jellemezni, de mégis

- 35 Vittorio ANELLI, Luigi MAFFINI e Patrizia VIGLIO, *Leggere in provincia: Un censimento delle biblioteche private a Piacenza nel Settecento*, Cultura e vita civile nel Settecento (Bologna: Il Mulino, 1986).
- 36 Noë RICHTER, *La lecture et ses institutions: La lecture populaire 1700–1918*, Bibliothèque de l'Université de Main (Main: Éditions Plain Chant, 1987).
- 37 *Coleccionismo y bibliotecas (siglos XV–XVIII)*, dir. María Luisa LÓPEZ-VIDRIERO e Pedro M. CÁTEDRA (Salamanca: Universidad de Salamanca, 1998).
- 38 Könyvei összeírása 1830-ból maradt fenn: M. NAGY Ottó, „Gyarmathi Sámuel könyvei (1830)”, *Erdélyi Múzeum* 57, 2. sz. (1943): 332–341.
- 39 Körmöczy János és a kortárs eszmei áramlatok: Az Erdélyi Unitárius Egyház, az Erdélyi Múzeum Egyesület, Babeş–Bolyai Tudományegyetem Filozófiai Intézete, a Szegedi Tudományegyetem BTK, Régi Magyar Irodalom tanszéke által 2013. szeptember 13–15-én Kolozsváron rendezett tudományos tanácskozás tanulmányai, *Keresztény Magvető* 120, 3–4. sz. (2014).
- 40 ECKHARDT Sándor, *Az aradi közművelődési palota francia könyvei* (Arad: Réthy, 1917); Sándor ECKHARDT, „Les livres français d'une bibliothèque privée en Hongrie au XVIIIe siècle (István Csáky et sa femme Júlia Erdődi)”, *Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes* Nr. 3–4 (1923): 145–147; Sándor ECKHARDT, *De Sicambria à Sans Souci: histoire et légendes franco-hongroises*, Bibliothèque de la Revue d'histoire comparée 2 (Paris: 1943), 265–281. Vö. GRANASZTÓI Olga, *Francia könyvek magyar olvasói: A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1770–1810*, Res libraria 3 (Budapest: Universitas Könyvkiadó–OSZK, 2009).
- 41 *Catalogue de mes livres, premier partie contenant les auteurs classiques grecs et latins. – Bibliotheca Graeca et Latina, complectens [...] quas usui meo paravi* PERIERGUS DELTOPHILUS (Berolini: Johann Friedrich Unger, 1784); *Catalogue de la bibliothèque du Comte de Rewiczky, Contenant les auteurs classiques grecs et latins. – Bibliotheca Graeca et Latina [...] quas usui meo paravi* PERIERGUS DELTOPHILUS, editio altera (Berolini: Johann Friedrich Unger, 1794); vö. Ferenc TÓTH, „Charles Émeric de Reviczky, diplomate, penseur militaire et bibliophile de l'époque des Lumières”, in *Expériences de la guerre et pratiques de la paix de l'Antiquité au XXe siècle*, sous la dir. de Guy SAUPIN et Éric SCHNAKENBOURG, 169–180 (Rennes: PUR, 2013).

univerzális gyűjtőkörűek voltak.⁴² Katalógusaik már a korban megjelenhettek, mint például Széchényi Ferencé (1754–1820), a mostani magyar nemzeti könyvtár alapítójáé (1802).⁴³

3.

A jelzett középső periódusban – 1620–1720 – az olvasmányanyag tematikus összetételében a világi témák visszaszorulnak, egy re-teologizációs jelenséget figyelhetünk meg.⁴⁴ A 18. század folyamán arányaiban hangsúlyosabb lesz a történelem, a földrajz, a gazdálkodás, a természettudományok, de ez igazából csak az arisztokratákat és a szakértelmiség legképzettebb csoportjait jellemzi. Jó példa erre az utolsó magyar nádor, Batthyány Lajos Ernő (1697–1772) könyvtára (1743-ban 2260 könyvét írták össze). Fia, Batthyány Tódor (1729–1812) már bányászati, hajózási és általános műszaki szakkönyvtárat gyűjtött magának.⁴⁵ Fes-

42 Attila VERÓK, „Die Gründung der Bibliothek Brukenthal und ihr Einfluss auf das Geschichtsbewusstsein der Siebenbürger Sachsen”, in *Les bibliothèques centrales et la construction des identités collectives*, ed. par Frédéric BARBIER et István MONOK, L'Europe en réseaux, Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa, Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918 3, 125–132 (Leipzig: Universitätsverlag, 2005); Attila VERÓK, „La coscienza culturale dei sassoni di Transilvania e la fondazione della Biblioteca Brukenthal”, in *Un'istituzione dei Lumi, La biblioteca, Teoria, gestione e pratiche biblioteconomiche nell'Europa dei Lumi: Convegno internazionale, Parma, 20–21 maggio 2011*, a cura di Frédéric BARBIER, Andrea DE PASQUALE, Caratteri 8, 229–241 (Parma: Museo Bodoniano, 2013); MONOK István, „A központi gyűjtemények kialakulása és a nemzeti identitás épülése”, in MONOK István, *A hagyományos világ átváltozásai: Tanulmányok a XVIII. századi magyarországi könyvtárak történetéhez*, Kulturális örökség, 137–214 (Budapest–Eger: Kossuth Kiadó–EKE, 2018).

43 *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Comitis Széchényi...* Vol. 1 (Sopronii: typ. Siessianis, 1799); *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchényi* (Sopronii: typis Siessianis, 1803); *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Nationalis Széchényianae* (Pozonii: typis Belnaianis, 1803); *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Nationalis Széchényianae: Tomi I. Scriptores Hungaros et Rerum Hungaricarum typis editos complectentis. Supplementum I. A.–Z* (Pozonii: typis Belnaianis, 1803); *Catalogus manuscriptorum: bibliothecae nationalis hungaricae Széchényiano-regnicolaris. Vol. 1–3* (Sopronii: typis haered. Siessianorum, 1813–1815); *Catalogus numerum Hungariae ac Transilvaniae Instituti Nationalis Széchényiani. Vol. 1–2* (Pestini: typis Matthiae Trattner, 1807–1810). Vö. *Az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Múzeum alapító okirata – Litterae foundationis Musei Nationalis Hungariae et Bibliothecae Nationalis Széchényianae*, praef. Gabriella SOMKUTI, red. István MONOK, *Margaritae Bibliothecae Nationalis Hungariae* (Budapest: OSZK, 2002).

44 PÉTER Katalin, „Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban”, *Történelmi Szemle* 26, 1–2. sz. (1984): 80–102.

45 HURSÁN Szabolcs, „Batthyány Lajos nádor (1696–1765) katalógusa különös tekintettel a magyar vonatkozású és antik anyagra, valamint a Theologici szak anyagára”, *Magyar Könyvszemle* 135, 2. sz.

tetics György (1755–1819)⁴⁶ gróf, a jakobinus mozgalom szimpatizánsa Bécsben nemkívánatos személlyé válva Keszthelyen igyekezett megteremteni magának azt a környezetet, amely a művelt, kultúrapártoló arisztokraták sorába emelte. 1797-ben megalapította Európa egyik első gazdasági iskoláját, a *Georgikont*, és nagy gondot fordított arra, hogy az iskolát is ellássa könyvekkel. Magánkönyvtárába sok, a mezőgazdasággal, és általában a gazdálkodással kapcsolatos könyvet szerzett be, de egyébként univerzális bibliotéka létrehozására törekedett.⁴⁷ Hasonlóan modern, a gazdálkodásról való olvasással is tájékozódó emberként mutathatjuk be Balla Gergelyt (1710 körül–1772 után), Nagykőrös város jogász historikusát, aki egy ideig a bírói tisztet is betöltötte. Könyvtáráról csak elbeszélő forrásokból tudjuk, hogy kétezer kötetes lehetett, jöllehet az a könyvjegyzék, amely 1763-ban került összeírásra, csak kétszázat sorol fel.⁴⁸

Az olvasmányok tematikájának konfesszionális meghatározottsága 1620-tól folyamatosan erősödik, nagyjából az 1830-as időhatárig. Amíg a 17. század elején általánosan jelen van az olvasmányokban a középkori, a humanista és a kortárs kegyességi irodalom, párhuzamosan a kifejezetten humanista, világi témákkal, addig a 18. század közepén, de a 19. század elején is jelentős eltérés van egy katolikus, egy helvét, egy augsburgi (ágostai) hitvallást követő, vagy éppen egy unitárius olvasmányanyag közt. Nem csupán a lelkészek esetén, ami magától értetődő lenne, hanem a vallási csoportokhoz kötődő nemességre és értelmiségre általánosan jellemző ez. Sőt, Erdélyben a nemzeti öntudat ébredése, és az anyanyelvi nyomtatványok arányának megnövekedése mentén a kialakuló központi gyűjtemények vallási jelleggel is bírtak. Az erdélyi római katolikus lakosság magyar volt, és Batthyány Ignác (1741–1798) 1798-ban Gyulafehérvárt lévő saját gyűjteményeit (könyvtár, múzeum, csillagda) ajánlotta fel „Erdély római katolikus közösségének”.⁴⁹ 1802-ben a kálvinista gróf, Erdély kancellárja,

(2019): 138–172; HURSÁN Szabolcs, „Batthyány könyvtárak az Akadémiai Könyvtárban”, in *Teleki József: Tanulmányok az Akadémiai Könyvtár alapítójáról és a Magyar Tudományos Akadémia első elnökéről*, szerk. MOLNÁR Andrea, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 40, 196–216 (Budapest: MTAK, 2019).

46 CSÉBY Géza, *Gróf Festetics György helye a magyar művelődéstörténetben, különös tekintettel a Magyar Minerva könyvsorozatra és a Helikoni Ünnepekre*, Doktori értekezés (Szeged: SZTE, 2013).

47 KLEMPA Károly, *A keszthelyi Festetics könyvtár* (Keszthely: Mérei Nyomda, 1938).

48 Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, Nagy Géza irathagyatéka, Nr. 150. Vö. MONOK, *A hagyományos világ...*, 66–67.

49 JAKÓ Zsigmond, „Batthyány Ignác a tudós és a tudományszervező”, *Magyar Könyvszemle* 107, 4. sz. (1991), 353–375; DOINA HENDRE BÍRÓ, „La Bibliothèque Batthyanaeum fondée à Alba Iulia par l'évêque de Transylvanie, le comte Ignace Batthyány”, in *Actes du symposium international Le livre: La Roumanie, L'Europe, 4ème édition, 20 à 23 Septembre 2011, Sinaia*, org.: Biblioteca

Teleki Sámuel (1739–1822) marosvásárhelyi hasonló dokumentum-együttesét a Nagyfejedelemség magyar nemzetiségű, helvét hitvallású tagjainak adományozta.⁵⁰ 1803-ban az őt követő kancellár, a német (erdélyi szász) Samuel Brukenthal (1721–1803)⁵¹ nagyszombati gyűjteményeit saját lutheránus szász közösségére hagyta. Erdélyben a románság a 17. század végén, a 18. század elején alakította ki a római pápa hierarchikus főségét elismerő *unitus* egyházát, amely megőrizte görög-keleti liturgiáját.⁵² Központi gyűjteményük Balázsfalván a papi utánpótlást képző helyen (szeminárium) alakult ki, alapozva két püspökük – Ioan Giurgiu Patachi (1680–1727)⁵³ és Inocențiu Micu Klein (1692–1768)⁵⁴ – magánkönyvtárára.⁵⁵ Az erdélyi görög-keleti románok a ma Brassóhoz tartozó Bolgárszegen (Șchei) és Gyulaféhevárt alakították ki gyűjteményeiket, az első összeírások 1685 és 1699 közt keletkeztek.⁵⁶

Metropolitană București, I, textes réunis par Frédéric BARBIER, 122–139 (București: Editura Biblioteca Bucureștilor, 2012).

- 50 *Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék, Pars 1–2* (Viennae, per Sam. Falka [...] in Typographeo Baumeisteri, 1796); *Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék, Pars 3–4* (Viennae: typis Antonii Pichler, 1796–1819); *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék pars quinta, libros inde ab anno MDCCCXIX post typis vulgatum catalogi partem quartam comparatos complexa*, curam gerebat Anikó DEÉ NAGY (Budapestini: Novi Fori Siculorum–Bibliotheca Nationalis Hungariae–Bibliotheca Teleki–Bolyai, 2002); Maria TURZAI, „Un trésor de l’époque des lumières en Transylvanie: la bibliothèque de Sámuel Teleki, à Tîrgu-Mureș”, *Revue Roumaine d’Histoire* 5, Nr. 2 (1966): 341–354; DEÉ NAGY Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 1997).
- 51 Carl GÖLLNER, *Samuel von Brukenthal, Sein Leben und Wert im Wort und Bild* (Bukarest: Kriterion, 1977).
- 52 Vö. Ioan CHINDRIȘ, „Blajul iluminist, O analiza a structurilor culturale”, *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologia* (Cluj-Napoca) 23 (1980): 187–208; Iacob MÂRZA, „Das Schulzentrum Blasendorf der Kern einre rumänischen Bibliothek in der Aufklärung”, in *Les bibliothèques centrales...*, 155–162; *Die union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom – Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei*, eds. Johann MARTE, Viorel IONITĂ, Iacob MÂRZA, Laura STANCIU și Ernst Christoph SUTTNER (București: Editura Enciclopedică, 2010–2011).
- 53 Magdalena TAMPE, „Din inceptionurile Bibliotecii de la Blaj, despre inventarul manuscris din 14 iunie 1747”, *Biblioteca și cercetarea* 3 (1979): 126–132; Ioan CHINDRIȘ, „Unirea cu Roma, și scuola Ardeleană”, in *Scoala Ardeleana*, II, coord. Ioan CHINDRIȘ, 9–60 (Oradea: Editura Episcop Vasile Aftenie, 2007); Iacob MÂRZA, „Biserică, politică, și cultură la episcopul Ioan Giurgiu Patachi”, *Annales Universitatis Apulensis Series Historica* 11, 2. sz. (2007): 48–67.
- 54 Ioan CHINDRIȘ, „Biblioteca lui Inocențiu Micu-Klein”, in Ioan CHINDRIȘ, *Cultură și societate în contextul Școlii Ardelene*, 45–76 (Cluj-Napoca: Cartimpex, 2001).
- 55 MÂRZA, „Das Schulzentrum Blasendorf...”
- 56 BÍRÓ–MONOK–VERŐK, Adattár 16/5, 227–242. Vö. Eva MÂRZA, „Die Bibliothek der Metropole von Alba Iulia”, in *Les bibliothèques centrales...*, 133–154.

A konfesszionális meghatározottság mellett külön figyelemre méltó az, ahogyan az egyes nemzeti nyelvű (magyar, valamilyen szláv, szlovák, román stb.) könyveket külön egységként írják össze.⁵⁷ A 18. század első harmada végén megjelennek azok az összeírások, ahol ezek már nyelvi egységet képeznek. A következő jelenség pedig az, amikor egy nyelvi közösségre vonatkozó művek – a könyv nyelvtől függetlenül – önálló egységet alkotnak. Vagyis a „*Hungarici*” megjelölés már nem a magyar nyelvű műveket, hanem a *hungaricum*okat jelöli⁵⁸ (függetlenül attól, hogy a *hungaricum* kifejezés éppen melyik korban mit jelentett).

A könyvhiány és az ebből következő jellegzetességek

A magyarországi olvasmányanyag specifikumai – a nyugat-európaihoz viszonyítottan – alapvetően egy könyvhiányból következnek. Kevés számú könyv volt a Kárpát-medencében. Kevés jelent meg, és a szervezett könyvkereskedelem is csak nagyjából az 1830-as évekre alakult ki. Ez annak ellenére igaz, hogy a kiadott könyvek száma folyamatosan nőtt (16. század: 951 könyvcím; 17. század: 7000 könyvcím; 18. század: 35 000 könyvcím),⁵⁹ és az is igaz, hogy a 16. században az európai könyvtermés jelentős százaléka (7–8%) megjelenik legalább egy példányban a korabeli könyvjegyzékeken. Ez az arány folyamatosan csökken (napjainkban is).

1.

A könyvhiánynak köszönhető az a jelenség, hogy a magyarországi szakértelmiségi szélesebb általános tájékozódással bírt, mint nyugat-európai kortársai, de nem olyan mély szakmai ismeretekkel.⁶⁰ Amíg a nyugat-európai egyetemi központok

57 Radvánszky László könyvtárában a *hungaricum*ok tematikus egység (magyar és nem magyar könyvek), de a szláv könyvek külön, nyelvi egység: *Scriptores Slavici diversi argumenti*. Lásd *Magyarországi magánkönyvtárak, V, 1643–1750*, s. a. r. CZEGLÉDI László, KRUPPA Tamás és MONOK István, mutató ZVARA Edina, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/5 (Budapest: OSZK, 2010; a továbbiakban: CZEGLÉDI–KRUPPA–MONOK, Adattár 13/5), 186–188.

58 Csak két példa: Radvánszky László, vö. uo., 174–186; illetve Bod Péter könyvtára, vö. MONOK, *A hagyományos világ...*, 62–65.

59 V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800* (Budapest: Balassi Kiadó, 1999). (benne PAVERCSEK Ilona a *könyvkereskedelemtől*, 295–340.)

60 MONOK István, „Művelődési eszmények: a tudás mintázatainak változásai (olvasmánytörténeti nézőpontból)”, in *Az oktatás korproblémái*, szerk. HUNYADY György, CSAPÓ Benő, PUSZTAI Garbiella és SZIVÁK Judit, 41–57 (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2017).

ban szakma-specifikus könyvesboltok is voltak, addig a Magyar Királyságban az első, kifejezetten könyveket árusító bolt csak a 19. század közepén jelent meg. Volt persze vándor könyvkereskedő, könyvet árult a nyomdász, a könyvkötő, a 18. század második felében megjelentek a nagyobb velencei, augsburgi stb. kiadóházak állandó ügynökei.⁶¹ Ha átolvassuk a fennmaradt kereskedői raktárkészletek jegyzékeit, akkor világos képet nyerhetünk az átlagos, olvasni tudó, főként polgári (városi) olvasó igényéről. A házaló kereskedő nem tudott (fizikailag sem) magával vinni fóliáns méretű tudományos könyveket, így a napi vallási gyakorlathoz szükséges könyvek, az iskolai tanuláshoz szükséges kiadványok alkotják a készlet zömét. Nagyon fontos, hogy a magyar nyelvű szépirodalom is felbukkan a német mellett. A korban kiadott magyar verseskönyvek – Balassi Bálint (1554–1594), Rimay János (1570–1631), Beniczky Péter (1603–1664), Gyöngyösi István (1629–1704) művei – általában kis zsebkönyvek voltak, de a 18–19. század fordulóján sem haladták meg a nyolcadrét méretet. 1750 előtről viszonylag kevés könyvkereskedő, illetve könyveladással is foglalkozó könyvkötő készlet összeírása maradt ránk, de azért nem állunk üres kézzel. Körmöcbányán halt meg Dionysius Cramer boroszlói könyvkereskedő (1579),⁶² Kassán írták össze Hans Gallen raktárát (1583),⁶³ Elisabeth Oberland Besztercebányán halt meg 1666-ban,⁶⁴ a löcsei Georg Steinhübel 1699-ben,⁶⁵ és Gaspar Wiszt 1714-ben Kassán.⁶⁶ Ez utóbbi három a könyvkötés mellett foglalkozott kereskedéssel

61 Vö. KÓKAY György, *A magyarországi könyvkereskedelemről* (Budapest: Balassi Kiadó, 1997).

62 *Magyarországi magánkönyvtárak, III: Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmechánya*, s. a. r. VILIAM ČIČAJ, MONOK István és VISKOLCZ Noémi, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/3 (Budapest–Szeged: OSZK–SZTE, 2003; a továbbiakban: ČIČAJ–MONOK–VISKOLCZ, Adattár 13/3), 223–227.

63 VARGA–MONOK, Adattár 13/1, 22–35.

64 ČIČAJ–MONOK–VISKOLCZ, Adattár 13/3, 61–68.

65 FARKAS–KATONA–LATZKOVITS–VARGA, Adattár 13/2, 287–293; vö. MONOK István, „A bajor nyomdászat szerepe Magyarország rekatolizálásában: Statisztikai megközelítések”, in *Európai szemmel: Tanulmányok Kőpeczi Béla tiszteletére*, szerk. KALMÁR János, 35–38 (Budapest: Universitas Kiadó, 2007); MONOK István, „Lőcse város olvasmányai a XVI–XVII. században”, in *Könyvek által a világ...: Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére*, szerk. BÁNYAI Réka és SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály, 199–211 (Marosvásárhely: Teleki Téka Alapítvány, 2009).

66 *Kassa város olvasmányai, 1562–1731*, s. a. r. GÁCSI Hedvig, FARKAS Gábor, KEVEHÁZI Katalin, LÁZÁR István Dávid, MONOK István és NÉMETH (VISKOLCZ) Noémi, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15 (Szeged: JATE, 1990; A továbbiakban: GÁCSI–FARKAS–KEVEHÁZI–LÁZÁR–MONOK–VISKOLCZ, Adattár 15), 76–79. Vö. MONOK István, „A kora újkori Kassa német polgárságának olvasmányai”, in *Művelődéstörténeti kalászatok*, szerk. CZEGLÉDI László, MIZERA Tamás és VERÓK Artila, Helyi érték 3, 21–35 (Eger: Líceum Kiadó, 2018).

is. A 18. század első feléből⁶⁷ Thomas Claarwein, bajor kép- és könyvkereskedő (1717),⁶⁸ Johann Schwartz vándor könyvkereskedő (1729),⁶⁹ Joseph Matzenauer (1738)⁷⁰ és Pécsi Erzsébet (Elisabetha Eberhardin) (1740)⁷¹ könyvkötők hagyatéki összeírását, illetve Johann Georg Nottenstein budai nyomdász kiadványainak jegyzékét (1732–1734)⁷² ismerjük. A 18. század közepétől már nyomtatott könyvkiadói jegyzékeink is fennmaradtak, illetve a század végén induló német és magyar nyelvű folyóiratokban olvasásra ajánlott könyvek jegyzékei is megjelentek. A Magyar Királyságban és Erdélyben, általánosságban, az értelmiségi megvett, elfogadott minden könyvet, és azokat olvasta is.⁷³ Sőt, számos olyan 19. századi dokumentum maradt fenn, amelyek azt igazolják, hogy a megjelent könyveket kézzel másolták, mert más módon nem jutottak hozzá. Ide tartozik az a jelenség, hogy nagyon sok nemesnek, gazdagabb polgárnak az olvasmányai az általuk patronált, külföldre utazó diákoktól függtek. Nem maga a tulajdonos választotta a könyvet, hanem általános tematikai megjelölést adott, hogy mi érdeklő, és maga az utazó diák, vagy éppen tisztartó választott a nyugati könyvpiacon.⁷⁴

Fontos azonban külön kitérni a 18–19. századi magyarországi és erdélyi magánkönyvtárak kéziratos könyvállományára. Általában is kiemelendő, hogy a magyar szépirodalom, a különféle filológiai diszciplínák írásművei (történelem, jog, a kezdeti pszichológia, pedagógia stb.) jelentős arányban maradtak fenn kéziratként. Sőt, a 18. századi történeti kutatások során rengeteg kéziratos másolat készült nem csupán levéltári forrásokról, hanem elbeszélő történeti művekről,

67 MONOK István, „A bajor nyomdászat szerepe...”, 35–38; MONOK István, „Deutsche Buchhändler in Ofen und Pest in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts”, in *Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen und Budapest, Studien zur Geschichte, Presse, Literatur und Theater, sprachlichen Verhältnissen, Wissenschafts-, Kultur- und Buchgeschichte, Kulturkontakten und Identitäten*, Hg. Wynfrid KRIEGLER, Andrea SEIDLERUND und Jozef TANZLER, Presse und Geschichte – Neue Beiträge 63, 153–158 (Bremen: Edition Lumière, 2012).

68 BAJÁKI–BUJDOSÓ–MONOK–VISKOLCZ–ZVARA, Adattár 13/4, 254–255.

69 Uo., 286–288.

70 Uo., 339–346.

71 CZEGLÉDI–KRUPPA–MONOK, Adattár 13/5, 13–18.

72 BAJÁKI–BUJDOSÓ–MONOK–VISKOLCZ–ZVARA, Adattár 13/4, 320–324.

73 MONOK, „Nemzeti nyelvű olvasmányok...”, 393–401; MONOK István, „Olvasó vagy gyűjtő: A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása a XVII–XVIII. század fordulóján”, in *Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella és ÖTVÖS Péter, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35, 401–414 (Szeged: JATE BTK, 1997).

74 István MONOK, „Lecteurs et lectures en Hongrie: quelques aspects d’une histoire originale”, *Histoire et civilisation du livre: Revue internationale*, 1 (2005): 267–276.

akár nyomtatott könyvekről.⁷⁵ A magánkönyvtárak összeírásaiban gyakran fordul elő a „*Manuscripti*” csoport,⁷⁶ hol a tematikus egységek végén, hol teljesen önállóan. Van olyan könyvjegyzékünk is, amely kizárólag kéziratokat sorol fel.⁷⁷

2.

A könyvhiány miatt az intézményi könyvtárak szerepe sokkal jelentősebb az eruditív műveltséget tekintve, mint Nyugat-Európában.⁷⁸ Amit a középiskolában olvasott valaki, valóban egész életének olvasmányízlését határozta meg. Forrástipológiai szempontból elkülönítendőek az intézményi könyvtárak katalógusai, de az olvasmányműveltség elemzésekor együtt kezelendők a magánkönyvtárak jegyzékeivel. Annál is inkább, mert nagyon sok magánkönyvtár jegyzéke maradt fenn egy-egy intézményi – iskolai, vagy szerzetesi közösségi – gyűjtemény összeírásakor. Nem kevés alkalommal az intézményi könyvtárban magát a könyvespolcot (*theca*) is az adományozóról nevezték el. Példaként említjük a nagyenyedi református kollégium 1688. évi katalógusát,⁷⁹ ahol *Theca Csernátoni*, *Theca Basirii* elnevezéssel, a helvét hitvallású lelkész, Csernátoni Pál (1633–1679), illetve Isaac Basire (1607–1676) durhami *prebendárius* kollégiumnak adományozott könyveit vették számba. A csíksomlyói ferences rendház 1727. évi könyvtárkatalógusa⁸⁰ külön sorolja fel az egyes rendtagok szobáiban volt könyveket, ilyen értelemben ezek a könyvek magán olvasmányokként is elemezhetők. Vagyis megtudjuk, hogy a guardián Bögözi László Ferenc (1687–1756), Istvánffy Kristóf (1693–1756) és a többi ott élő *pater* mit olvasott. Az

75 Számos ilyen nagyobb hagyatékot tudunk említeni, ezek ismerete sajnos nem mindig kellő mélységű. Ismertebbek a Budapesti Egyetemi Könyvtár (ELTE) nagy történelem hagyatékai (Hevenes Gábor, Kaprinai István, Pray György), de például Georg Haner (1672–1740), Xyxtus Schier (1728–1772), vagy Samuel Ivanka (1761–1842) kéziratmásolat gyűjteményének feltárása még várat magára (sorolhatnánk még a neveket).

76 Egy példa: Batthyány Lajos Ernő, lásd MONOK, *A hagyományos világ...*, 128.

77 Lásd például Daniel Burius jegyzékét amellyel Radvánszky László könyvtárának *hungaricum* gyűjteményét javasolja gazdagítani: CZEGLÉDI–KRUPPA–MONOK, Adattár 13/5, 188–195.

78 MONOK, „Lecteurs et lectures...”, 267–276.

79 *Erdélyi könyvesházak II: Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*, s. a. r. MONOK István, NÉMETH (VISKOLCZ) Noémi és TONK Sándor, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2 (Szeged: Scriptorum, 1991), 177–190; Vö. MONOK István és NÉMETH (VISKOLCZ) Noémi, „Isaac Basire könyvei a nagyenyedi református kollégium könyvtárában (1679–1680)”, *Magyar Könyvszemle* 108, 3. sz. (1992): 256–264.

80 *Katolikus intézményi gyűjtemények Magyarországon: Ferences könyvtárak, 1668–1750*, s. a. r. ZVARA Edina, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/3 (Budapest: OSZK, 2008), 63–70.

ilyen típusú könyvösszeírások csaknem minden abolíciós katalógusban megtalálhatók.

3.

A könyvhiány miatt a közösségi használatú könyvtárak szerepe a Magyar Királyságban ugyancsak jelentősebb, mint nyugaton. Az első ilyen könyvtárat már a 15. század elejéről ismerjük, jelen vannak a humanista körök közös olvasmányai, a városi közös használatú könyvtár humanista és protestáns változatai, a városi értelmiségi körök közös könyvtárai a 16. századtól, míg a 18. század közepén jelent meg az első városi közkönyvtár, majd a 18. század végétől a városi olvasókörök. Ennek megfelelően a Magyar Királyságban már a 15. században tudunk közös használatú könyvtárról, jelesen a szepességi plébániák közös bibliotékájáról.⁸¹ Tudunk közös használatú humanista gyűjteményről (Hans Dernschwam (1494–1569), Selmecbánya⁸²), és kisebb udvari olvasó körökről a 16–17. századból az *et amicorum* típusú bejegyzések⁸³ alapján. Ismerjük a protestáns városok *bibliotheca publica* elnevezésű gyűjteményeit⁸⁴ (Besztercebánya,⁸⁵ Kőszeg,⁸⁶

81 Florian HOLIK, „Die erste gelehrte Gesellschaft in Ungarn, Ungarische Jahrbücher”, 2 (1923), 383–399; Eva SELECKÁ MÁRZA, *A középkori lőcsei könyvtár*, Olvasmánytörténeti dolgozatok 7 (Szeged: Scriptum, 1997); András VIZKELETY, „Die Fraternitas XXIV plebanorum civitatum regalium in Oberungarn und der Handschriftenbestand Zipser Pfarrebibliotheken”, in *Pfarreien im Mittelalter, Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich*, Vom 30. November bis 2. Dezember 2006 am Max-Planck-Institut für Geschichte eine Tagung zum Thema Pfarreien in Mitteleuropa im Mittelalter, Hg. Nathalie KRUPPA, Mitw. Leszek ZYGNER, 327–338 (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2008).

82 *A Dernschwam-könyvtár: Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*, Kísérőtanulmánnyal közreadja BERLÁSZ Jenő, sajtó alá rend. és a mutatót összeáll. KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12 (Szeged: JATE, 1984).

83 Geoffrey D. HOBSON, „»Et amicorum«”, *The Library*, 5. series, Vol. IV, No. 2 (1949): 87–99; MONOK István, „»Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum«: Az »et amicorum« bejegyzésről és a közös könyvhasználatról”, in *Humanizmus és gratuláció: Szolgáltatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde és NYERGES Judit, 266–276 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009).

84 MONOK István, „»Libri in publica libraria exules scholastici«: Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon”, in *Tarnai Andor-emlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI GÁBOR, munkatársak HARGITTAY Emil és THIMÁR Attila, *Historia litteraria* 2, 181–187 (Budapest: Universitas Kiadó, 1996).

85 ČIČAJ–MONOK–VSKOLCZ, Adattár 13/3, 13–16 (1600 k.).

86 *Lesestoffe in Westungarn II, Forchtenstein (Fraknó), Eisenstadt (Kismarton), Güns (Kőszeg), Rust (Ruszt)*, Hg. Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, Károly KOKAS, István MONOK, Péter ÖTVÖS und Harald PRICKLER, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/2 – Burgenländische Forschungen, Sonderband 15 (Szeged: Scriptum, 1996), 34–39 (1614).

Kassa⁸⁷), és a 18. századi olvasóköroket.⁸⁸ Az első, már valóban a maihoz közeli értelemben vett nyilvános könyvtár alapítását a Magyar Királyságban az egyébként jobbágyi származású római katolikus püspökhöz, Klimó Györgyhez (1710–1777) kötik, Pécssett, 1764-ben.⁸⁹

Záró, általános megjegyzések

1.

Fontos hangsúlyozni, hogy a Magyar Királyság és Erdély nagy része másfél évszázadig az Ottomán Török Birodalom része volt. A 16. század elejére az európai királyságokkal konform intézményi rendszert leakták, lerombolták. A 18. század elejétől másfél évszázadig tartott a városok, falvak újjáépítése. Ennek a jelenségnek szimbóluma kettős. Buda és Pest csak 1825-ben tudott újra a Magyar Királyság fővárosává válni, vagyis a török kiűzése (1686) után csaknem másfél évszázaddal, azzal az aktussal, hogy az Országgyűlés Pozsonyból Pestre költözött (1825). A másik szimbólum az esztergomi érsek és káptalan Nagyszombatból Esztergomba történt visszaköltözése (1820–1853). Ez alatt a másfél évszázad alatt a Habsburg Birodalomba integrálták mindkét országot (Magyar Királyság, Erdély). Ez az integráció egyben a protestáns intézményi rendszer gyarapításának megakadályozása mellett folyt. Olvasmány- és könyvtártörténeti szempontból mindez együtt járt azzal, hogy a nyugati partner intézmények (szerzetesrendek, világi egyházak, protestáns egyházak) folyamatosan segítették az itteni intézményeket, könyvekkel is. Latin nyelvű könyvekkel főként, mivel ez volt a hivatalos nyelv. Latinul azonban a 18. században modern eszme már nem jelent meg. Következésképpen a magyarországi és erdélyi archaikus olvasmányízlés kialakításához, megerősítéséhez ez a jelenség nagyban hozzájárult.⁹⁰

87 GÁCSI-FARKAS-KEVEHÁZI-LÁZÁR-MONOK-VISKOLCZ, Adattár 15, 115–187 (1670 k.).

88 Heinz STANESCU, „Deutschsprachige wissenschaftliche und Lesegesellschaften der achtziger Jahre des 18. Jahrhunderts in Siebenbürgen und im Banat”, in *Wissenschaftspolitik in Mittel- und Osteuropa: Wissenschaftliche Gesellschaften, Akademien und Hochschulen im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert*, Hg. Erik AMBURGER, Michal CIEŚLA und László SZIKLAY, Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa 3, 187–195 (Berlin: Camen, 1976).

89 CSAJÁGHY Gábor, „Klimó György könyvtáráról”, in *A könyv- és könyvtárkultúra ezer éve Baranyában: Tanulmányok*, szerk. BODA Miklós, KALÁNYOS Katalin, SURJÁN Miklós és TŰSKÉS Tibor, 91–94 (Pécs: JPTE, 2000).

90 MONOK, *A hagyományos világ...*, 7–18.

2.

Az elmúlt két évtizedben rendszeres és tervezett nemzetközi összehasonlító könyvtár- és olvasmánytörténeti szimpózium sorozat zajlott, amely során a magyarországi és erdélyi gyűjtemények is lehetőséget nyertek a bemutatkozásra, összehasonlításra. A párbeszéd időbeli kerete alapvetően 1650–1850 volt, de több témában kitekintettünk a korábbi és a későbbi időszakra is (1450–1918). Ha a 18–19. század fordulójának magánkönyvtáiról beszélünk, felhívom a figyelmet ezen témák alapos kidolgozásának fontosságára. (A jövőben tehát olyan tematikus konferenciák szervezését tartanám hasznosabbnak, amelyek – a továbbiakban felsorolt – szűkebb témákról szólnak, és nem mindenki arról beszél, ami éppen foglalkoztatja.)

Az első ilyen téma a cenzúra története volt.⁹¹ Ezen a területen az utóbbi időben kiváló tanulmányok születtek,⁹² de a szintézis még várat magára, talán a hamarosan megszülető könyvkiadás története (Ecsedy Judit) és a könyvkereskedelem története (Pavercsik Ilona) monográfiájának részeként kézbe vehetjük ezt is.

Másodszorra a kulturális transzfer jelenségeit vizsgáltuk, vagyis egyes szellemi áramlatok befogadás- és hatástörténetét a magánkönyvjegyzékek alapján,⁹³ kitérve a könyvtárakban elhelyezett könyvek rendjének (*ordo librorum*) vizsgálatára is.⁹⁴ A magyarországi kutatás ilyen szempontú vizsgálódásai nagyon gazdag eredményeket tudhatnak magukénak a korai újkor első felét tekintve, azonban a 18–19. századi könyvjegyzékek ilyen szempontú vallasása még csak a kezdetén tart.

91 *Libri prohibiti: La censure dans l'espace habsbourgeois 1650–1850*, ed. Marie-Elisabeth DUCREUX et Martin SVATOŠ, L'Europe en réseaux: Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa: Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918 Bd. 1 (Leipzig: Universitätsverlag, 2005).

92 A megelőző szakirodalom teljes bibliográfiájával: *Systematica collectio: I. füzet*, kiad. STEMPÉLY Irén, szerk. BOGÁR Judit, Pázmány Irodalmi Műhely: Források 7 (Piliscsaba: PPKE BTK, 2013). Az erdélyi cenzúra helyzetét a Habsburg Birodalmon belüli ellenőrzési rendszerbe helyezi KOVÁCS Kálmán Árpád, *Az erdélyi valláspolitikai rendszere az 1760–70-es években*, PhD értekezés (Szeged: 2008).

93 *Est-ouest: Transferts et réceptions dans le monde du livre en Europe (XVIIe–XXe siècle)*, ed. par Frédéric BARBIER, L'Europe en réseaux: Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa: Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918 Bd. 2 (Leipzig: Universitätsverlag, 2005).

94 *Actes du symposium international Le livre, La Roumanie, L'Europe, 4ème édition, 20 à 23 Septembre 2011, Sinaia*, org. Biblioteca Metropolitană București, *Tome I. Histoire et civilisation du livre*, textes réunis par Frédéric BARBIER (București: Editura Biblioteca Bucureștilor, 2012).

A harmadik szempont a könyvtárak és a könyvjegyzékek olyan szempontú vizsgálata volt, hogy azok milyen tanulsággal bírnak az egyes kulturális csoportok, népek önigazolása, nemzeti öntudatának változásai történetét tekintve.⁹⁵ Ez a terület különösen fontos a Magyar Királyság és Erdély története szempontjából, hiszen napjainkig nyúló tanulságok fogalmazhatók meg egy ilyen kutatás eredményeként.

A könyvek szerzői, kiadói, a velük kereskedők a hálózattörténeti kutatások ideális témái. A magánkönyvtárak anyagának vizsgálata számos tanulsággal szolgál ezen a területen is.⁹⁶

A könyvtár, a magánkönyvtár is egy intézmény. Számos szempontból vizsgálható, és került vizsgálat alá: az intézményi működés jelentése,⁹⁷ a könyvtárak berendezése (bútorok), díszítése,⁹⁸ a könyvtárak tematikus összetételének változása,⁹⁹ és maga a könyvtáros szakma¹⁰⁰ is. Külön érdeklődésre igényt tartó terület a katalógusok története.¹⁰¹

95 *Les bibliothèques centrales et la construction des identités collectives*, ed. par Frédéric BARBIER et István MONOK, L'Europe en réseaux: Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa: Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918 Bd. 3 (Leipzig: Universitätsverlag, 2005).

96 *Contribution à l'histoire intellectuelle de l'Europe: Réseaux du livre, réseaux des lecteurs*, ed. par Frédéric BARBIER et István MONOK, L'Europe en réseaux: Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa: Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918 Bd. 4 (Budapest–Leipzig: OSZK – Universitätsverlag, 2008).

97 *Un'istituzione dei Lumi, La biblioteca...*

98 *Bibliotheken, Dekor (17–19. Jahrhundert)*, Hg. Frédéric BARBIER, István MONOK und Andrea DE PASQUALE (Budapest–Roma–Paris: BUAW–BNCR–Éditions des Cendres, 2016); *Bibliothèque, décor, années 1780–années 2000: nationalités, historicisme, transferts.*, sous la dir. de Frédéric BARBIER, Andrea DE PASQUALE, István MONOK (Budapest–Roma: MTAK–OGYK–BNCR, 2019).

99 *Les bibliothèques et l'économie des connaissances – Bibliotheken und die Ökonomie des Wissens, 1450–1850*, éd. par Frédéric BARBIER, István MONOK et Andrea SEIDLER, L'Europe en réseaux: Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa: Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918 Bd. 8 (Budapest: MTAK, 2020).

100 *Histoire des bibliothécaires: Colloque international à l'ENSSIB, Lyon, du 27 au 29 novembre 2003*, sous la dir. de Dominique VARRY et Frédéric BARBIER (Lyon: 2003), <http://www.enssib.fr/bibliotheque-numerique/documents/1337-histoire-des-bibliothecaires.pdf>

101 *De l'argile au nuage: Une archéologie des catalogues (IIe millénaire av. J.-C. – XXIe siècle). Ouvrage publié à l'occasion des expositions organisées par la Bibliothèque Mazarine et la Bibliothèque de Genève: Paris, 13 mars – 13 mai 2015 et Genève 18 septembre – 21 novembre 2015*, sous la dir. de Frédéric BARBIER, Thierry DUBOIS et Yann SORDET (Paris: Édition de Cendres, 2015).

3.

Ahogy 2008-ban, Henri-Jean Martin és Lucien Febvre *L'Apparition du livre* című európai könyvtörténeti munkája megjelenésének ötvenedik évfordulóján számot vetettünk a kutatások történetével és perspektívájával,¹⁰² így értelmezem ezt a mai konferenciát is. Elengedhetetlennek tartom azonban, hogy külön hangsúlyozzam az 1750 és 1830 közt a Magyar Királyságban megjelent könyvtörténeti munkák fontosságát. A korabeli magánkönyvtárakról akkor tudunk igazán jó képet alkotni, ha azt is megvizsgáljuk, vajon a korban hogyan gondolkodtak a könyvtárakról, a könyvtártudományról, a cenzúráról, vagy éppen egy-egy magánkönyvtár jelentőségéről. Ezeket a műveket latinul írták és adták ki, fontos lenne olvasásuk, magyarra fordításuk és kiadásuk. Az első könyvtártudományi munka magyarországi ember tollából, tudtommal, 1678-ban jelent meg. Adam Gruber soproni német polgár *De bibliothecis* címmel írta szakdolgozatát Lipcsében.¹⁰³ A könyvtártörténeti részeket az európai klasszikusok munkáiból vette, ismerte Justus Lipsiust, Michael Neandert és Johann Joachim Madert is. Xystus Schier 1766-ban nem csupán Hunyadi Mátyás könyvtára történetét írta meg, rengeteg ókori és középkori könyvtár ismeretéről is számot adott.¹⁰⁴ A legérdekesebbnek azonban Wallaszky Pál könyvét tartom, aki amellet, hogy bemutatta a betléri Andrássy könyvtárat, egy teljes európai és magyar könyvtártörténet vázlatát is adja.¹⁰⁵ A cenzúra története is megszületett magyarországi szerző műveként,¹⁰⁶ igazolva az egyház jogát erre a tevékenységre, és számba vet-

102 *Cinquante ans d'histoire du livre de l'Apparition du livre (1958) à 2008: Bilan et projets*, ed. par Frédéric BARBIER et István MONOK, L'Europe en réseaux: Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa: Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918, Bd. 5 (Budapest: OSZK, 2008).

103 *Disputatio de bibliothecis, quam permittente Inclita Philosophica Facultate in Academia Lipsiensi die 13. Aprilis [...] M. DC. LXXVIII, publice proponit M. Johannes Georgius Zihn, Sula-Francus*, Respondente Adamo GRUBER, Sempronio-Pannonio (Lipsiae: 1678), RMK III. 2918.

104 Xystus SCHIER, *Dissertatio de regiae Budensis bibliothecae Mathiae Corvini ortu, lapsu, interitu et reliquiis. – Értekezés Corvin Mátyás budai királyi könyvtárának létrejöttéről, hanyatlásáról, pusztulásáról és maradványairól. – Discussion of the establishment, decline, ruin and remains of Matthias Corvinus' royal library in Buda*, kiad. – ed. MONOK István, A magyar fordítást s. a. r. – The Hungarian translation ed. by EKLER Péter, Supplementum Corvinianum, 5 (Budapest: OSZK, 2019).

105 *De bibliothecis quibusdam veterum memorabilibus oratio inauguralis bibliothecae senioratu evangelici Gömöriensis, dicata honori illustrissimi domini, domini Leopoldi e Comitibus Andrássi [...] scripta et in splendissima panegyrica dicta die 26 Junii Anno MDCCCXVI Betlérini, a Paolo WALLASZKY [...] (Cassoviae: typis Stephani Ellinger, 1816).*

106 VAJKOVICS Imre, *Dissertatio de Censura [...] (Colocae: Friedrich Neumer, 1791–1795)*, öt részben.

ték a Magyar Királyság és Erdély nyomdáinak történetét is.¹⁰⁷ És mindeközben kialakult az olvasás elméletének és történetének magyar irodalma. Előbb a szigorúan ügyelő egyházi szemmel bíró Alexovics Vazul tollából, hitvédelmi iratként (1792),¹⁰⁸ majd egy, már modern ismeretelméleti olvasottsággal bíró szerző először 1832-ben az *Egyházi Folyóírás* hasábjain közölt cikkéből, mely kiegészítve önálló kiadásban 1848-ban jelent meg.¹⁰⁹

107 *Memoria typographiarum in clyti Regni Hungariae et Magni Principatus Transsylvaniae, qua systema redegit Joannes NÉMETH [...]* (Pesthini: Joannes Thomas Trattner, 1818); magyarul minikönyvként: NÉMETH János, *Magyarország nyomdáinak emlékezete*, ford. KULCSÁR Péter, bev. HAIMANN György (Budapest: Zrínyi Nyomda, 1977).

108 ALEXOVICS Vazul, *A könyvek szabados olvasásáról két fő tziikkely*, Írta A. B. P. A. L. T. N. T. (Pestenn: Patzkó Ferencz, 1792). Ennek egy részlete: *Magyarországi gondolkodók, 18. század: Bölcsészettudományok*, II, kiad. TÜSKÉS Gábor és LENGYEL Réka, Magyar Remekírók, 193–202, 1046–1049 (Budapest: Kortárs Könyvkiadó, 2015; a szövegre vonatkozó jegyzeteket NAGY Imre írta).

109 *A könyvolvasásról: Második, néhány tárgyfejtető érdekességekkel, 'egy új szerkezetű toldalékkal bővített kiadás* (Veszprémben: Ramasetter Károly betűivel, 1848).

Európai könyvterjesztési hálózatok, német kereskedők, magyarországi könyvfogyasztók II. József korában

Új felvetések Pozsony, Pest-Buda és Bécs
könyvkereskedelmének kutatásában

A könyvkereskedelem és az irodalomterjesztés kapcsolatának vizsgálata egy, az 1990-es években kialakult új irányzat, az új gazdasági kritika problémafelvetéseibe illeszkedik. Az irányzat mint több kutatási terület gyűjtőfogalma többek között azt vizsgálja, hogy milyen gazdasági feltételek hatnak a műalkotásokra, hogyan működnek az irodalmi-kulturális piacok, milyen fogyasztási szokások játszanak szerepet egy-egy mű befogadásában, milyen viszonyban áll kelendőség és esztétikai érték.¹ Gazdasági és irodalmi fejlemények szoros összefüggését ebben az időszakban, vagyis a 18. század végén különösen hatékonyan lehet vizsgálni, amikor az iparosodás az irodalom termelés módjának megváltozásához is hozzájárult. A nyomtatási technológiák fejlődésének köszönhetően jutott el az irodalom egyre gyorsabban, egyre nagyobb példányszámban az olvasókhoz, amely eljutásban azonban a könyvkereskedők szerepét kell másként hangsúlyossá tenni.

A hangsúly tehát ebben a megközelítésben legkevésbé sem művekre, vagy szerzőkre kerül, hanem sokkal inkább a közvetítőként, szinte, és olykor valószínűsítően is ügynökké avanszáló kereskedőkre. A mostani vizsgálat arra irányul, hogy milyen szerepet játszott egy-egy könyv elterjedésében és befogadásában a könyvpiac és a helyi kereskedő, aki közvetlen kapcsolatban állt a körülötte állandó alakulásban lévő olvasóközönség tagjaival, és egyetlen közvetítőként kommunikált a kiterjedt európai könyvpiac távoli résztvevőivel is. A kereskedők szerepe jelentős volt ebben az átmeneti korban a tömegpiac kialakulása előtt, különösen az olyan fejlődésnek indult új centrumokban, mint a német nyelv-

1 Vö. HITES Sándor, „Gazdaság, pénz, piac, üzlet, irodalom: a New Economic Criticism”, *Helikon: Irodalom- és Kultúratudományi Szemle* 57, 4. sz. (2011): 467–496.

terület peremvárosa Pozsony, illetve a „végvár” Pest-Buda. A könyvterjesztők befolyásos résztvevői és jó összeköttetésekkel rendelkező „játékosai” voltak az információcserre terepének. Kulcsszereplőkként vettek részt az irodalom előállításának, terjesztésének és népszerűsítésének folyamatában, igaz, erőfeszítéseik nem melleleg profitot is termeltek.

A német származású magyarországi könyvkereskedőket személyükben és hivatásukhoz való viszonyukban – a rendelkezésre álló források alapján – nem ismerjük eléggé ahhoz, hogy Henri-Jean Martin francia könyvtörténész kifejezését, a „filozófus könyvkereskedőt” alkalmazzuk rájuk.² A kifejezést olyan, nagy formátumú könyvkiadó és kereskedőegyénségekre értette, mint a holland Marc-Michel Rey vagy a genfi Cramer testvérek. A francia felvilágosodás filozófusainak legjelentősebb kiadói és forgalmazói a cenzúrával szünet nélkül hadakoztak, tevékenységük állandó összetűzésben állt a hatalommal:

itt van tehát előttünk a filozófus könyvkereskedő alakja, aki a helyzettel tisztában lévő kereskedőként, és jó ízlésű emberként meggyőződésétől és üzleti érdekeitől vezérelve, a 18. század új eszméinek szolgálatába állt, és a cenzúra ellen folytatott harc eredményeként akár Diderot, Voltaire vagy Rousseau barátjává és bizalmasává vált.³

„Filozófus” alatt viszont érthetjük általánosabb értelemben, a kor szóhasználata szerint, a szellem emberét, az új eszmék terjesztésében érdekelt művelt üzletembert, aki egyszerre rendelkezett (mint Anton Löwe vagy Johann-Michael Weingand) nyomdával, működtetett könyvesboltot akár több fióküzlettel, valamint részt vett valamely helyi periodikum kiadásában is. A könyvkereskedőknek az irodalmi nyilvánosság még kialakulatlan intézményrendszere miatt a könyvek sikeres forgalmazásához olyan közvetítő szerepet kellett magukra vállalniuk, amely legjobbjainál egy tájékozott értelmiségiével ért fel: korabeli kifejezéssel élve az irodalom köztársaságának tagjaiként léptek fel az új külföldi könyvek terjesztésében. Nyelvtudásuk, kapcsolataik, tájékozottságuk komoly befolyással volt arra, hogy ügyfeleiket hogyan tudták a legjobban kiszolgálni. Az, hogy mi jutott el a magyarországi franciául olvasó közönséghez, – legyen szó akár a nyilvánosan, katalógusaikban, akár a pult alól árusított francia könyvekről – nagymértékben azon múlt, hogy a helyi kereskedő hogyan és honnan szerezte be termékeit a nyugat-európai könyvkiadási központokból.

2 Lucien FEBVRE és Henri-Jean MARTIN, *A könyv születése* (Budapest: Osiris, 2005), 160–163.

3 Uo., 161.

Pozsony, Bécs, valamint Pest-Buda könyvkereskedelmének összehasonlításakor a Habsburg Birodalmon belül egy regionális helyzet került fókuszba a francia nyomdatermékek forgalmazásán keresztül. Ezek a városok könyvesboltjaikkal egymástól eltérő módon elégitették ki a növekvő számú olvasóközönség igényeit: földrajzi, gazdasági okok mellett a hatalmi ellenőrzés eltérő gyakorlata is közrejátszott abban, hogy nem feltétlenül alá-fölé rendeltségi viszonyban álltak egymással a kulturálisan különböző fejlettségi szintű városok. Az 1780-as években Pozsony és Pest-Buda a francia könyvek terjesztésében figyelemre méltó színvonalra emelkedett, még akkor is, ha a császárváros hegemoniája nyilvánvaló volt. A józsef kori Bécs az új könyvkinálat befogadásában lassan tört az élre, főként a reformintézkedésekre adott válasz dinamizmusa szempontjából.⁴ Ha csak rövid ideig is, de a magyarországi kereskedők a helyi közönség számára versenyképes kínálatot rendelkeztek a külföldi könyvek behozatalának kedvező körülményei miatt. Bécsben a francia könyvekkel szemben tanúsított óvatosság érzékelhetően az 1784-re újracenzúrázott *Catalogus Librorum Prohibitorum* kibocsátásával oldódott fel, mint ahogy ekkorra értek be a könyvkereskedelem liberalizálását célzó intézkedések is: számos új üzlet nyílt, többen a francia könyvek terjesztésétől várták vállalkozásuk sikerét.⁵

A három város szerepének meghatározásához a francia könyvek terjesztésében a svájci Societé Typographique de Neuchâtel (STN) könyvkiadó és kereskedőház fennmaradt levéltárában a térségre vonatkozó összes, eddig még ismeretlen levéltári adat feltárásával sikerült közelebb jutni. A cég üzleti könyveinek anyagából nyilvánossá tett adatbázis, a *French Book Trade in Enlightenment Europe* (FBTEE) című projekt az STN egész könyvterjesztési és beszerzési struktúráját rekonstruálta, mégpedig a teljes levéltári hagyaték felhasználásával úgy, hogy az üzleti könyvek egymást kiegészítő adminisztrációját vették tekintetbe.⁶ Így mindösszesen a közel négyezer azonosított, STN által forgalmazott könyvek több, mint négyszázezer terjesztési példáját vizsgálták meg.⁷ Ennek köszön-

4 Vö. GRANASZTÓI Olga, „Adalékok a francia könyv európai terjesztési hálózatainak feltárásához I.: A Societé Typographique de Neuchâtel bécsi kapcsolatai 1772–1785”, *Magyar Könyvszemle* 127, 4. sz. (2011): 467–482.

5 A józsef-kori bécsi könyvkereskedelem átalakulásához lásd Leslie BODI, *Tauwetter in Wien: Zur Prosa der österreichischen Aufklärung, 1781–1795* (Wien–Köln–Weimar: S. Fischer Verlag, 1995), 67–82; Wolfram SEIDLER, *Buchmarkt und Zeitschriften in Wien, 1760–1785* (Szeged: Scriptum, 1994), 28–65; Norbert BACHLEITNER, Franz M EYBL und Ernst FISCHER, *Geschichte des Buchhandels in Österreich* (Wiesbaden: Harrasowitz, 2000), 123–157.

6 <http://fbtee.uws.edu.au/stn/interface/>, hozzáférés: 2020. 04. 26.

7 Mark CURRAN, „Beyond the Forbidden Best Sellers of Pre Revolutionary France”, *The Historical Journal* 56, 1 (2013): 89–112.

hetően derült ki, hogy bár a pozsonyi kereskedőktől például nem maradt fenn levél, amely bizonyíthatta volna a kapcsolatot, a cég raktári leltárkönyvének kiemenő tételei között azonban rendre felbukkannak a pozsonyiaknak összeállított csomagok. Anton Löwe, Philipp-Ulrich Mahler, valamint a Doll és Schwaiger kereskedőpáros könyvmegrendeléseire az úgynevezett *Rencontre du magasin*, vagyis a raktárkészlet leltárának feldolgozása révén derült fény. Ez rögzítette, hogy tételenként (művenként), példányszám és dátum szerint, mely európai kereskedőnek mi ment ki a raktárból, illetve, hogy kitől mit vásároltak. Összesen négy periódus leltára maradt fenn, ebben benne van az 1784–1788 közti időszak is. A hihetetlenül részletgazdag üzleti könyvek elsődlegesen a svájci illegális és legális könyvkereskedelem eddig nem kellően ismert működésébe engednek bepillantást. Mindaddig, amíg ezek feldolgozása nem történt meg, a kutató az egyébként nem kevésbé gazdag levelezésanyaghoz tudott hozzáférni a kereskedő neve, vagy a város szerint, ahol működött. A levelek az STN felé megnyilvánuló keresletet tükrözik, és arra a téves következtetésre is juthatunk belőlük, hogy amit a kereskedői levélben nem találunk, az a feldolgozás metodológiájából kifolyólag olyan, mintha nem is váltott volna ki érdeklődést. A kereslet azonban nem feleltethető meg a tényleges eladásokkal, mindazzal, ami végülis eljutott a megrendelőhöz. Erről nyújt pontos információt a raktári leltárkönyv.

A kutatás harmadik pillérének számítanak azok az STN levéltárából előkerült beszámolók, amelyek az STN utazóügynökének, Jacques-François Durandnak 1788-ban tett bécsi látogatásakor keletkeztek. A cég piacszerzés céljából két ízben küldte el Durand-t Közép-Európába, először 1787-ben, majd 1788-ban. Az ügynök Itálián keresztül érkezett Bécsbe, ahonnan Németország különböző városainak érintésével tért vissza Svájcba. Az 1788 nyarán Bécsben eltöltött két hónap alatt egyszer átment Pestre és Pozsonyba is. A körutazás ideje alatt főnökeivel folyamatosan tartotta a kapcsolatot levélben, és tájékoztatta őket a helyszínen megkötött üzletekről.⁸

Kivételesnek számít, hogy az 1780-as évek közepén ilyen sikeresen tudott betörni a közép-európai piacra egy svájci kiadóház és nagykereskedő vállalat. A kényszer vitte rá őket, amikor Közép-Európa felé kacsintgattak, és ott piacot is sikerült szerezniük, mivel Franciaország, amely a legnagyobb felvevő piaca volt az általuk forgalmazott tiltott kiadványoknak, olyan szigorú intézkedéseket hozott, hogy ezt követően oda már nem érte meg becsempészni a tiltott termé-

8 BPUN STN Ms. 1145. Fol. 269–376, Durand l'ainé, voyageur de la S.T.N. II. 1788.

keket.⁹ Az STN sikerének egyik fő feltétele az volt, hogy kínálata változatos és naprakész legyen, ezt pedig sokkal jobban tudta eladni személyesen megjelenő ügynökével, mint bármilyen reklámmal. A legtöbb üzletet 1788-ban Durand látogatásakor kötötték. Másrészről jártasságra és rugalmasságra tettek szert abban, hogyan juttassák sikeresen célba az illegális küldeményeket. Legnagyobb számban olyan műveket rendeltek tőlük itt a térségben, amelyek a francia svájci kiadóknál jelentek meg. A neuchâteliek ugyanis kartellben működtek együtt a többi francia svájci város kereskedőivel, mint Genf, Lausanne, Yverdon, egymás termékeit is árusítva.

Durand 1787-es és 1788-as látogatása során a kereskedők rendelkezésére bocsátotta az STN nyomtatott, számozott katalógusát, amely a raktárkészletet vette jegyzékbe. Maga a raktáron lévő készlet nagyon vegyes képet mutatott, ahonnan egyrészt azokat a hiányokat tudták a kereskedők pótolni, amihez nem sikerült más beszerzési csatornákon keresztül hozzájutni, másrészt a svájciak készletének sajátosságaira mentek rá, ami helyileg ott jelent meg, és újdonságnak számított. A megrendelt művek harmadik csoportját az STN által forgalmazott, de csere alapon beszerzett illegális termékek adják.

Az STN mindent meg tudott volna szerezni kereskedelmi kapcsolatain, ügynökein keresztül Párizsból, Amszterdamból, Brüsszelből vagy Londonból. A könyvpiacra azonban kiélezett verseny folyt, az idővesztés és pénzvesztést jelentett. Hónapokba is telhetett volna egy könyvkívánság teljesítése, ha nem volt meg raktáron, vagy a közeli, kartellben működő svájci kiadóknál. Ezért az STN csak azokat a kívánságokat teljesítette, amelyek helyben megoldhatóak voltak, a többivel nem foglalkozott.

A Pozsonyra vonatkozó új adatok az STN raktári leltárából és Durand második útjának dokumentumaiból állnak össze. A neuchâtel levéltári források szerint 1787–1788-ban mindösszesen százharmincöt tétel könyv érkezett Pozsonyba. Ebből, Anton Löwe 1787-es megrendelését leszámítva, az összes 1788 nyaráról származik, ráadásul mindegyik tiltott kiadvány, tehát nyomtatott katalógusaikban nem is találhatnánk meg őket. A pozsonyi kereskedők Neuchâtelből beszerzett árukészlete mind nagyságrendileg, mind tartalmában hasonló eltéréseket és jellegzetességeket mutat, mint ami szortimentkatalógusukból megállapítható tevékenységükről. Anton Löwének két megrendelése teljesült: az elsőt 1787. május 22-én adta le tizenkilenc könyvtételre, a másodikikat egy évvel később,

9 Jeffrey FREEDMAN, *The Process of Cultural Exchange between France and Germany (1769–1789)*. Diss. (Princeton University, 1991), 199–206.

1788. július 18-án Durand közreműködésével.¹⁰ Ebben tizenhét azonosítható, és tizenháromban csupán a számozott katalógus tételszámaira utaló cím szerepel, mindösszesen nyolcvanhat kötetben. Löwe művenként egy-hat példányt rendelt, de azokból a könyvújdonságokból, amelyeknek eladhatósága kérdéses volt, csupán egy-egy példányt. Közéjük tartoztak az újonnan megjelentetett regények, mint Löwe listáján az 1786-ban Neuchâtelben, utánnomásban megjelentetett regény *La femme infidelle par Maribert-Courtenay* címmel. A legtöbb művet kettesével rendelte, ha valamiből többet kért, az nyilvánvalóan a keresletre utal. Azonnal kiütközik, hogy milyen mértékű volt az érdeklődés például a II. Frigyes személye és politikája körül megjelent kiadványok iránt. Löwe 1787-es megrendeléséből tizennégy tétel megtalálható 1788-as szortimentkatalógusában, vagyis a lipcei vásár mellett a Neuchâtelvel kialakult üzleti kapcsolatnak köszönhető a kínálat gazdagodása. A neuchâтели könyvek közös jellemzője, hogy néhány kivételtől eltekintve mindegyik svájci kiadású: fele részben eredeti, fele részben utánnomás.

Philipp-Ulrich Mahler, Löwe egykori segédje, aki 1784-ben nyitott Pozsonyban önálló üzletet, megrendeléseit tekintve gyökeresen más üzletpolitikát képviselt, mint Löwe. Ugyanakkor nagyon hasonlít azokra a kereskedőkre, akik például Bécsben szintén újonnan nyitottak üzletet. A józsefi intézkedések hatására lényegesen szabadabbá vált könyvbehozatali viszonyokat kihasználva, a legveszélyesebbnek ítélte, szigorú tiltás alá eső STN-es listáról rendelt. Tizennégy címből tizenkét tétel sorolható ebbe a csoportba, vagyis mindössze kettő nem antiklerikális és/vagy pornográf kiadvány. Mindkettő II. Frigyesre vonatkozik: *Oeuvres de Frédéric II.* – amelyre előjegyzést vettek fel, és Mahler később meg is ismételte előfizetési szándékát –, valamint a *De la Monarchie Prussienne sous Frédéric le Grand* címen megjelent munka. Ez utóbbinak kétféle kiadását rendelte meg. A tiltott művek között a pornográf irodalom klasszikusai szerepelnek. Az STN ezeket egy nyomtatásban soha meg nem jelentetett külön listán köröztette Európában, leginkább Durand ügynök személyes megjelenésével reklámozva a botrányos kiadványokat. A listán 1781-ig kb. százhusz tétel szerepelt, régibb és újabb kiadású művek egyaránt. Ezeket a tételeket a legnagyobb elővigyázatossággal volt szokás becsomagolni, lapra szedve, más, „megbízható” művek lapjai közé rejtve küldték meg. Mahler megrendelésén tényleg a legradikálisabb hangot megütő irodalmi, filozófiai és antiklerikális címek szerepelnek, ezek terjesztése pedig elvben komoly veszélyekkel járt. Ám éppen Mahler megrendeléséhez fűzött megjegyzésében Durand azt írja, hogy: „itt nem szükséges

10 BPUN STN Ms. 1145. Fol. 325r.

semmit se rejtegetni”.¹¹ Minthogy Mahler csupán egy-egy példányt rendelt belőlük, valószínűleg nem mert nagyobb kockázatot vállalni azzal, ha a nyakán marad a veszélyes áru. Sajnálatos, hogy nem tudjuk, a másik, datálatlan megrendelés előbb vagy később készült-e, de azt megerősíti, hogy Mahler valószínűleg szerényebb lehetőségei miatt ténylegesen a szabados és kritikai hangvételű könyvújdonságokkal próbált haszonra szert tenni.¹² Ebben ugyanis olyan, teljesen általánosító „műfaj” meghatározásokkal él, amelyek az európai könyves szakzsargonban ekkorra váltak közkeletűvé, és csak azok értették, akik ennek a könyvtermésnek az előállítói is voltak egyben. *Újdonságok* címen kért „minden politikai, erkölcsös, történeti, romanesque (sic!), útleírás és szabados” műfajból. Míg ez utóbbiból hat példányt rendelt, addig az összes többiből egy-kettővel is megelégedett. A műfaji kategóriák a könyvek besorolásának új, és meglehetősen pragmatikus módját bizonyítják, tükrözve a kereslet fő vonásait, és az eladhatóság kritériumait.

A francia könyvek terjesztésben Mahler működésének egyik fontos megkülönböztető jegye volt a tiltott kiadványok pult alóli árusítása, még ha nem is akkora tételben, mint tették azt bécsi kollégái. De hogy milyen messzire ment el, azt az STN-ből fennmaradt iratokból sem tudjuk maradéktalanul tisztázni. A magyar cenzúrahivatali aktákban viszont később kétszer is felbukkan a neve, amikor gyanús könyvek terjesztésével vádolják meg kereskedőkollégáit, akik azzal védekeztek, hogy tőle szereztek be a szóban forgó könyveket. A pozsonyi Weisenthal és Schwaiger olvasókabinet 1793-ban komoly ellenőrzést kapott, és sok könyvet lefoglaltak az üzletben. Schwaigerék azzal védekeztek, hogy a tiltott kiadványokat 1784–1787 között Mahlertől és Löwétől szereztek be.¹³ Az 1790-es években két újvidéki kereskedő ellen is eljárás indult, amelyben a tiltott könyvek beszerzése kapcsán (ezúttal német nyelvűekről van szó) szintén Mahlert keverték gyanúba.¹⁴

Az STN legnagyobb pozsonyi megrendelője a Doll és Schwaiger kereskedőpáros volt. Tőlük is két megrendelés ismert, mindkettő 1788-ból (1788. augusztus 16. és október 1.).¹⁵ Mindösszesen kilencvenkilenc kötetről van szó, egy-négy példány terjedelemben. Nagyobbik megrendelésükben a számozott katalógus tizenegy tételén kívül minden könyv az STN tiltott jegyzékéből, illetve annak későbbi kiegészítéseiből származik. Ráadásul Dollék nem csak egy, hanem ket-

11 BPUN STN Ms. 1145. Fasc. II folio 324.

12 BPUN STN Ms. 1177. Fol. 102.

13 MNL Helytartótanácsi levéltár C60 Dep. Rev. Lib. 1793. F. 6

14 MNL Htt. C60. 1792. F. 6.

15 BPUN STN Ms.1145. Fol. 349r.

tő-négy példányt is mertek rendelni, tehát rendelkeztek egy olyan ügyfélkörrel, valószínűleg a város előkelői közül, akiknél biztosra lehetett menni az eladással. A tiltott választék teljes egészében lefedi a francia pornográf regényirodalmat, erotikus költészetet, szatirikus, aniklerikális pamfletirodalmat, és előfordul egy-két materialista filozófiai mű, mint az *Oeuvres de Fréret* vagy Helvétius *De l'esprit* című műve, illetve La Mettrie művei (*Oeuvres de La Mettrie*). A címléírások a tiltott műveket csak rövidítve, éppen hogy csak az azonosíthatóság érdekében adják meg, mintegy márkanévszerűen. Itt már nem a kiadás számít, hiszen ezekből egyszerre nagyon sokféle volt kapható az illegális piacon, különböző minőségben, méretben és áron kínálva. Ez persze lehetetlenné tette, hogy bárki is kiderítse pontosan, melyikről van szó egy esetleges lebukás alkalmával. A vevők szempontjából pedig mindegy volt a kiadvány minősége, mert a lényeg az obszcén tartalom volt. Dollék listája ékes bizonyítéka annak, hogyan váltak tényleges árucikké, a pénzcsinálás eszközévé a tiltott francia kiadványok. Megrendelésük utolsó bekezdése legalábbis erről árulkodik: „3 féle szabados, 1 regényféle, 1 politikai, 2 történeti, és 1 utazási kiadványt csapjanak hozzá a szállítmányhoz.”¹⁶ A „mindegy, hogy mit, csak újdonság legyen” elve azért működött, mert eladhatóságuk ezekben az években, a műfajok között eltérő arányban ugyan, de biztosra vehető volt. Azt sem szabad azonban elfelejteni, hogy a jó esetben két-három hónapos szállítás következtében, időt és nem kevés pénzt lehetett azzal megtakarítani, ha a kereskedő nem várt az újdonságokkal kapcsolatos híradásokra, hanem kis kockázatot vállalva műfajokat rendelt, és nem konkrét kiadványokat. Néhány kiegészítő megjegyzés fontos információt közöl a szállítás paramétereiről is: Schaffhausenen és Ulmon keresztül, vagyis a Dúnán, folyami szállítással oldották meg a szállítmány eljuttatását. Ami az illegális kiadványok miatti óvintézkedéseket illeti, Durand megjegyzése mindent elárul: semmiféle elővigyázatosságra nincs szükség.

Pozsony kereskedői egy olyan térségben próbáltak talpon maradni, ahol jelentős volt a konkurencia Bécs közelsége miatt, de ennek ellenére az 1780-as évek második felében a francia könyveket jól lehetett eladni, mert a városban és környékén sok főrangú élt, akik rendszeresen vásároltak a kisebb helyi kereskedőtől éppúgy, mint a nagy presztízsű bécsiektől. Másrészt fontos, hogy a pozsonyi németajkú városi polgárság a fejlett német városok polgárságához hasonlóan szintén olvasott franciául. A főrangúak mellett tehát ők is hozzátartoztak a pozsonyi ügyfélkörhöz. Az STN levéltárának Magyarországra vonatkozó forrásai azt tanúsítják, hogy a kisebb megrendelések ellenére a Pozsonyban és

16 BPUN STN Ms. 1145. Fol. 349r.

Pest-Budán működő kereskedőket megbízható partnerként tartották számon a nyugat-európai központokból terjesztett új könyvtermés hálózati rendszerében. Sőt, Pest és Pozsony, ha csak átmenetileg is, de Bécshez képest a tiltott könyvek behozatalánál helyzeti előnybe került. A II. József idején Magyarországon érvényesülő enyhe szabályozás következményei lemérhetők a magánkönyvtárak külföldi könyvállományának gyors gyarapodásán, valamint azon, hogy egyes kereskedők néhány év alatt olyan könyvkészletet halmoztak fel, főként a tiltott, francia és német könyvekből, amely még az 1790-es években is eladható volt.¹⁷

17 Vö. MNL Htt C. 60 1793. Fons 6. Weisenthal és Schwaiger levelei az olvasókör elleni vizsgálat ügyében. Ehhez lásd még: GRANASZTÓI Olga, „»A legkülönbözőbb könyveket olvasni«: Francia és német nyelvű szépirodalmi olvasmányok a 18. század végi Magyarországon”, *Sic Itur ad Astra* 20 (2009): 139–153, 150.

Ponyvák Széchényi alapkönyvtárából az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtár gyűjteményében (1770–1820)

A Plakát- és Kisnyomtatványtár ponyvaállománya, a proveniencia kérdése

Az Országos Széchényi Könyvtárban egykor önálló könyvtári csoportot alkotó magántékaikat (többek között Horvát Istvánét, Jankovich Miklósét, Illésházy Istvánét és Széchényi Ferencét) Eötvös József rendeletére 1867 után összeolvasztották más gyűjteményegységekkel és egykori magántékákkal.¹ A könyvtár a müncheni szakrendszerben történő feldolgozás révén vált egységes állományú, korszerűen feltárt és használható gyűjteménnyé, az átrendezés során ugyanakkor komoly művelődéstörténeti értékkel bíró gyűjteményegységek estek szét, illetve olvasztódtak egybe. Azóta többféle kísérlet is történt a nemzeti könyvtár Széchényi-alapgyűjteményének rekonstrukciójára, amely 2010-ben egy fontos szakaszába lépett, mivel elindult a törzsgyűjteményhez tartozó, elektronikusan még fel nem dolgozott müncheni állományrész rekatalogizálása, és ennek keretében a Retrospektív Feldolgozó Osztály által a Széchényi-kötetek azonosítása.² Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a minél teljesebb rekonstrukció alapfeltétele a törzsgyűjteményben őrzött dokumentumok mellett az egyes tá-

- 1 A könyvtárból csak az eredeti Széchényi Ferenc-féle gyűjtemény volt rendezve. Eötvös tarthatatlannak minősítette ezt az állapotot, s elhatározta, hogy bevezetteti az általa jól ismert, Németországban és Ausztriában sikeresen alkalmazott müncheni szakrendszert. 1868. október 21-én Barna Ferdinándot bízta meg a munkával. A Barna által módosított szakrendszer alapján indult meg 1869 elején a könyvek szak szerinti felállítása, a szakrepertórium és a betűrendes katalógus elkészítése, 1875-ig.
- 2 MATOLAY Katalin, „Széchényi Ferenc könyvgyűjteményének rekonstrukciója a nemzeti könyvtárban”, in *OSZK 215: tanulmányok egy évforduló tiszteletére*, szerk. DEÁK Eszter és DEDE Franciska, 65–77 (Budapest: Bibliotheca Nationalis Hungariae–Gondolat Kiadó, 2018), 71.

rakban, különgyűjteményekben³ őrzött alapgyűjteményi anyag feltárása és bemutatása. E téren a Plakát- és Kisnyomtatványtár jelentőségét mutatja, hogy – Matolay Katalin osztályvezetőt idézve – Széchényi Ferenc közel 8000 nyomtatványt számba vevő első két katalóguskötetében csaknem 2000 kisnyomtatvány leírása található, amelyek jelentős részét a Plakát- és Kisnyomtatványtár őrzi.⁴ Ezek feldolgozása, possessor szempontú vizsgálata terén még nagy hiányosságok vannak.⁵ Kutatásommal e munkához kapcsolódom a Széchényi adományából az OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtárába került ponyvák egy adott korszakra (1770–1820) vonatkozó, a provenienciára koncentrááló állományvizsgálatával.⁶

A 18. század végén bekövetkezett az „olvasás forradalma”, megnövekedett a magyar nyelvű könyvtermés. A magasabb irodalmi műveltség igényeit kielégítő művek mellett elszaporodtak a vásári ponyván tömegesen árusított, gyakran művészileg alacsonyabb színvonalú alkotások, verses és prózai művek. Ezek nem igényeltek jelentősebb erudíciót:

a magyar ponyvairodalom az analfabetizmus küszöbén, a közvetlen innen és túl lévő népi, paraszti s első generációs városi félproletár, félkispolgár, szolga és altiszti réteg e minden kultúrát, ideológiát pótló szépmámora, kalandja, vigasza és messianizmusa kiszámíthatatlan súlyú faktor volt mindig a népi „művelődésben.”⁷

Továbbra is nagy kereslet mutatkozott a vallási, moralizáló, bibliai tárgyú írássok iránt, de kedveltek voltak a farsángi versek, széphistóriák, a magyar történelem mondakincse, az elhunyt nagyjainkat gyászoló versek, a betyártörténetek, a találós mesék.⁸ Mindez mutatja a témabeli és műfaji változatosságot. A pony-

3 A különgyűjtemények közül kiemelem a Térképtár munkatársának alapos tanulmányát: DANKU György, „Gróf Széchényi Ferenc térképgyűjteménye a számok tükrében”, in *OSZK 215*, 78–106.

4 MATOLAY, „Széchényi Ferenc könyvgyűjteményének...”, 70.

5 A korábban csak cédulakatalógusban és helyrajzi naplókban kutatható ponyvaállomány bevétele az Amicus intergált könyvtári rendszerbe néhány éve tart, de a leírásokban sajnálatos módon nem szerepel a possessorok megjelölése. Az aprónyomtatványoknak pedig nagyon kis százaléka van feldolgozva.

6 Ezen az autopsziával történő feltárást értem (possessorbejegyzések, pecsétek vizsgálata), összesítve a források adataival.

7 Gaál Gábor *Ponyva és irodalom* című írásából idézi: DÁVID Gyula, *Ponyvairodalom*, <http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=113>, hozzáférés: 2020. 02. 14.

8 Utóbbin azonban nem ugyanazt értették, mint napjainkban, a mai értelméssel szemben kérdésfelet formájában írt találós kérdésekre, rejtvényekre vonatkozott. Lásd *Hamar elméjű furtsa találmányi mesék, az az: Időt töltő szép finom fain díszes kérdések, és feleletek: A' mord kedvű emberek Társasága között unalmas Órákra egyéb haszontalan tsiri biri Beszéd helyett alkalmaztattak*. Például: „K. Mije van az embernek akkor: a' midőn semmije sintsen? F. Reménysége: mert a' bődlogot, bődlogtalant szinte a' koporsóig táplál.” OSZK Plakát-és Kisnyomtatványtár, Pny 726.

vák nagy népszerűségnek örvendtek, a 18. századi keresletről árulkodik például a debreceni városi nyomda raktárkönyve: 28.000 példányt adtak el ponyvából néhány év leforgása alatt egyetlen városban azon a Magyarországon, ahol az analfabetizmus 70–80%-os mértékű volt.⁹

Az OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtárának közel 6700 (duplumokkal együtt hozzávetőleg 7450) darabot számláló ponyvagyűjteménye értékes forrást jelent az 1770–1820 között kiadott ilyen művekre vonatkozóan. Az erre az időszakra eső, kb. 270 vizsgált ponyva több mint fele kiadási hely és/vagy nyomda nélküli, és a kiadási év is gyakran csak megközelítőleg határozható be. A pontosan datált és nyomdanevet is tartalmazó ponyvák mennyiségi mutatóit nézve a legnagyobb számadattal szerepelnek a budai nyomdák (a Landerer, a Nagyszombatról 1777-ben ide átköltöző Egyetemi Nyomda),¹⁰ közel 30 kiadott művel. A budai után a pestiek következnek (összesen 18 nyomtatvánnyal), az Eitzenberger, a Lettner, emellett Patzkó Ferenc nyomdája, a pesti Landererek, a Royer Ferentz Antal, a Kammerlohr Ádám¹¹ kiadó, könyvkötő, valamint a Lindauer János¹² könyvkiadó és -kereskedő által kiadott művek. Kiemelkedik még a váci Ambró Ferenc Ignác¹³ püspöki könyvnyomtató és Máramarosi Gottlieb Antal¹⁴ nyomdája (11 művel). A soproni Siess Nyomda 10-nél kevesebb nyomtatvánnyal szerepel. A pozsonyi Landerer mellett az itteni Johann Nepomuk Schauff nyomdája és a Wéber Nyomda, a kassai Landerer és az Ellinger, a szegedi Grün Orbán Nyomda termékei szerepelnek több példánnyal. A továbbiakban egy-két művel képviselteti magát a bécsi Trattner nyomda,¹⁵ az esztergomi Beimel József,¹⁶ a ka-

9 DÁVID, *Ponyvairodalom*.

10 A nyomdát Mária Terézia királynő telepíttette 1777-ben az egyetemmel együtt Nagyszombatról Budára, 1777. február 10-ei rendeletével.

11 *Press*, http://typographia.oszk.hu/html_clavis/uk/presslek.php?azon=1358, hozzáférés: 2020. 01. 19.

12 *Lindauer, Johann kiadó, könyvkereskedő*, http://typographia.oszk.hu/html_clavis/hun/pressfull.php?azon=1349, hozzáférés: 2020. 01. 19.

13 *Ambró Ferenc Ignác váci nyomdász első nyomdaterméke 1772-ből*, http://konyvtar.vaciegyszeghazmegye.hu/olvasnijo/Konyv_Jelzo/106/KONYV_JELZO.html, hozzáférés: 2020. 01. 19.

14 *Gottlieb, Anton kiadó és nyomda*, http://typographia.oszk.hu/html_clavis/hun/presslek.php?azon=1923, hozzáférés: 2020. 02. 01.

15 A magyarországi könyvpiacra a bécsi Trattner nagyvállalkozó viszonylag későn, az 1780-as években lépett be, amikor viszont négy év alatt három magyar városban létesített valamilyen vállalkozást. Először 1781-ben Pozsonyban, majd 1783-ban Pesten és 1784-ben Temesváron. Könyvlerakatai négy további magyarországi városban is voltak. Lásd V. ECSEDY Judit, „A Trattnernek Magyarországon – egy évforduló alkalmából”, *Magyar Grafika* 63, 4. sz. (2019): 62–67, 63.

16 *Az esztergomi nyomdaipar története*, <http://www.esztergom.hu/index.php/main/page/cikk/az-esztergomi-nyomdaipar-historiaja-1736>, hozzáférés: 2020. 02. 04.

locsai Tomentsek János,¹⁷ a komáromi Wéber nyomda, a pécsi Engel János József nyomdája,¹⁸ a rév-komáromi Weinmüllerné, a szombathelyi Siess Antal nyomdája, a debreceni városi és a csíksomlyói ferences klastromi nyomda.¹⁹

A ponyvák provenienciája tekintetében a mintegy 270 nyomtatványnak kb. 10 %-a (26 db)²⁰ Széchényi Ferenc (1754–1820) főispán, királyi kamarástól, a Magyar Nemzeti Múzeum és az OSZK (Bibliotheca Regnicolaris)²¹ alapítójától származtatható. A possessorjelölések közt fellelhető még Horvát István (1784–1846), a reformkor kiemelkedő történetírója, 1815-től haláláig az OSZK igazgatója; Jankovich Miklós (1772–1846) könyv-, régiség- és műgyűjtő, történész, adományával a Nemzeti Könyvtár „második alapítója”; illetve id. Szinnyei József (1830–1913) bibliográfus, akadémikus, 1893–1894-ben a Nemzeti Könyvtár igazgatója tulajdonosi pecsétje. Horváté és Jankoviché 6-6, Szinnyeié 11 korabeli művön szerepel.²²

A következőkben a possessorbejegyzéssel, -pecsétetekkel ellátott, 1770–1820 között kiadott ponyvák közül a Széchényi Ferenc alapkönyvtárába tartozókba, egyúttal több nyugat-magyarországi város (Buda, Komárom, Sopron, Pozsony) nyomdatermésébe nyújtok betekintést. (1. kép)

Buda

Széchényi érdeme, hogy a gyűjtést kiterjesztette a könyvek mellett a kisnyomtatványokra is, jól tudva, hogy ezek kallódnak el a legkönnyebben, és gyakran

17 *Tomentsek János*, http://typographia.oszk.hu/html_clavis/hun/personfull.php?azon=7460, hozzáférés: 2020. 02. 04.

18 *Engel János József (1738?–1796)*, <https://kulongyujtemenyek.lib.pte.hu/kk-engel-engel>, hozzáférés: 2020. 02. 04.

19 Székelyföldön az első nyomdahellyel Csíksomlyó büszkélkedhetett, ez az 1676-ban létesített ferences nyomda volt. Lásd Kis Krisztián Bálint, „Székelyföld dualizmus kori nyomdái (1867–1918)”, *Magyar Grafika* 62, 2. sz. (2018): 64–67, 64.

20 Közülük a nyugat-magyarországi nyomdák által kiadottakat mutatom be részletesebben.

21 A magyar Nemzeti Könyvtárat, az Országos Széchényi Könyvtárat jogilag 1802. november 25-én alapította gróf Széchényi Ferenc. Akkor az alapító ezt Bibliotheca Regnicolarisnak nevezte, vagyis a Szent Korona országaiban (az alapítás pillanatában: Magyarországon, Horvátországban és Erdélyben) lakók nemzeti könyvtárának. A magyar Nemzeti Múzeum és annak a könyvtára is 1808-tól 1949-ig egyetlen jogi személy volt. Lásd MONOK István, „Széchényi Ferenc könyvtáralapítása”, *Könyvtári Figyelő* 48, 4. sz. (2002): 643–651.

22 Ezek részletes bemutatása nem képezi jelen tanulmány tárgyát.

könyvészeti ritkasággá válnak.²³ A gyűjteményéről készült katalógusokat elküldte kortárs arisztokratáknak, főpapoknak, jelentős értelmiségieknek – oly módon, hogy a Bécsben élő előkelőségekhez maga juttatta el a példányokat, a többi a könyvkereskedők és alkalmazottak kézbesítették. A kiosztási jegyzékek tanúsága szerint megkapta többek között Haliczky András Frigyes (1753–1830), a pesti egyetemen a német nyelv és irodalom tanára,²⁴ a *Kriegs-Lied eines k. k. Hussaren bey Jassy* című,²⁵ Budán kiadott német nyelvű ponyva szerzője. Haliczky e műve szerepelt Széchényi bibliothekájában, jelöli a nyomtatott katalógus,²⁶ és erre utal az „Ex Bibl. Com. F. Széchényi”²⁷ szövegű pecsét is. Haliczky művének fontosságát jelzi, hogy a kiosztási jegyzékben kiemelve is ez a munkája szerepel.²⁸ A háborús ének 1788 má-

1. kép: Széchényi Ferenc tulajdonbélyegzője

- 23 SOMKUTI Gabriella, „Széchényi Ferenc nemzeti könyvgyűjteménye”, in *Gyűjtők és gyűjtemények: A Nemzeti Könyvtár gyűjteményes kincsei és történetük*, szerk. BOKA László és FERENCZYNÉ WENDELIN Lídia, 9–21 (Budapest: Kossuth Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2009), 13.
- 24 BÁRTFAI SZABÓ László, „A Széchényi-könyvtár első katalógusa”, *Magyar Könyvszemle* 52, 3–4. sz. (1927): 284–319, 298; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1891–1914), 4:346.
- 25 OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Pny 2.843
- 26 *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci com. Széchényi. Tomus I. Scriptores Hungaros et rerum Hungaricarum typis editos complexus*, Pars I, A–L (Sopronii: Typis Siessianis, 1799; a továbbiakban: *Catalogus I.*), 455. – Az alapkönyvtárba tartozás megállapításához a legbiztosabb támpontot a Széchényi Ferenc által kiadott, a gyűjteményéről nyomtatásban megjelent betűrendes katalógusok (*Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci com. Széchényi I–II.*) és a szakrendi katalógusok (*Index alter libros Bibliothecae Hungaricae Francisci com. Széchényi duobus tomis comprehensos, in scientiarum ordines distributos exhibens*), illetve a pótkötetek, a *Supplementumok (I–II.)* jelentik az 1807-ig terjedő intervallumra. (Létezett III. pótkötet is, melyet azonban nem adtak ki nyomtatásban, kéziratának pedig nyoma veszett.) A későbbiekre nézve a kéziratossoproni katalógus, emellett a *Protocollum patriophilorum* (ajándéknapló, mely 1803–1814-ig tartalmazza az ajándékok listáját) és az 1814-es *Accessiones Bibliothecae* című jegyzék nyújtanak támpontot. Lásd még MATOLAY, „Széchényi Ferenc könyvgyűjteményének...”, 69.
- 27 A pecsét nagyobb és kisebb változata is előfordul a dokumentumokon. A Széchényi-alapkönyvtárba tartozó művek azonosításához szakirodalmi háttérül szolgált: SZÓTS Zoltán Oszkár, „A Széchényi-gyűjteményhez tartozó dokumentumok azonosítása”, *Könyvtári Figyelő* 57, 4. sz. (2011): 733–740; MATOLAY, „Széchényi Ferenc könyvgyűjteményének...”, 65–77.
- 28 A jegyzékek kiemelték az írók egykorán megjelent művei közül a fontosabbakat. Lásd BÁRTFAI SZABÓ, „A Széchényi-könyvtár...”, 286, 298.

2. kép: *Rövid tudósítás Ajtatos Imádsággal...* (OSZK, Pny 749)

lyi Egyetemi Nyomdában (A' Magyar Kir. Univ. Typographiájának betűivel), illetve Landerer Katalin nyomdájában, utóbbi OSZK-s példányán Széchényi pecsétjével.³² (2. kép) A művet más nyomdák is megjelentették, például Eitzenbergerné Pesten,³³

jusában jelent meg, és a Jászvásárnál (németül Jassy, románul Iași, a Moldvai Fejedelemség fővárosa) vívott harcokhoz, II. József török háborújához kapcsolódik.²⁹

A Budán ekkoriban kiadott ponyvák egy része a Szent Jobb Budára való 1771. június 21-ei hazahozatalát ünnepli: *Rövid tudósítás Ajtatos Imádsággal, és Énekkel együtt Szent Istvánnak [...] ditsőséges jobb-kezeről [...]*.³⁰ A tudósítás imádsággal és énekkel kapcsolódik össze. Az ereklyét Mária Terézia királynő hosszas diplomáciai tárgyalások után szerezte vissza Ragusa városától. A Szent Jobb 1771 áprilisában már Bécsben volt, majd június 21-én megérkezett Budára. A királynő az ereklyét az ünnepségek után az angolkisasszonyok szerzetesrend gondjaira bízta, egyúttal elrendelte augusztus 20-ának, a király szentté avatási napjának rendszeres megünneplését.³¹ A témában több ismeretlen szerzőjű ponyvát adtak ki az 1790-es években Budán, a Magyar Kirá-

29 Dr. RÉDVAY István, „II. József török háborúja (1788–1790)”, *Hadtörténelmi Közlemények* 44, 1–2. sz. (1943): 1–34.

30 OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Pny 749.

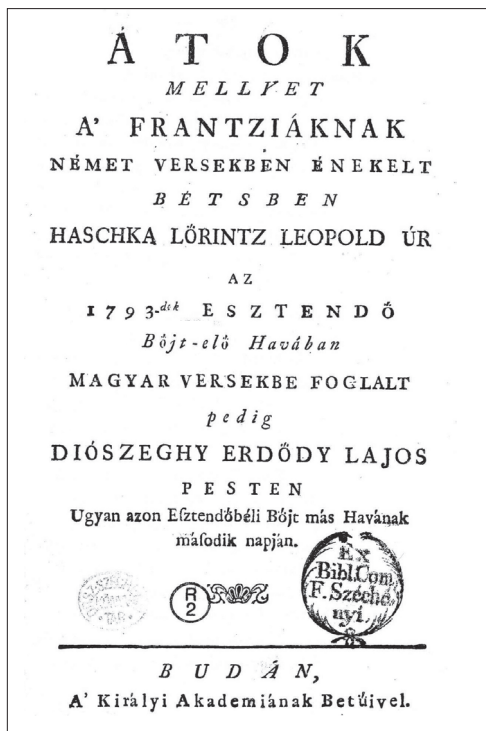
31 TARJÁN M. Tamás, *1771. június 21. Budára érkezik a Szent Jobb*, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1771_junius_21_budara_erkezik_a_szent_jobb/, hozzáférés: 2020. 02. 10.

32 Az Egyetemi Nyomdában a Pny 2.978, Landerernél a Pny 749.

33 OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Pny 6.106. Miután Eitzenberger Ferenc Antal 1776-ban meghalt, a nyomda egy ideig özvegye, Eitzenberger Anna tulajdonába került, majd 1782-től egyik fia, Eitzenberger Antal két évig vezette az officinát. Lásd GÉCS Béla, „Pest-Buda nyomdái 1723–1895”, *Magyar Grafika* 48, 3. sz. (2004): 85–95, 86.

Trattner János Tamás (1719–1798)³⁴ Bécsben. Széchényi alapkönyvtárára vonatkozóan az utóbbi, bécsi kiadású változatot említi a *Supplementum* I. kötete.³⁵ Német nyelvű példányokat *Kurzer Unterricht...* címmel Budáról és Pozsonyból ismerünk a Landererek helyi nyomdáiból, az OSZK-ban található műveken Széchényi pecsétjével.³⁶

Budán, a Királyi Akadémia betűivel jelent meg Lorenz Leopold Haschka (1749–1827)³⁷ bécsi jezsuita gimnáziumi tanárnak, a Theresianum pedagógusának, az osztrák császári himnusz, a *Gott erhalte* szerzőjének műve *Atok mellyet a' frantziáknak német versekben énekelt Bétsben Haschka Lőrintz Leopold úr az 1793-dik esztendő Bőjt-elő Havában, magyar versekbe foglalt pedig diószeghy Erdődy Lajos Pesten* címmel.³⁸ (3. kép) A címoldalon szereplő pecsét (Ex Bibl. Com. F. Széchényi) itt is utal a Széchényi-alapkönyvtárba tartozásra, és a katalógus is ezt igazolja.³⁹ A versek franciaellenes éllel íródtak. A ma-

3. kép: *Atok mellyet a' frantziáknak német versekben...* (OSZK, Pny 2.821)

34 OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Pny 692. Teljes nevén Johann Thomas Trattner Edler von Trattnern. Lásd V. ECESEDY, „A Trattnernek Magyarországon...”, 62.

35 „Tudósítás, rövid, ajtatos Imádsággal es Énekkel együtt Sz. István etc. ditsösséges jobb kezéről, Bécsben Tamás János Trattnern betűivel. 1771”, vö. *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Nationalis Széchényiana: Tomi I. Scriptores Hungaros et rerum Hungaricarum typis editos complectentis supplementum I., A–Z* (Posonii: Typis Belnaianis, 1803; a továbbiakban: *Supplementum I.*), 579.

36 OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Pny 694, 696 (Buda) és Pny 695 (Pozsony): *Kurzer Unterricht sammt Gebeth und Kirchengesang von der rechten Hand des Heil: Apostolischen Königs Stephani, welche durch wahren Andachtseifer Ihro Kaiserl. Königl. Apostolischen Majestat [...] von der Republicque Ragusa überkommen, und zur öffentlichen Verehrung in der Schlosskirche zu Schönbrunn ausgesetzt, nachhin aber in die Schlosskirche nacher Ofen übersetzt werden wird*, Ofen, 1771 und Pressburg, 1771.

37 „Haschka, Lorenz Leopold”, in *Világirodalmi lexikon*, 19 köt., főszerk. KIRÁLY István, szerk. SZERDAHELYI István (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970–1996), 4:254–255.

38 OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Pny 2.821.

39 *Catalogus I.*, 465.

gyar szerző, diószeghy Erdődy Lajos,⁴⁰ Szabolcs megye főbírája, földbirtokos, az első magyar nyelvű hírlapba, a *Magyar Hirmondó*ba és a *Magyar Musá*ba is írt verseket az 1780-as években.

Johann Wilhelm Brandscheid (18–19. század fordulója)⁴¹ költő Pesten élt, alkalmi költeményeit német nyelven írta. Műveit Széchényi is ismerte. Bár az 1798-ban Budán kiadott *Ein neues Sommer Gedicht, von dem ländlichen Schönen für Liebhaber der Dichtkunst*⁴² [*Egy új nyári vers...*] című alkalmi költeményt tartalmazó ponyván az „Ex Museo Hungarico” könyvtári pecsét szerepel, Brandscheid további, évszakokhoz kötődő versei közül a *Die erste Frühlingsblume das Veilchen* (é. n.) megvolt Széchényi gyűjteményében.⁴³

Komárom

A putnoki születésű Péczeli József (1750–1792) református lelkész, irodalom-szervező, műfordító és költő 1783 októberétől foglalta el lelkészi hivatalát Komáromban, haláláig itt működött. Kezdeményezésére alakult meg a Komáromi Tudós Társaság, és ennek lapjaként az első magyar nyelvű ismeretterjesztő folyóirat, a *Mindenes Gyűjtemény* (1789–1792), mellyel az olvasás népszerűsítését szolgálták.⁴⁴ Péczeli a francia irodalom nagy ismerőjeként lefordította Voltaire *Magyar Henriását*, amelyet Széchényi is beszerzett saját könyvtárába,⁴⁵ mivel gyűjtötte a magyarra átültetett világirodalmi műveket is. Az *Ama' jó szívű 's embereket szerető II-dik Jó'sefnek [...] szomorú halálát kesergő versek* (1790) című⁴⁶ Péczeli-mű a komáromi Wéber Simon Péter nyomdájában jelent meg, az OSZK-ban található példányon a könyvtár „Ex Museo Hungarico” pecsétjé-

40 „Erdődy Lajos (diószegi)”, in SZINNYEI, *Magyar írók...*, 2:1410.

41 „Brandscheid J. Vilmos”, in SZINNYEI, *Magyar írók...*, 1:1317.

42 OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Pny 2.922

43 *Supplementum I.*, 85. Sőt, a katalógus háborús, vagy éppen a békének emléket állító művekre is utal a szerzőtől: *Kriegslied und Feldmarche bey gegenwärtiger Insurrection für beyde K. F. Städte Ofen und Pest* (Pest mit Landererischen Schriften, 1800), *Der Tempel des Friedens. Ein Allgemeiner Völkerwunsch* (Pest mit Landererischen Schriften, 1801).

44 GÁSPÁR Tibor, „A Komáromi Tudós Társaságról”, *Honismeret* 19, 3. sz. (1991): 57–58.

45 *Henriás: Az az IV. Henrik Frantzia Királynak életének némelly része, melly Frantzia Versekből ugyan annyi számú 's lábú Versebbe foglaltatott Péczeli Jósef által* (Második ízben, némelly változtatásokkal 's jobbításokkal ki-nyomtatott Győrben 1792.) – *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci com. Széchényi. Tomus I. Scriptores Hungaros et rerum Hungaricarum typis editos complexus*, Pars II., M–Z (Sopronii: Typis Siessianis, 1799, a továbbiakban: *Catalogus II.*), 592.

46 OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Pny 2.830.

vel. Elsősorban a vissza nem vont túrelmi és a jobbágyrendeletet említi a „Nemes lelkű Jó’sef” érdeméért („Érdemlett Királyi Székébe hogy hágott / Vallás’ gyákorlásra nyújtott szabadságot”; „Soha Király többet nem dolgozott nála, / Jobbágyiért semmi munkát nem sajnála”).⁴⁷ A mű egy példánya szerepelt Széchényi alapkönyvtárában, a *Supplementum*-jegyzék szerint.⁴⁸

II. József trónra lépése (1780) után nem koronáztatta meg magát, hogy a koronázási esküvel ne kösse meg a kezét a tervezett reformokat illetően. A koronát pedig hagyományos őrzési helyéről, Pozsonyból 1784-ben átszállította Bécsbe, ahol a császári kincstárban raktározták el (hasonlóan más országainak koronáihoz). A nemesi ellenállásnak engedve, halála közeledtével visszavonta reformjai nagy részét, és a koronát is visszaszállította Budára. A korona hazahozatala a magyar nemzeti felbuzdulás diadalmenetévé vált, az ország lakossága hatalmas ünneplésben részesítette. A helytartótanács a megyékkel előre közölte a menet útvonalát és a lebonyolítás rendjét. A korona a II. József halálát követő napon, 1790. február 21-én érkezett Budára, a városi tanács tisztviselői a budai várban, a Bécsi kapunál várakoztak, az országbíró mondott üdvözlő beszédet.⁴⁹ A palota kápolnájában 3 napon át volt kitéve a korona, aztán elzárták a közönség elől.⁵⁰ Számos költőnk énekelte meg az eseményeket, így Péczeli József, Virág Benedek, Ányos Pál, Tóth Farkas.⁵¹ Péczeli József az alkalom-

4. kép: A' magyar koronához...
(OSZK, Pny 2.828)

47 OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Pny 2.830, 4–5.

48 *Supplementum I.*, 444.

49 BERTÉNYI Iván, *A magyar korona története* (Budapest: Kossuth Kiadó, 1986), 133.

50 Az 1790/91. évi VI. törvénycikk értelmében 1790-től a koronát Budán őrizték. Lásd TAXNER-TÓTH Ernő, „Tudósítások a Szent Korona 1790-es diadalútjáról”, *Magyar Szemle* 21, 3–4. sz. (2012): 111–120.

51 Az ünnepi versek sorába illeszkedik Tóth Farkas (1746–1825) jezsuita, majd bencés szerzetes, paptanár verse *A' magyar szent koronának utolsó haza-jövele* (Buda, 1790) címmel, kisnyomtatványtári példányán id. Szinnyei József tulajdonosi pecsétjével (OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Pny 2.827). Ez a

5. kép: *Két Kronika*
(címlap, OSZK, Pny 2.885)

Cseh Országí Királyról. A' Másik: Brunczvik Stilfrid Fiarol, Csehek Királyjáról című ponyvát,⁵⁵ amelynek az OSZK-ban több későbbi kiadása is megtalálható. Az 1770-es OSZK-beli példány különlegessége a címlapverzón a Széchényi Ferenc tulajdonosi voltára utaló „Ex Bibl. Com. F. Széchényi” feliratú pecsét, a

ból írt üdvözlő verset *A' magyar koronához [...]* címmel, amikor február 20-án Komáromon is áthaladt a koronát szállító menet. A költemény ponyvanyomtatványon is megjelent a komáromi Wéber Nyomda kiadásában.⁵² (4. kép) Az OSZK-s példányon szereplő „Ex Bibl. Com. F. Széchényi” pecsét Széchényi Ferenc tulajdonosi voltát igazolja, a gróf nyomtatott katalógusa egy későbbi Péczeli-műre – a korona 1790. novemberi komáromi áthaladására – utal.⁵³

Sopron

Siess János József 1748-ban vásárolta meg Rennauer János Fülöp műhelyét Sopronban, ettől kezdve egy évszázadig a Siess család tagjai képviselték Sopron nyomdászatát. Siess János József maga negyven évig állt a soproni nyomda élén.⁵⁴ Ő jelentette meg 1770-ben a *Két Kronika. Az Első Stilfrid*

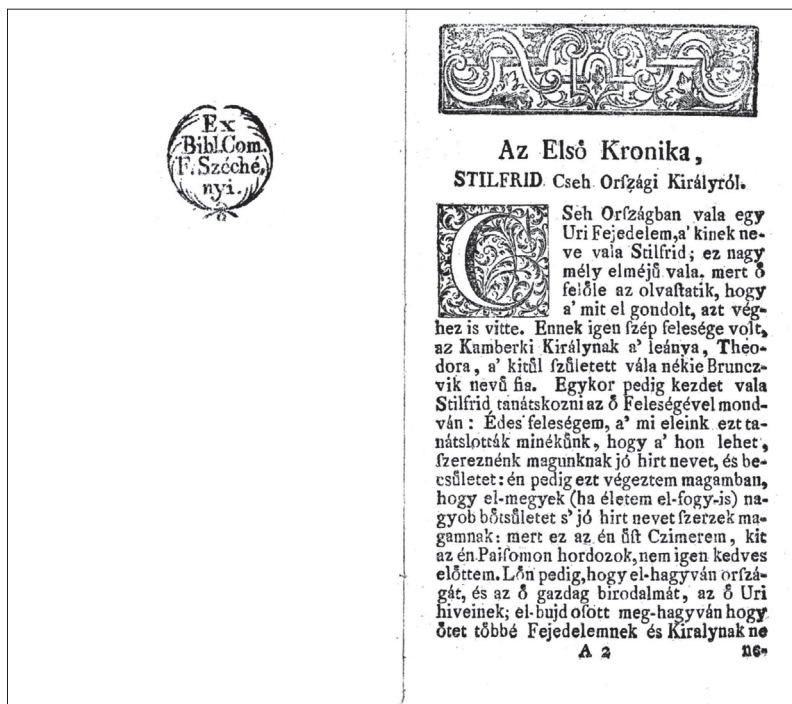
mű szerepelt Széchényi könyvtárában is (*Catalogus II.* 11), a gróf számontartotta Tóth Farkas munkásságát, neve megtalálható azok listáján, akik számára juttatott könyvtára katalógusaiból (ezen Tóth névenél külön említik is ezt a művét). Lásd BARTFAI SZABÓ, „A Széchényi-könyvtár...”, 316.

52 *A' magyar koronához, mikor Ezen drága kints Budára lett le-vitettetésekor, Februáriusnak 20-dik napján 1790-ben Komárom alatt meg-állapodott...* (Komárom: Nyomtatott Wéber Simon Péter betűivel, [1790]), 1–8. Lelőhelye: OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Pny 2.828.

53 *Supplementum I.*, 444.

54 V. ECSEDY Judit, „Sopron nyomdászata”, *Magyar Grafika* 62, 4. sz. (2018): 59–63, 61.

55 OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Pny 2.885.

6. kép: *Két Kronika* (részlet a műből, OSZK, Pny 2.885)

provenienciát alátámasztja a *Supplementum* I. kötete is.⁵⁶ A ponyva a cenzúrától tartva csak a nyomdahelyet (Sopron) tünteti fel, a nyomda neve hiányzik. (5–6. kép)

Pozsony

Pozsonyban több nyomda is működött a korszakban: Landerer János Mihály, Schauff János és Weber Simon Péter nyomdája.

A XVI. Lajos francia király halálára íródott gyászvers: *Gyászos versezet mellyet XVI-dik Lajosnak a' frantzok' legkereszténynebb királyjoknak [...] gyalázatos halála meggyászolására készítet [!] Egy magyar haza-fi* (1793)⁵⁷ abból az alkalomból született, hogy a francia forradalom idején a trónfosztott XVI. Lajos királyt

⁵⁶ *Supplementum* I., 306.

⁵⁷ OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Pny 2.844.

1793. január 21-én kivégezték. A gyászvers megjelentetője Schauff János nyomdája; Schauff rajztanító, nyomda- és műkereskedő-tulajdonos volt Pozsonyban.⁵⁸ A ponyván – amely egyébként Széchényi katalógusában⁵⁹ is szerepel – fellelhető a gróf „Ex Bibl. Com. F. Széchényi” pecsétje csakúgy, mint a már említett *Kurzer Unterricht...* című, a Szent Jobb Raguzából való hazahozatalát ünneplő, a pozsonyi Landerer Nyomda által kiadott német nyelvű ponyván. Landerer János Mihály, a budai nyomda megalapítójának egyik fia egyszerre három helyen tartott fenn nyomdát: Pozsonyban, Kassán és Pesten. Az egyik fiktív nyomdahelyű ponyvát (*Ama’ híres és az egész világon el-terjedett tiszteletes Simándl atyafiságnak történetei, és ditséretes törvénnyei a’ társaság’ elől-járónak beszédjével egygyütt*)⁶⁰ Papucsfalva megjelöléssel Petrik Géza bibliográfus szintén a pozsonyi Landerereknek tulajdonítja.⁶¹ Mindezt a hatóságok megtévesztésére alkalmazták a nyomdászok,⁶² jelen esetben a pontos azonosítást nehezíti az év nélküliség is. A mű egy példánya megtalálható volt Széchényi alapkönyvtárában.⁶³

A Wéber Simon Péter pozsonyi nyomdájából származó ponyvák közül egyet emelnék ki, Pálóczi Horváth Ádám *Minden szentek’ napján 1790. az özvegy asszony, Magyar ország, palatinusról gondolkozik* című munkáját.⁶⁴ (7. kép) Ennek egy példánya szintén fellelhető volt Széchényi Ferenc könyvtárában, amely – a Kisnyomtatványtárban találhatóval ellentétben – a teljes művet tartalmazta, a *Folytatása...* kezdetű 2. egységet is.⁶⁵ Az OSZK példányán a könyvtári „Ex Museo Hungarico” feliratú pecsét szerepel, de a füzetszerű kiadvány

58 „Schauff János”, in SZINNYEI, *Magyar írók...*, 12:333.

59 *Supplementum I.*, 604.

60 „magyar nyelven kibotsáttattak Papucs-falván ebben az esztendőben.” OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Pny 3.508.

61 *Bibliographia Hungariae 1712–1860: Magyarország bibliographiája, 1712–1860: Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak*, 3. köt., kiad. PETRIK Géza (Budapest: Dobrowsky Ágost, 1891), 383.

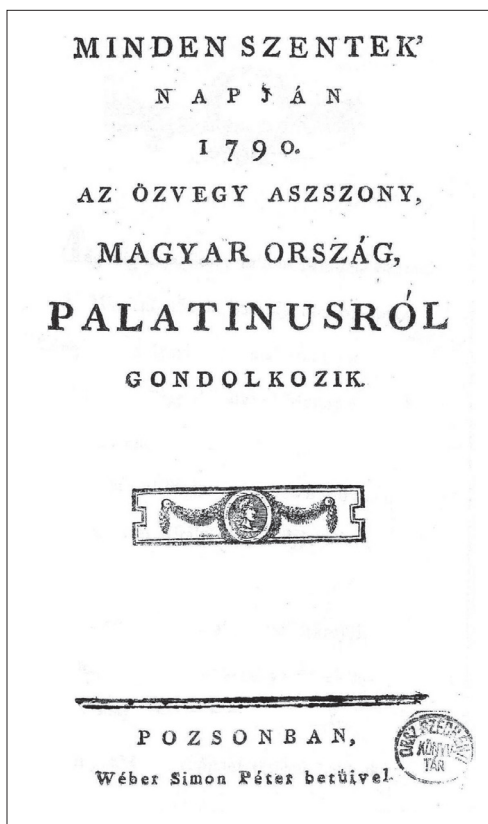
62 V. ECSÉDY Judit, *Hamis és koholt nyomdahelyű magyarországi nyomtatványok a XVIII. században*, Elhangzott a régi könyves szakmai napon, 2007-ben. https://www.eke.hu/sites/default/files/csatolmányok/szakmai_mapok/regi_konyves_szakmai_napok_2007/eladasok-a-szakmai-napokrol-regi-konyves-szakmai-napok-2007-v-ecsedy-judit-hamis-es-koholt-nyomdahely-magyarorszag-nyomtatványok-a-xviii-szazadban.pdf, hozzáférés: 2020. 01. 24.

63 Bár a kisnyomtatványtárin az „Ex Museo Hungarico” könyvtári pecsét szerepel, a mű egy példányára utal Széchényi katalógusa is: *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Széchényiano-Regnicolaris, Tomi I. Scriptores Hungaros et rerum Hungaricarum typis editos complectentis supplementum II. A–Z* (Sopronii: Typis Siessianis, 1807), 457. (Ha ez az eredeti Széchényi-példány, akkor elképzelhető, hogy Miller Jakab Ferdinánd igazgató látta el a könyvtári bélyegzővel.)

64 OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Pny 5.898.

65 *Supplementum I.*, 260.

possessorbejegyzése arról tanúskodik, hogy már a Nemzeti Könyvtárba kerülés előtt többször változott a tulajdonosa. 1790-ben a Vas vármegyei Fábchich József (1753–1809)⁶⁶ győri egyházmegyei áldozópap és tanár tulajdona lett, neki Tamási János ajándékozta 1790. „Bakszarvú hó” 18-án. Erről a mű végén található kézírásos latin és magyar nyelvű possessorbejegyzés tanúskodik: „Fuit Exemplar Josephi Fábchich uti propria apographa hic visa testatur” [„Fábchich József példánya volt, amint azt saját kézírásának itt látható átírása igazolja”].⁶⁷ Ezután átmásolva Fábchich kézírása, a dokumentum előző oldaláról: „Tamási János 1790. Bakszarvú hónap 18-dikán ajándékozta.” A bejegyzés az apográf, azaz nem a szerző, hanem egy másoló kezétől fennmaradt szöveg példája. Felhívom a figyelmet még egy dátumbeli érdekességre. A mű a benne foglalt esemény miatt nem lehet korábbi keletkezésű 1790-nél,⁶⁸ a kézírásos bejegyzés pedig a címbeli mindenszentek napja (1790. november 1.) és a novemberi nádorválasztás után egy hónappal keletkezett, hiszen az ajándékozás megjelölt dátuma: 1790. Bakszarvú hó 18. – vagyis Bak hava, azaz december 18.

7. kép: *Minden szentek' napján 1790...* (OSZK, Pny 5.898)

66 „Fabchich József”, in SZINNYEI, *Magyar trók...*, 3:3–6.

67 Rédey János fordítása.

68 A mű 1790-es keletkezési dátumát támasztják alá a következő források: J. H. G., „Horváth Ádám' élete”, *Tudományos Gyűjtemény* 5, 2. sz. (1822): 70; *Pálóczi Horváth Ádám művei*, elektronikus kritikai kiadás, http://deba.unideb.hu/deba/paloczi/text.php?id=paloczi_vers_069_k. A nádorválasztás kérdése, amire a mű utal, II. József halála (1790. február 20.) után vetődött fel. Így a mű ez után keletkezhetett.

Fábchich József a győri gimnázium tanáráként magyar könyvek olvasására buzdította tanítványait, és magyarul tanított több tantárgyat, például a hittant és a történelmet.⁶⁹ Ez a ponyva is magyar nyelvű, a szerző az idén 200 éve elhunyt Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) költő, író, jogász,⁷⁰ aki allegorikus művével fontos aktuálpolitikai kérdéskörre, a nádorválasztásra utal. Az országnak 1765 óta nem volt nádora, az 1790–91-es országgyűlést is 25 év szünet után hívták össze.⁷¹ Ezen 1790. november 12-én választották meg a nagykorúvá lett Sándor Lipót főherceget (II. Lipót király fiát) az ország nádorává.

Továbbgondolásra késztetett a bemutatott ponyva OSZK Plakát- és Kinyomtatványtárában található példányának töredékessége. A végén található „Akkor...” őrszóként jelzi, hogy még folytatódik a szöveg. További kutatások során az általam fellelt teljes változat⁷² – a Cseh Köztársaság Nemzeti Könyvtárának egy példánya – tartalmazza a folytatást is, a 2. egység címe: *Folytatása a 'Szent Szűz' beszédének, és a' mindszent napi hajnalnak a' Novemb: 15-dik napján tartatott öröm Innepig,*⁷³ melynek kezdőszava, az „Akkor” is mutatja a két rész szerves összetartozását, emellett ezt erősíti, hogy a két egység egy közös címlappal rendelkezik. A *Folytatás...* a nádorválasztás utáni pozsonyi eseményekre, II. Lipót magyar királlyá koronázására utal (november 15.). A mű végén olvasható a szerző neve: Horváth Ádám m. p.

Összegzés

A nemzeti nyelvű irodalom, a magyar nyelvű könyvtermés fellendülésének egy területét jelentették ezek a változatos műfajú és tematikájú ponyvanyomtatványok. Olcsóságuk, könnyű beszerezhetőségük miatt fontos szerepük volt különösen a szegényebb rétegek olvasóvá nevelésében, az íróknak pedig lehetőséget adtak munkáik közlésére. A ponyvák tulajdonosairól tanúskodó possessorbejegyzések, pecsétek közt kiemelt helyet foglalnak el gróf Széchenyi Ferenc bélyegzői, aki figyelemmel kísért és igyekezett felkarolni minden fontosabb irodalmi kísérletet,

69 FÜLÖP Géza, „A vidéki birtokos nemesség könyvkultúrája a 18–19. század fordulóján (A Skublics-család zalaszentbalázi könyvtára)”, *Magyar Könyvszemle* 90, 3–4. sz. (1974): 249–261, 252.

70 Az 1790-es évek elején már ismert költő, élénk irodalomszervezői tevékenységet is kifejtett. Javaslatot dolgozott ki – többek között – egy Magyar Nyelvművelő Intézet felállítására, támogatta egy Magyar Tudós Társaság megalakítását (a Révai Miklós által tervezett akadémia tagjává jelölte).

71 Az előző, 1764–65-ös pozsonyi országgyűlést még Mária Terézia hívta össze.

72 Széchenyi Ferenc eredeti, teljes példánya sajnos nem lelhető fel.

73 Národní knihovna ČR, Historické fondy, 66 J 277. jelzeten.

hungarika vonatkozást; a hazai mellett a külföldön megjelenő magyar vonatkozású műveket is nyomon követte. A Széchényi birtokában levő, itt bemutatott, többségükben politikai tartalmat hordozó, részben névtelen szerzőjű ponyvák mellett az alkotók közt neves magyar és külföldi írókat, költőket, tanárokat, papokat is találunk, mint Péczeli József, Pálóczi Horváth Ádám, Tóth Farkas, Lorenz Leopold Haschka, Johann Wilhelm Brandscheid (utóbbiak műveit német nyelven). A provenienciakutatás, az egyes állományegységek darabjainak egyenkénti, autopsziával történő vizsgálata segít feltárni a Széchényi-alapkönyvtárnak az OSZK különgyűjteményeibe kerülő darabjait, melyekből jelen írás csak egy kis szelet – a Plakát- és Kisnyomtatványtár 1770–1820 közti vonatkozó ponyvanyaga – bemutatására vállalkozott. A kutatás további iránya a nemzeti könyvtár teljes ponyvagyűjteményének szisztematikus provenienciavizsgálata, beleértve a törzsállományban fellelhető példányokat is, amelyhez nagy segítséget nyújthatna ezek digitálizált formában való elérhetővé tétele.

KÖZNEMESEK
ÉS AZ ALSÓPAPSÁG
OLVASMÁNYAI

Adalékok a Győri Egyházmegye római katolikus alsópapságának könyvkultúrájához

Falusi és mezővárosi plébánosok könyvnyomtatékai (1770–1820)

Bár a győri könyvkultúra kutatásának története a 19. század végéig nyúlik vissza,¹ és az utóbbi évtizedekben is születtek e témában figyelemre méltó eredmények,² azt kell mondanunk, hogy az alcímben jelzett társadalmi réteg könyves kultúrájáról a jelen tanulmánykötet időhatárát jelző fél évszázadból szinte alig tudunk valamit. A kutatástörténet egészének bemutatására itt és most nem vállalkozva – egy korábbi tanulmányom bevezetőjében igyekeztem azt vázlatosan áttekinteni³ – csupán röviden ismertetem a kutatás főbb állomásait. Fazekas István⁴ a Győri Egyházmegye alsópapságának könyves kultúrájára vonatkozó adatokat már évtizedekkel ezelőtt kigyűjtötte a Buzás József által publikált 17.

- 1 ACSÁDY Ignác, „Könyvek régi összeírásokban”, *Magyar Könyvszemle* 2 (1894): 209–221; KOLLÁNYI Ferenc, „Könyvek a XVI. és XVII. századbeli főpapi hagyatékokban”, *Magyar Könyvszemle* 3, 3. sz. (1895): 205–218.
- 2 Például: VÁSÁRHELYI Judit, „A győri Székesegyházi Könyvtár possesorai”, *Magyar Könyvszemle* 96, 2–4. sz. (1980): 117–130, 230–263, 325–349; KISS Tamás, „Gróf Zichy Ferenc győri püspök könyvkatalógusa 1752-ből”, in *Primus inter omnes: Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára*, szerk. ARATÓ György, NEMES Gábor és VAJK Ádám, A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai: Források, Feldolgozások 25, 367–381 (Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár, 2016).
- 3 HORVÁTH József, „Milkovics János pápóci prépost könyvtáráról”, in *In labore fructus: Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből*, szerk. NEMES Gábor és VAJK Ádám, A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai: Források, Feldolgozások 13, 126–150 (Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár, 2011).
- 4 FAZEKAS István, „Könyv- és olvasáskultúra a győri egyházmegye papsága körében a XVII. század második felében”, in FAZEKAS István, *A reform útján: A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon*, A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai: Források, Feldolgozások 20, 147–162 (Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár, 2014).

századi egyházlátogatási jegyzőkönyvekből.⁵ 1748-ból is rendelkezünk fontos adatokkal Varga Imre és Reichardt Aba forrásközléséből,⁶ igaz, csupán egy lényegesen kisebb földrajzi területre, a győri székesegyházi főesperesség alsó esperesi kerületére vonatkozóan. A 18–19. század fordulójának hasonló vizsgálatára azonban mindeddig nem került sor. Falusi plébánosok könyveiről részletesebb ismertetés alig jelent meg;⁷ a korszakkal foglalkozó néhány publikáció⁸ inkább a kanonokok magánkönyvtáira helyezte a hangsúlyt.

Ugyanakkor megállapíthatjuk, hogy a jelzett időszakból bőséges levéltári forrásanyag áll a kutatás rendelkezésére a tanulmány keretében vizsgált témához. Győrött csupán a Püspöki Levéltár *Testamenta* iratsorozatában – amint az a kutatási segédletből megállapítható – 1076 személyi irathagyatékot őriznek, amely a Győri Egyházmegyei Levéltár további lelőhelyeinek anyagából még 126 tétellel egészíthető ki.⁹ Számításaim szerint ebből mintegy 450–500 lehet az 1770 és 1820 között elhunyt egykori győri egyházmegyei lelkipásztorok hagyatéka.

Ezen irategyüttesek forrásértékére magam is igyekeztem – közel két évtizeddel ezelőtt – felhívni a figyelmet, három, hivatalában egymást követő lébényi plébános hagyatéki iratainak elemzésével.¹⁰ Bár az elemzés számos tanulsággal szolgált, be kell vallanom, hogy könyvtáraikról alig tudtam meg valamit e forrásokból. Visi Ferenc bő másfél évtizedig kerületi esperesként is szolgált,¹¹ 1789-ben pedig a Soproni Társaskáptalan tiszteletbeli kanonokja lett.¹² 1797-ben kelt testamentumában csupán arról rendelkezett, hogy káplánja szabadon választhat

- 5 Josef BUZÁS, *Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem 17. Jahrhundert*, 4 Bände, Burgenländische Forschungen 52–55 (Eisenstadt: Druck. Rötzer, 1966–1969).
- 6 VARGA Imre és REICHARDT Aba, „A győri székesegyházi főesperesség alsó espereskerületi plébániáinak összeírása 1748-ban”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok: Essays in Church History in Hungary* 2. sz. (1991): 117–200.
- 7 Ritka kivételként említhető az alábbi, két könyvjegyzéket is közlő tanulmány: HORVÁTH Sándor, „A Győri és a Szombathelyi Egyházmegye plébánosainak életmódja a 18. században”, in NEMES és VAJK, *In labore fructus...*, 181–198.
- 8 Legutóbb: DÓBÉK Ágnes, „Olvasók, könyvek, könyvgyűjtők Győr városában (1770–1820)”, *Magyar Könyvszemle* 135, 2. sz. (2019): 190–201.
- 9 VAJK Ádám, *Végrendeleti sorozatok: Testamentarische Reihen*, A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai: Segédletek 4 (Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár, 2004), 16–49.
- 10 HORVÁTH József, „Lébényi plébánosok hagyatéka a 18–19. század fordulóján (Kísérlet egy irategyüttes elemzési lehetőségeinek bemutatására)”, *Arrabona – Múzeumi Közlemények* 39, 1–2. sz. (2001): 329–364.
- 11 *Calendarium Dioecesanum V. Cleri Jaurinensis ad annum Jesu Christi MDCCLXXXII* (Jaurini: Typ. Streibig, 1782), 47.
- 12 *Calendarium Dioecesanum V. Cleri almae Dioecesis Jaurinensis ad annum Jesu Christi MDCCLXXXIX* (Jaurini: Typ. Streibig, 1789), 43, 94.

magának kettőt hátramaradó könyvei közül. Így, hagyatéki leltár híján csupán feltételezhetjük, hogy a többi könyve az általa általános örökösnek jelölt József nevű testvéréhez kerülhetett.¹³ Utóda, Adlmann Máté 1816-ban kelt utolsó rendelkezésében egyáltalán nem tett említést könyveiről; hogy voltak, arról a hátrahagyott javainak értékesítéséről felvett árverési jegyzőkönyv tanúskodik. De ebből is csak annyit tudunk meg, hogy könyveit Parapatits János magyarkimlei plébános vásárolta meg 30 forintért; mindezt egy tételként írták be a jegyzőkönyvbe, a könyvek részletezése nélkül. Csupán azt tartották fontosnak megjegyezni, hogy az összeg a könyvszekrény nélkül értendő, az máshoz került.¹⁴ Az említetteknel alig szolgál több konkrétummal az 1779-ben elhunyt Bolodár Ferenc hagyatéka, akit 1773 és 1776 között a Vasvár-Szombathelyi Társaskáptalan tagjaként, majd 1777-től az újonnan megalapított Szombathelyi Egyházmegye tiszteletbeli kanonokjaként említenek.¹⁵ A jegyzékben azonban legalább két könyvről szerző szerint is említés esik: Johann Georg Reiffenstuel *Theologia Moralis* című művét,¹⁶ valamint *Concionator Ios. Barzia*¹⁷ háromkötetes munkáját azzal a felvétellel hagyja Bolodár a győri szemináriumra, hogy ellenértékük fejében szentmiséket mondjanak lelke üdvéért. A két munka értékét együttesen 41 forint 30 krajcárban állapították meg a leltár készítői, így 83 szentmise bemutatására lett elegendő a felajánlott adomány.¹⁸

Bár az említett lébényi kutatás nem ígért sok sikerélményt, folytatásként több település plébánosainak hagyatéki iratait átböngészttem, könyvek után kutatva. Jelen tanulmányomban két egyházközség ezen fél évszázadban működött lelkipásztorainak magánkönyvtárait igyekszem bemutatni, esetenként némi kitekintéssel. A két település egymással szemben fekszik a Mosoni-Duna két partján: Horvátkimle a Szigetközön kívül, Magyarkimle a Szigetközben. Az

13 Visi Ferenc végrendelete két példányban maradt fenn. Ezek lelőhelye: Győri Egyházmegyei Levéltár (a továbbiakban: GYEL), Püspöki Levéltár (a továbbiakban: PL), Testamenta, No. 922, illetve Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron megye Győri Levéltára, Győr Vármegye Levéltára, Végrendeletek Gyűjteménye, No. 169.

14 GYEL, PL, Testamenta, No. 19.

15 *A szombathelyi egyházmegye története (1777–1929)*, szerk. GÉFIN Gyula, 2. köt. (Szombathely: Martineum Nyomda, 1929), 2:324, 329.

16 Számos kiadását említi a szakirodalom, pl. ZALKA László, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának címjegyzéke* (Győr: Surányi János nyomdája, 1893), 150; HERMANN Egyed és EBERHARDT Béla, *A Veszprémi Egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvállománya a XIX. század elején*, A Veszprémi Egyházmegye múltjából 8 (Veszprém: Egyházmegyei Könyvnyomda, 1942), 72, 79.

17 Több munkáját említi: ZALKA, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának címjegyzéke*, 159, 226.

18 GYEL, PL, Testamenta, No. 46.

1520–30-as években mindkét települést (Nagy-, illetve Kis-Kémle néven különböztették meg egymástól akkoriban) súlyos pusztítások érték. Újratelepítésük az 1540-es évek első felében főként horvát telepésekkel történt.¹⁹ A későbbi Horvátkimlén ettől kezdődően megmaradt a lakosság horvát többsége, akik végig megőrizték római katolikus hitüket. A másik Kimle viszont a 17. század közepére már magyar többségűvé vált, akik református hitre tértek és prédikátort tartottak. A kisebbségbe került horvát katolikusokat Horvátkimléről látták el.²⁰ Bár a magyarok 1680-ra már ismét katolikusok,²¹ Magyarkimle egészen 1788-ig Horvátkimle filiája marad. Ez évben hoznak létre itt úgynevezett Lokális Káplánságot – helyben lakó káplánnal és helybeni anyakönyvezéssel –, amelyet 1806-ban emelnek majd plébániai rangra.²² Vizsgált időszakunkban mind Horvát-, mind Magyarkimlén 4-4 lelkipásztor működött hosszabb-rövidebb ideig. Közülük hét után maradt fenn hagyatéki irategyüttes, ezek könyves adatairól szeretnék szólni az alábbiakban.

A horvátkimlei plébánosok könyvei

Jakusits András könyvei

Vizsgált időszakunk első felében Horvátkimle plébánosa Jakusits András volt, 1788 nyaráig ő végezte a magyarkimlei hívek lelki gondozását is. Egy dátum nélkül fennmaradt, de valószínűleg 1780-ban felvett egyházlátogatási jegyzőkönyv²³ 46 évesnek mondja, így 1734-ben születhetett. Ebből a dokumentumból tudjuk, hogy a horvát és a német nyelvet jól, a magyar nyelvet közepesen bíró Jakusits középfokú tanulmányait Pozsonyban, a filozófiai kurzust és a spekulatív teológiát Győrben végezte, itt szentelték áldozópappá 1757-ben. Másfél

19 A települések történetéről részletesebben lásd HORVÁTH József, „Kimle történetének vázlata”, in *Fejezetek Kimle múltjából: Tanulmányok és kisebb dolgozatok a falu történetéből és néprajzából*, szerk. HORVÁTH József, 11–79 (Kimle: Kimle Község Önkormányzata, 1999). A horvátok betelepítéséről: Felix TOBLER, „Horvát betelepülés Moson megyébe a XVI. században”, in *Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez*, szerk. GECSÉNYI Lajos, 53–69 (Győr: Győr-Sopron megyei 1. Sz. Levéltár, 1979).

20 BUZÁS, *Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem 17. Jahrhundert*, 2:112–113.

21 Uo., 204–206.

22 A két település egyházának történetéről részletesebben lásd HORVÁTH József, „Magyarkimle lelkipásztorai (1788–1857)”, in ARATÓ, NEMES és VAJK, *Primus inter omnes*, 115–150.

23 GYEL, *Conscriptio proventuum*, Kimle; a külső jelzet nélküli füzet felirata: „Visitatio Canonica Ecclesiae Horvat et Magyar Kimleiensis”.

évig Lajtakörtvélyes (ma: Pama, Ausztria), majd három és fél évig Oroszvár (ma: Rusovce, Szlovákia) plébániáin káplánkodott. 1763. július 5-től lett Horvátkimle beiktatott plébánosa és itt szolgált 1797-ben bekövetkezett haláláig.

Bár Jakusits András hátrahagyott javairól meglehetősen részletes árverési jegyzőkönyv maradt fenn, abban könyvekről nem történik említés.²⁴ Valószínűleg azért, mert azokról 1797. január 12-én kelt testamentumában úgy rendelkezett, hogy minden könyvét szentmisék mondatására ajánlja fel.²⁵ Könyvek felajánlása e célra ekkortájt nem egyedi eset: így tett például az 1751-ben elhalálozott Vida Károly veszényi plébános is, akinek könyvjegyzékében hét olyan tétel található, amely mellé odaírták azt is, ki kapta meg, és hány szentmise elmondásának – illetve elmondatásának – fejében.²⁶ (Csupán az „árfolyamok érzékeltetésére” említem: a csornai káplán egy Reiffenstuel-kötetért 8, míg egy háromkötetes német nyelvű munkáért 12 szentmise bemutatását vállalta; a kapuvári plébános Illyés András egy kopott kötetéért 2 misét tartozott elmondani; de ugyancsak két-két misét „ért meg” egy „Káldj Rongyos”, valamint Matthias Faber egyik kötete is.)

Jakusits András hagyatéki irataiból tehát egyetlen könyvét sem ismerhettük meg. Azt, hogy mégis tudhatunk valamennyit könyvtáráról, a fentebb már említett egyházlátogatási jegyzőkönyvnek köszönhetjük, ebben ugyanis rákérdezett a vizitátor a plébános könyveire. Sajnos leírásukban már egyáltalán nem törekedett sem a teljességre, sem a pontosságra; az esetek többségében vagy csak szerzőt, vagy csak címet említ, a rögtönzött rövid felsorolást pedig *etc.* bejegyzés zárja. Pontos leírásnak csupán a *Casus Conscientiae Benedicti XIV* tétel²⁷ minősíthető. Cím szerint szerepel a *Concilium Tridentinum*,²⁸ a *Nucleam Catechetica*,²⁹ valamint a

24 GYEL, PL, Testamenta, No. 334.

25 „pro Sacris lego omnes meos libros,” (a végrendelet 4. pontjában).

26 Vö. HORVÁTH, „A Győri és a Szombathelyi Egyházmegye plébánosainak életmódja a 18. században”, 195.

27 XIV. BENEDICTUS, *Casus constientiae de mandato Benedicti XIV praepositi ac resoluti* (Tyrnaviae: Typis Academicis Societatis Jesu, 1766). (Vö. ZALKA, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának czimjegyzéke*, 142.)

28 Több kiadását említi: HERMANN és EBERHARDT, *A Veszprémi Egyházmegye papságának könyv-kultúrája és könyvtárája a XIX. század elején*, 258–259.

29 Valószínűleg Mercator munkájáról van szó: Bernardinus MERCATOR, *Nucleus catecheticus continens doctrinam fidei ac morum e diversis authoribus erutus* (Tyrnaviae: Typis Academicis Societatis Jesu, 1711). (Vö. ZALKA, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának czimjegyzéke*, 277; VARGA és REICHARDT, „A győri székesegyházi főesperesség alsó espereskerületi plébániáinak összeírása 1748-ban”, 195.)

Currus Israel;³⁰ míg a többi esetben csupán témára és/vagy szerzőre utal. Így tudjuk meg, hogy Jakusits András könyvtárában a kánonjogot Vitus Pichler egy kötete képviselte;³¹ a moralisták közül Ligouri Alfonz, Daniel Concina és Edmund Voit³² – vélhetően egy-egy – munkája lehetett a keze ügyében. A katekézist a már említett kötet mellett Martin Prugger,³³ míg a szónoklattan Joseph Claus és Leopold Fraydt³⁴ műveiből tanulmányozhatta, s Tobias Becker egy munkája is ott volt könyvespolcán.³⁵ Bár e tucatnyi adatból aligha vonhatunk le általánosabb érvényű következtetést, annyit talán megállapíthatunk: a teológia legfontosabb ágazatai egy-két alapvető munkával képviselve voltak Jakusits András könyvtárában.³⁶

Marász Miklós³⁷ könyvei

Az 1797 nyarán elhalálozott Jakusits András horvátkimlei plébános utódja Marász Miklós lett. Teológiai tanulmányait 1790 és 1794 között a győri szemináriumban végezte.³⁸ Bár Visi Ferenc fentebb már idézett, 1797. január 23-án kelt végrendelete³⁹ név szerint nem említi (csupán „capellaneo meo” megjelölést használ), az ez évre kiadott egyházi névtárból⁴⁰ beazonosítható: ő lehetett az a lébényi káplán, aki kettőt szabadon választhatott principálisa könyvei közül. Fél évvel később azonban már Horvátkimle plébánosaként folytathatta lelképásztori tevékenységét. 1803-ig lelkészkedett csupán e településen: ekkor Kópházá-

- 30 Anton GINTHER, *Currus Israel et auriga ejus ducens hominem christianum per vias rectas in coelum*, Tom. I–II (Augustae Vindelicorum: Schlüter et Happach, 1717). (Vö. ZALKA, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának címjegyzéke*, 180; VARGA és REICHARDT, „A győri székesegyházi főesperesség alsó espereskerületi plébániáinak összeírása 1748-ban”, 195.)
- 31 Több ilyen tárgyú munkáját említi: ZALKA, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának címjegyzéke*, 663; HERMANN és EBERHARDT, *A Veszprémi Egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvvállománya a XIX. század elején*, 250–251.
- 32 Vö. ZALKA, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának címjegyzéke*, 142, 146, 154.
- 33 Vö. HERMANN és EBERHARDT, *A Veszprémi Egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvvállománya a XIX. század elején*, 128–129.
- 34 Mindkettőjüktől több munkát említi: uo., 166, 176.
- 35 A 23. jegyzetben említett dokumentum „3us Circa Parochum” fejezetének 2. pontja.
- 36 Vö. HERMANN Egyed, „A Veszprémi Egyházmegye papságának könyvkultúrája a XIX. század elején”, in HERMANN és EBERHARDT, *A Veszprémi Egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvvállománya a XIX. század elején*, 5–47.
- 37 Neve Maráz, Mráz, illetve Mrász névalakban is előfordul forrásainkban.
- 38 BEDY Vince, *A győregyházmegyei papnevelés története* (Győr: Győregyházmegyei Alap Nyomda, 1937), 314.
- 39 GYEL, PL, Testamenta, No. 922.
- 40 *Calendarium Dioecesanum cleri Jaurinensis pro anno a Christo nato MDCCXCVII* (Jaurini: Typ. Streibig, 1797), 76.

ra helyezte át püspöke. Az elhalálozott Presits Ignác plébános⁴¹ utódként itt működött 1806. február 27-én bekövetkezett haláláig. Papi működésének 12. évében érte a halál, aligha lehetett sokkal több 35 esztendősnél. Ennek tükrében még inkább figyelemre méltónak mondható könyveinek hagyatékában fennmaradt, 55 számozatlan tételből álló jegyzéke, amely több szempontból is különbözik a korabeli „átlagos falusi plébánosok” könyvtáraitól.⁴² Ebben persze szerepe lehetett a jegyzék készítőinek is, akik az egyes tételeknél a kötetszámot, valamint a kötést is feltüntették.

Ami az előbbit illeti: a felsorolt tételek közül 26 egykötetes munka; kétkötetes kiadványból hetet, háromkötetesből kilencet, négykötetesből ötöt, ötkötetesből kettőt, míg hatkötetes munkából hármat írtak össze; és volt a gyűjteményben egy-egy 9, 11, illetve 16 kötetes kiadvány is. Azaz összesen 151 kötetet tett ki az 55 tétel, ami egy fiatal falusi plébános esetében különösen figyelemre méltó. De nem érdektelen az sem, melyek voltak a legterjedelmesebb kiadványok: Johann Nepomuk ALBER⁴³ *Interpretatio S. Scripturae* című munkájának 16 kötete⁴⁴ áll a jegyzék élén; Tsupik⁴⁵ német nyelvű prédikációi a mutatóval együtt 11 kötetet „töltöttek meg”; míg a 9 kötetes munka a *Bibliothek für Seelsorger* volt. Talán már e tételekből is érzékelhető, hogy Marász Miklós a teológia több ága felé is alaposabb érdeklődést mutatott: Alber említett munkája mellett ott volt könyvespolcán Menochius Biblia-kommentárjának három kötete,⁴⁶ és természetesen egy konkordanciakötet is, melyeket bizonyosan gyakran használt, akár a hat kötetes latin *Bibliát*, akár Káldi György fordítását forgatva. Az egyházbjogot Van Espen⁴⁷

41 GYEL, PL, Testamenta, No. 640.

42 GYEL, PL, Testamenta, No. 523.

43 A magyaróvári születésű piarista szerzetestanár-hittudós életéről és munkásságáról lásd SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1891–1914), 1:104–106.

44 Johann Nepomuk ALBER, *Interpretationes s. scripturae per omnes V. et N. T. libros*, Tom. 1–16 (Pesthini, 1801–1804). (Vö. ZALKA, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának czimjegyzéke*, 49.)

45 Johann Nepomuk Tschupik több német nyelvű prédikációs kötetét említi: HERMANN és EBERHARDT, *A Veszprémi Egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvvállománya a XIX. század elején*, 196.

46 Valószínűleg: Joannes Stephanus MENOCHIUS, *Commentarii totius s. scripturae ex optimis quibusque auctoribus collecti*, Tom. 1–6 (Viennae Austriae: typis et sumtibus Joan. Thom. Trattner, 1754). (Vö. ZALKA, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának czimjegyzéke*, 57.)

47 Két összefoglaló munkáját említi: ZALKA, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának czimjegyzéke*, 659.

négy, vagy Reiffenstuel⁴⁸ három, könyvtárában meglévő kötetéből tanulmányozhatta; egyháztörténeti ismereteit Alber négykötetes *Historia Ecclesiastica* című munkájából,⁴⁹ valamint Graveson,⁵⁰ illetve Cabasutius⁵¹ kézikönyvéből egyaránt bővíthette. Saját könyvtárában olvashatott latinul és németül, Van Ranst,⁵² illetve Bossuet⁵³ tollából a protestáns egyházakról is. Dogmatikai kérdések után többek között Tsapodi Lajos⁵⁴ és Mollik Tóbiás⁵⁵ munkáiban kutathatott, az erkölcsstan terén Jacques Besombes négykötetes *Theologia Moralis*át⁵⁶ forgathatta. Szónoklattani munkákból legalább tucatnyi állt rendelkezésére; az ismertebb külföldi szerzők (Paolo Segneri, Joseph Ignaz Reinfeld, Johann Christoph Beer, Christian Friedrich Hunold⁵⁷ stb.) mellett magyar szerzőktől is.

- 48 Talán: Johann Georg REIFFENSTUEL, *Jus canonicum universum juxta titulos quinque librorum Decretalium in questiones distributum...*, Tom. 1–6 (Maceratae: apud Antonium Bortoli, 1760). (Vö. ZALKA, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának czimjegyzéke*, 663.)
- 49 Joannis Nepomuk ALBER, *Institutiones historiae ecclesiasticae a nato Christo usque 1790* (Colocae: Typis Scholarum Piarum, 1793). (Vö. SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, 1:105.)
- 50 Ignatius Hyacinthus Amat de GRAVESON, *Historia ecclesiastica V. T. in rem theologiae candidatorum*. 3. ed. Aug. Vind. et Herbipoli (in Augustae Vindelicorum: sumptibus Martini Veith, 1751). (Vö. ZALKA, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának czimjegyzéke*, 41.)
- 51 Jean CABASSUT, *Notitia ecclesiastica historiarum, conciliorum et canonem invicem collectorum...* (Lugduni: sumptibus Anisson et Posuel, 1725). (Vö. ZALKA, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának czimjegyzéke*, 515.)
- 52 A jegyzékben: *Van Ranst Historia Haereticorum*: Franciscus VAN-RANST, *Historia haereticorum, et haeresum antea inscripta lux fidei...* (az OSZK katalógusa Velencében 1759-ben megjelent 4. kiadását tartalmazza).
- 53 Jacques-Bénigne BOSSUET, *Veränderungen der Protestantische Kirche*. Valószínűleg a *Geschichte von den Veränderungen der Protestantischen Kirche* című munka, amelynek több kiadása ismert. Vö. például: HERMANN és EBERHARDT, *A Veszprémi Egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvvállománya a XIX. század elején*, 256.
- 54 *Tsapodi de Gratia, Deo, Religione*. A 3 kötetesnek mondott tétel valószínűleg Csapodi Lajos három önálló munkáját rejt: CSAPODI Lajos, *De gratia Christi...* (Tyrnaviae: Academia Societatis Jesu, 1769); CSAPODI Lajos, *De religione revelata...* (Tyrnaviae: Academia Societatis Jesu, 1771); CSAPODI Lajos, *De Deo et divinis ejus attributis...* (Tyrnaviae: Academia Societatis Jesu, 1772). (Vö. SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, 2:185–186.)
- 55 *Mollik de Incarnatione, et Gratia*. A bencés szerzetes tanár munkáiról lásd SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, 9:150–151.
- 56 Jacques BESOMBES, *Moralis christiana e scriptura sacra traditionibus excerpta*, Tom. 1–4 (Augustae Vindelicorum: Sumptibus Josephi Wolff, 1775). (Vö. ZALKA, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának czimjegyzéke*, 141.)
- 57 A jegyzék leírását idézve: *Pauli Segneri Sermones* egy kötetben; *Reinfeld Sermones Sacri* két kötetben; *Beer Conciones* két kötetben; *Hunold Predigten* 5 kötetben.

Ez utóbbiakról nem érdektelen külön is szólni. Pázmány prédikációi mellett Negyedés Pál⁵⁸ és Stankovátsi Leopold⁵⁹ három-három kötete, a *Keresztényi tudomány* című munka⁶⁰ öt kötete, valamint egy *Magyar Predikátziók* című tétel is található a jegyzékben. Ezt legalább három szempontból tartom figyelemre méltónak. Egyrészt azért, mert e munkák közül több Győrött jelent meg 1790–1800 táján, vagyis Marász Miklós győri teológiai tanulmányai, illetve pályakezdése idején. Másrészt a magyar nyelvű prédikációs köteteket azért is fontosnak tartom, mert tulajdonosuk mindhárom ismert szolgálati helye horvát és német lakosságú település volt, így napi működése során azokat aligha használhatta, mégis fontosnak tartotta beszerzésüket. Az említett szerzők közül Vécsey József református lelképásztor volt.⁶¹ Többkötetes munkájának beszerzése Marász Miklós vallási toleranciájára utal (miként a már említett, protestáns tárgyú kötetek is).

A könyvek között a többséget alkotó teológiai művek mellett megjelenik néhány más témájú is. Ez utóbbiak közül kettőt emelnék ki: Palma Károly Ferenc⁶² *Historia Regum Hungariae* című munkájának két kötetét,⁶³ valamint a *Politisch-geographisch, und historische Beschreibung des Königreichs Ungarn*⁶⁴ című tételt.

Bár a jegyzék az egyes dokumentumok kiadási évét nem minden esetben tartalmazza, nem érdektelen figyelniük a meglévő adatokra. A már említett prédikációs kötetek mellett különösen feltűnő Alber 16 kötetes Szentírás-magya-

58 A Győri Egyházmegye keretében 1803-ban Győrött bekövetkezett haláláig a városban lelképásztorkodó, kiváló szónokként számon tartott Negyedés Pál több kötete közül itt leginkább a *Minden mostani fenn álló innepekre [...] szolgáló prédikátziók* három kötete jöhet számításba, amelyek Győrött jelentek meg 1800–1801-ben. Említi: SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, 9:851–852.

59 A jegyzékben ugyan *Stánkovits* név szerepel, de feltehetően a Pozsony és Komárom mellett Győrött is szolgáló Stankovátsi Leopold ferences szerzetestről van szó. Vö. SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, 12:1398–1399. Talán tízkötetes prédikáció-gyűjteményéből három kötet volt meg Marász Miklósnak.

60 Vélhetően Vécsey József *A keresztyén erkölcsi tudomány renddel prédikátziókban foglalva* című hatkötetes munkájáról van szó, amely 1796 és 1803 között Győrött látott napvilágot. Vö. SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, 14:1027.

61 A kötetek megjelenése idején Kaposiban (Somogy megye) működött református lelkészként. Vö. SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, 14:1026–1027.

62 Palma Károly Ferenc történetírói munkásságáról: SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, 10:209–210.

63 Talán a *Notitia rerum hungaricarum* három kötetéből volt kettő tulajdonában, amelynek több kiadása fellelhető papi könyvtárakban (Vö. HERMANN és EBERHARDT, *A Veszprémi Egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvállománya a XIX. század elején*, 287).

64 Vélhetően Karl Gottlieb von Windisch név nélkül megjelent munkájáról (*Politische, geographische und historische Beschreibung des Königreichs Ungarn* [Pressburg: Anton Löwe, 1772]) van szó. (Vö. SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, 14:1574–1575.)

rázatának frissessége, hiszen e munka 1801 és 1804 között látott napvilágot!⁶⁵ Aligha véletlen, hogy a hagyatéki iratok között fennmaradt egy számla is, amelyet Matthias Pfundtner soproni könyvkötő állított ki 1806. március 10-én,⁶⁶ azaz másfél héttel Marász Miklós halála után. Ebből tudjuk, hogy az általa elvégzett, 10 forint 25 krajcár értékű kötetési munka két kisebb kiadvány mellett Alber 14 kötetének egységes „Gallica” kötését jelentette, amely kötetenként 42 krajcárba került. Mivel a jegyzék szerint a plébános összeírt könyveinek mindegyike ilyen kötésben volt, feltételezhetjük, hogy új beszerzéseit folyamatosan szállította kötetésre a soproni mesterhez. Mindez igényes gyűjtő voltára utal, aki komoly anyagi áldozatot is vállalt könyveiért. Megjegyzem: más lelkipásztorok ilyen irányú tevékenységéről is tudunk. Az 1794-ben elhunyt árpási plébános, Hérits István hagyatékában például három olyan irat maradt fenn, amely Müller Ferenc győri könyvkötővel való kapcsolatára utal. Talán nem érdektelen, hogy az egyik esetben Pápai Páriz Ferenc szótárát, más alkalommal egy konkordancia-kötetet köttetett be a győri mesterrel.⁶⁷

Grubits Máté könyvei

A Horvátkimléről 1803-ban Kópházára áthelyezett Marász Miklós utóda a véletlenül éppen Kópházáról származó⁶⁸ Grubits Máté lett. Róla eddig nem sok biztosat sikerült kiderítenem. Neve a győri teológushallgatók Bedy Vince által közzétett névsorában nem szerepel; nem lehetetlen azonban, hogy azonos azzal a Grubits Mátyással, aki 1799 és 1803 között végezte Győrött teológiai tanulmányait.⁶⁹ Ha igen, úgy szentelésének évében – esetleg néhány hónapos, más plébánián végzett kápláni szolgálat után – került Horvátkimlére, ahol 1806 elejéig működött. Tény, hogy 1806. március 19-én már mint „Capellanus Pandorffensis” (Pándorfalu; ma: Parndorf, Ausztria) készít végrendeletet; 1812. szeptember 25-én pedig mint Csúny (ma: Cunovo, Szlovákia) község plébánosa halálozott el.⁷⁰

65 Vö. ZALKA, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának címjegyzéke*, 49.

66 GYEL, PL, Testamenta, No. 523; „L” jelzésű „Nota”.

67 GYEL, PL, Testamenta, No. 281.

68 Erre 1806-ban készített végrendeletéből, valamint annak codicillusából kirajzolódó kapcsolatrendszeréből következtethetünk (GYEL, PL, Testamenta, No. 230).

69 BEDY, *A győregyházamegyei papnevelés története*, 316.

70 GYEL, PL, Testamenta, No. 230.

Hagyatéki leltára⁷¹ egy 28 számozott tételből álló könyvjegyzéket örözött meg számunkra. A kötetek számát nem jelölő lista latin nyelven készült; csupán négy tétel címét vették fel németül, egyet pedig magyarul. Ez utóbbi Negyedes Pál *Lelki Kalauz* című munkája, melynek 1801. évi komáromi kiadását ismeri a szakirodalom.⁷² Emellett két tétel bizonyosan magyar nyelvű munkát rejt: a *Catechismus hungaricus*, illetve a *Conciones hungaricae Augustini Kováts*; ez utóbbi a győri születésű ferences szerzetes⁷³ valamelyik munkájára utalhat. A német nyelvű kötetek egyike Lessing vígjátékait tartalmazza, de feltehetően szépirodalmi művet rejt a *Der Schwartz Ritter* tétel is. A nyelvi megoszlás szempontjából nem érdektelen, hogy található a jegyzékben egy *Dictionarium latino-germanicum*, egy *Gramatica graeca*, valamint egy *Gramatica gallica* tétel is; míg Pomey *Syntaxis ornata*,⁷⁴ valamint Chompré *Selecta latini sermonis exemplaria*⁷⁵ című munkája egyaránt a latin nyelv tanulását segítette.

Talán már az eddigiekből is kitűnik: e viszonylag rövid jegyzék tematikai összetételét tekintve lényegesen változatosabb az eddig ismertettekénél. A teológiai szakirodalmat Hermann Busenbaum *Theologia Moralis* című munkája,⁷⁶ Paul Gabriel Antoine *Tractatus theologicusa*,⁷⁷ valamint Marianus ab Angelis *Examen theologico morale*⁷⁸ című kötetei képviselik, két német nyelvű katekizmus (Matthias Heimbach,⁷⁹ illetve Martin Prugger⁸⁰ munkái), Silvain Perusseau prédi-

71 *Status Activus et passivus seu inventarium totius substantiae R. D. Mathei Grubits Parochi quondam Csunensis 25^a Septembris 812 defuncti.*

72 Vö. ZALKA, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának czimjegyzéke*, 195.

73 SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, 6:1182–1183.

74 François Antoine POMEY, *Syntaxis ornata seu de tribus latinae linguae virtutibus puritate, elegantia, copia* (Tyrvaniae: Typis Academicis Societatis Jesu, 1754). (ZALKA, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának czimjegyzéke*, 342.)

75 Pierre CHOMPRÉ, *Selecta latini sermonis exemplaria: Oder auserlesene Muster der lateinische Sprache*, Theil 1–6 (Augsburg: Rieger, 1776–1777). (Vö. ZALKA, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának czimjegyzéke*, 336.)

76 *Medulla Theologia Moralis*. Két tucatnyi kiadását említi: HERMANN és EBERHARDT, *A Veszprémi Egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvvállománya a XIX. század elején*, 125.

77 Számos külföldi mellett 1755–1757-ből győri kiadására is hivatkozik: uo., 122.

78 Marianus ab ANGELIS, *Examen theologico-morale casibus et resolutionibus illustratum* (Augustae Vindelicorum: Rieger, 1789). (Vö. ZALKA, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának czimjegyzéke*, 147.)

79 A tétel: *Heimbachi Catechismus*. Valószínűleg: *Praxis catechetica, sive manuductio pro instruendis rudibus elementa fidei et morum practice explanans: In usum catechizantium*. Hatodik kiadását említi: ZALKA, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának czimjegyzéke*, 275.

80 *Pruggers Catechismus*. Talán: Christophorus Trebovszky *Catechismus slavicus post Mart. Prugger* című munkája (említi: HERMANN és EBERHARDT, *A Veszprémi Egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvvállománya a XIX. század elején*, 129).

kációinak német nyelvre fordított kötete,⁸¹ valamint egy *Vulgata vetus* mellett. Néhány kiadvánnyal a filozófia is jelen van, amint azt az *Epicteti Enchiridion*,⁸² valamint Horváth Ker. János Kantról szóló munkája⁸³ jelzi. Arányaiban jelentős viszont a természettudományok jelenléte: az *Elementa Geometriae* és az *Institutiones arithmeticae* mellett ezt bizonyítja a *Caroli Hadaly Elementa Matheseos*,⁸⁴ valamint a *Mittelbacher historia naturalis*⁸⁵ tétel is. Hadaly munkájáról nem érdektelen megemlíteni, hogy annak harmadik kiadása 1805-ben, míg a negyedik 1809-ben jelent meg Pozsonyban,⁸⁶ így a szomszédos faluban lelkészkedő tulajdonosnak nem kellett messzire mennie érte.

Grubits Máté hagyatékának átnézése során további könyvjegyzékekre akadtam. Az egyik könyvjegyzék⁸⁷ – a hagyatéki leltárban szereplőhöz hasonlóan – csupán a szerzők nevét és/vagy a cím rövidítését tartalmazza, néhány helyen kiegészítve azt. Heimbach katekizmusánál például megjegyzezi, hogy az három kötetből áll. Ez a jegyzék azonban hat olyan tételt is tartalmaz, amelyek nem szerepelnek az árverési jegyzékben. Talán ezen tételekről kiderült, hogy nem a plébános, hanem a plébánia könyvtárához tartoznak? A kihagyott tételek között szerepel a *Schematismus anni 1810*, a *Heimbachs Kinderlehr*, valamint az *Anton Mickl Erklärung der festtägliche Evangelien*⁸⁸ is.

A másik két jegyzék a könyvek értékesítésével kapcsolatos adatokat tartalmazza: melyiket ki vásárolta meg és mennyiért? A két jegyzék közül az egyik pizkozati példány, a másik igényes külalakú tisztázat. A vevők nevénel az esetek többségében csupán a vezetőknév olvasható, így egyértelmű azonosításuk nem

81 *Perusseau Predigten*. Valószínűleg: Silvain PERUSSEAULT, *Auserlesene Predigten: Aus dem Französischen*, Theil 1–2 (Augsburg: Gebrüder Veith, 1765). (ZALKA, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának czimjegyzéke*, 855.)

82 *Epicteti enchiridion et Cebetis Thebani fabula graece et latine* (Rudolstadtii, 1722), valamint (Amsteldami, 1750). (ZALKA, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának czimjegyzéke*, 351–352.)

83 *Declaratio infirmitatis fundamentorum operis Cantiani a Joann. Bapt. Horváth*. A *Kritik der reinen Vernunft* című Kant-művel foglalkozó tanulmány 1797-ben jelent meg Budán. (Vö. SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, 4:1226.)

84 Több kiadását említi: SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, 4:224–226.

85 Bizonyára Mitterpacher Lajos *Compendium historiae naturalis* című munkájáról (Buda, 1799) van szó. (Vö. SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, 9:45–49.)

86 SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, 4:1896, 225; ZALKA, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának czimjegyzéke*, 768.

87 GYEL, PL, Testamenta, No. 230; *Catalogus Librorum A. R. D. Mathei Grubits quondam Parochi Csunensis 25^a Sept. 1812. defuncti*.

88 Egy másik munkáját (*Erklärung der sonntäglichen Evangelien in kurzen Predigten für das Landvolk* [München, 1790]) említi: ZALKA, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának czimjegyzéke*, 253.

mindig lehetséges; tucatnyi esetben azonban nagy valószínűséggel megállapítható az új tulajdonos kiléte. Az eredmény számomra meglepő volt: az egyértelműen azonosított személyek közül kettő (Böle Mihály és Teutchich György) egy hónappal Grubits Máté halála előtt felszentelt újmiséis pap volt, a többiek pedig – Tóth József vicerektor kivételével – papnövendékek, akik közül többet csak négy-öt évvel később szenteltek pappá.⁸⁹ Vagyis: az elhalt plébános könyvhagyatékának elárverezése a teológushallgatók számára jelentett kiváló alkalmat könyvtáruk megalapozásának megkezdéséhez. Megjegyzem: a 28 tételért együttesen 8 forint 57 krajcár folyt be, úgy, hogy négy tétel esetében a vételár elérte, illetve meghaladta az egy-egy forintot. Figyelemre méltó továbbá az is, hogy míg az árverési jegyzőkönyvekben az egyes tételek mellett fel szokták tüntetni a vételárat, itt csupán a végösszeget vezették be a jegyzőkönyvbe. Tekintettel az említett vásárlói körre, talán Győrött történt a könyvek értékesítése? Azért készült arról külön feljegyzés?

Ez utóbbi jegyzékek egyébként több tétel pontosításához is hozzájárultak. A legizgalmasabb közülük Kováts Ágoston prédikációinak esete: az árverésről készült külön feljegyzésből derült ki, hogy öt kötete került kalapács alá: a *Vásárnapi Prédikációk* három kötete mellett a *Bűnösök keserve*, valamint a *Lélek gondgya* című kötetek is. E két utóbbi viszont 1805-ben látott napvilágot,⁹⁰ meglétük újabb bizonyítéka tehát Grubits Máté folyamatos érdeklődésének és könyvgyűjtésének.

Bursich Jakab könyvei

Bursich Jakab, vizsgált korszakunkban Horvátkimle negyedik plébánosa, 1777. április 29-én született a Vas megyei Bándoly községben. A teológiát 1800 és 1804 között Győrött végezte,⁹¹ ahol – ahogy arra az 1828-ban felvett egyházlátogatási jegyzőkönyv⁹² utal – többek között egyháztörténetet, egyházjogot,

89 Az 1812-ben az árverezésnél a könyvek vásárlóiként megnevezett teológushallgatók közül 1816-ban Barbély György, Kondvitska Márton, Mezei Ferenc és Némethy Sándor negyedéves, Paal János, Scheffer Mátyás és Valner Alajos harmadéves, míg Rach Mihály másodéves volt (Vö. *Schematismus almae Dioecesis Jaurinensis pro anno a Christo nato 1816* [Jaurini: Typis Leopoldi Streibig, s. a.], 94–95.) – azaz az utóbbiak akkor még csak kisszeminaristák lehettek. Szentelési idejükre lásd *Schematismus...*, 1851, 177–190).

90 SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, 6:1183.

91 Bedy Vince is így említi, de könyvében – nyilván elírásként – „Busits Jakab” olvasható (BEDY, *A győregyházmegyei papnevelés története*, 316).

92 GYEL, *Conscriptio proventuum*. (Horvátkimle). *Responsa ad Puncta pro futura Visitatione Canonica 1828*.

erkölcstant és dogmatikát hallgatott. 1804. február 7-én szentelték áldozópappá, majd Oroszvárra kapott dispositiót a horvát anyanyelvű, a német nyelvet is jól bíró fiatal pap. 1806 tavaszán helyezte át püspöke Horvátkimlére, mely első és egyben utolsó plébánosi helye lett. Itt érte a halál 1834. december 23-án.⁹³ Munkássága így másfél évtizeddel túlnyúlik jelen kötet tematikájának időhatárán; könyvtárának tartalmi elemzésére már ezért sem vállalkozhatom, csupán néhány adatot szeretnék azzal kapcsolatosan említeni.

Hátrahagyott javainak árverési jegyzőkönyve⁹⁴ 14 könyvet tartalmaz, amelyek a licitáció után négy új tulajdonoshoz kerültek. Kilenc művet az a Grainer János káplán vásárolt meg, aki néhány hónappal később – Markovits Ferenc⁹⁵ rövid itteni működését követően – plébános-utódja lesz.⁹⁶ Három tétel Strausz József párnadorfi káplánhoz került; míg egy-egy munkára Moór Xav. Ferenc lébényi, valamint Parapatits János magyarkimlei plébános tartott igényt. Utóbbi a *Concilium Tridentinum* című kötetet vásárolta meg, 15 forintért. Vagyis mindegyik árverésre bocsátott kötete paptestvéréhez került.

Az említett 1828. évi canonica visitatio rákérdezett a plébános magánkönyvtárára is. Valószínűleg ezért készült a Bursich Jakab hagyatékában található *Libri mei sunt* feliratú jegyzék, amelyben könyveit két csoportba sorolta: a *Morales, Dogmatici, et alii* cím alatt 13 számozott tételt találhatunk, melyek közül egy német, 12 pedig latin nyelvű. A *Concionatores* címmel jelzett csoport 19 tételből viszont 16 német nyelvű, és két latin prédikációs kötet mellett található itt egy horvát nyelvű, zágrábi kiadású katekizmus is.

A két adat összevetéséből logikusan következhet a kérdés: kihez kerültek Bursich Jakab licitációra nem bocsátott kötetei? Logikusnak tűnik, hogy a vég-

93 GYEL, PL, Testamenta, No. 76. Az időpontot a hagyatéki leltár címe (*Conscriptio Specifica Inventarii Mobilium Bonorum ac Utensilium a pie 23^{is} Decembris A=1834 defuncto Jacobo Bursich Parocho Horváth=Kimlensi relictorum*) említi.

94 GYEL, PL, Testamenta, No. 76. *Pertractatio totius Substantiae pie defuncti D: Jacobi Bursich Parochi Horváth-Kimlensis in Districtu Mosoniensi, An Büchern* címet viselő fejezet.

95 Markovits Ferenc 1799 és 1803 között Győrött végezte teológiai tanulmányait (BÉDY, *A győregyház megyei papnevelés története*, 314.); 1852-ben ny. nemesládonyi plébánosként halálozott el (VAJK, *Végrendeleti sorozatok*, 44).

96 Grainer János 1835-ben lesz Horvátkimle plébánosa és 1879-ig tölti be e tiszteket, de a plébánián maradt utána is, és 1892-ben bekövetkezett haláláig segíti utódja munkáját (HORVÁTH József, „Grainer János”, in *Értékek a Duna mentén – Kimle*, szerk. BIACSICS Elvira és ELLER Gizella, 95–96 [Kimle: Kimle Község Önkormányzata, 2016]). Tudományos érdeklődését jelzi, hogy az 1850-es években egy horvát tankönyv lektoraként is találkozhatunk nevével. Erről lásd HADROVICS László, „Burgenländisch-kroatische Schulbücher der Bachära”, in *Burgenland in seiner pannonischen Umwelt: Festgabe für August Ernst*, Burgenländische Forschungen: Sonderband VII, 140–150 (Eisenstadt: Burgenländisches Landesarchiv, 1984).

rendeletében általa kijelölt általános örökshöz, aki Glogovác Vidá személyében a helybeli kántortanító volt.⁹⁷ Tehát a plébános könyveinek egy – feltehetően nagyobb – része valószínűleg a településen maradt.

A magyarkimlei káplánok könyvei

Amint fentebb már említettem, vizsgált időszakunkban négy személy szolgált káplánként Magyarkimlén, akik közül három után sikerült ezidáig hagyatéki iratokat fellelni.

Karner János Zsigmond könyvei

Az 1788 nyarán Magyarkimlén felállított Lokális Káplánság első káplánja, ezzel a település első helyben lakó kora újkori lelképásztora Karner János Zsigmond személyében egy volt pálos szerzetes lett. Az 1756-ban született⁹⁸ Karnert a máriavölgyi pálos kolostorban érte II. József feloszlató rendelete.⁹⁹ Itteni könyveiről nem maradt fenn jegyzék. Az abolíciós vagyonleltárból azonban tudjuk, hogy szerzetesi szobájában két könyvszekrény is volt,¹⁰⁰ így biztosak lehetünk abban, hogy a kolostor könyvtára mellett – melynek állományát Knapp Éva kísérelte meg rekonstruálni¹⁰¹ – saját könyveit is használhatta. A feloszlítás után kérte felvételét a Győri Egyházmegyébe, ahol Magyarkimle lett első működési helye. 1799 nyaráig, azaz 11 esztendeig működött itt;¹⁰² akkor kapott Bezenyére plébánosi kinevezést, majd itt tevékenykedett 1817 februárjában bekövetkezett haláláig.

97 GYEL, PL, Testamenta, No. 76. „totam meam Substantiam relinquo meo fideli Ludirectori Vito Glogovác”, olvasható 1831. augusztus 20-án („die 20^a Augusti id est in festo S. Stephani Regis 1831”) kelt végrendeletében.

98 Nikola BENČIĆ, „Pismo i književnost”, in *Povijest i kultura Gradišćanskih Hrvata*, Glavni urednik Ivan KAMPUŠ, Biblioteka Posebna Izdanja–Globus, 248–276 (Zagreb: Nakladni Zavod Globus, 1995).

99 KISBÁN Emil, *A magyar Pálosrend története II. (1711–1786)* (Budapest: Pálos kolostor kiadása, 1940), 440.

100 *Documenta Artis Paulinorum: I. füzet: A Magyar Rendtartomány monostorai: A–M*, szerk. TÓTH Melinda, A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai 10 (Budapest: MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 1975), 359–360.

101 KNAPP Éva, „A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a XVIII. században: Rekonstrukciós kísérlet”, in KNAPP Éva, *Libellus: Válogatott könyv- és könyvtártörténeti tanulmányok*, 197–239 (Budapest: Balassi Kiadó, 2007).

102 Erről részletesebben lásd HORVÁTH, „Magyarkimle lelképásztorai (1788–1857)”, 122–126.

A hagyatékában¹⁰³ fennmaradt könyvjegyzék 93 számozatlan tételt tartalmaz; a leltározók az egyes tételek kötetszámát sajnos nem tüntették fel. A jegyzékből egy széles teológiai műveltségű plébános képe rajzolódik ki, akinek könyvtárában a „kötelezőnél” lényegesen több kötet szolgált például az egyházjog megismerését. Többek között Szvorényi Mihály három munkája¹⁰⁴ is ott volt könyvespolcán, mások (Engel,¹⁰⁵ Reiffenstul¹⁰⁶) ilyen tárgyú kötetei mellett. Figyelemre méltó, hogy a másoknál is előforduló, már említett szerzők (XIV. Benedek pápa, Antoine Pichler, Voit, Claus, Michl, Ligouri Alfonz stb.) mellett számos munka csak Karner könyvtárában fordul elő. A továbbiakban csupán néhányat mutatok be közülük. Kovachich Márton György *Codex Juris Decretalis* című kötetének megléte a téma mellett azért is érdekes, mert az 1815-ben látott Pesten napvilágot,¹⁰⁷ vagyis nem sokkal a bezenyei plébános halála előtt. A *Vita S. Ladislai* tétel talán a jezsuita Tarnóczy István munkáját¹⁰⁸ rejti, s ez az egyetlen, magyar szentek életével foglalkozó kötet a most bemutatott könyvhagyatékokban. A *Pauli Rozsos Dissertatio*, a későbbi veszprémi püspök korai munkája a Veszprémi Egyházmegye papjainak könyvei között is alig fordul elő.¹⁰⁹ De ritkán találkozhatunk papi hagyatékokban 1800 táján például a *Compendium Eruditionis*,¹¹⁰ a *Chronotaxis Herscheniana*,¹¹¹

103 GYEL, PL, Testamenta, No. 421; *Status Activus et passivus seu Inventarium totius substantiae R. P. Sigismundi Karner Administratoris quondam Parochiae in Bezenye ibidem 12^a Februarii 1817. defuncti.*

104 *Zvorényi Jus Publicum; Zvorényi Jus Privatum; Zvorényi Historia Eccles.* A szerzőről: SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, 13:1205–1207.

105 *Engel Jus Canonicum.* Valószínűleg: Ludovicus Engel *Collegium (universi) iuris canonici* című munkája, melynek több kiadását említi: HERMANN és EBERHARDT, *A Veszprémi Egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvtárlománya a XIX. század elején*, 81, 243, 244.

106 *Reiffenstuhl Jus Canonicum.* Vö. REIFFENSTUEL, *Jus canonicum universum...*; Vö. ZALKA, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának czimjegyzéke*, 663.

107 Vö. SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, 6:1174.

108 TARNÓCZY István, *Rex admirabilis sive vita Sancti Ladislai...* (Viennae: typis Joannis Christophori Cosmerovii, 1681). (Vö. FAZEKAS, „Könyv- és olvasáskultúra a győri egyházmegye papsága körében a XVII. század második felében”, 156).

109 Vö. HERMANN és EBERHARDT, *A Veszprémi Egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvtárlománya a XIX. század elején*, 110, 252. Életéről: SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, 11:1195–1196.

110 Anselmus DESING, *Compendium eruditionis, complectens historiam sacram profanumque...* Az OSZK katalógusa szerint 4. javított kiadása 1755-ben Ingolstadt–München kiadási hellyel jelent meg.

111 *Chronotaxis Herscheniana de annis aetateque D. N. Jesu Christi* (Tyrnaviae: Typis Academicis Societatis Jesu, 1754). (Vö. ZALKA, *A Győri Püspöki Papnevelőintézet könyvtárának czimjegyzéke*, 531).

a *Pantheum mythicum*¹¹² vagy a *Regina martyrum*¹¹³ tételekkel, valamint Fába Simon¹¹⁴ nevével.

A tételek nagyobb hányada latin, kisebb része német nyelvű, ez utóbbiak többsége prédikációs kötet. Néhány munka kifejezetten a tulajdonos pálos voltára utal: így a *Constitutiones S. Pauli*,¹¹⁵ az *Officia propria Ord. S. Pauli*, vagy a *Nova Gigantomachia* című, a csestochowai pálos kolostor svéd ostromáról szóló kötet.¹¹⁶ Említésre érdemes, hogy néhány ókori klasszikus – így Plinius és Titus Livius – is ott volt könyvespolcán, miként például Szent Bernát munkái is. Magyar nyelvű kötet csak egy szerepel a jegyzékben, ezt *Kettős kincs* címmel vették fel. A *Nóvi Zákon* tétel valószínűleg a vend származású evangélikus lelkész, Küzmics István vend nyelvű Újtestamentum-fordítását¹¹⁷ rejti. Ez utóbbira két szempontból is érdemes figyelnünk.

Ludwig Kuzmich bibliográfiájából¹¹⁸ tudjuk, hogy az 1806-ban a szerző nevének feltüntetése nélkül megjelent, horvát és német nyelvű iskolai tankönyv, a

- 112 François Antoine POMEY, *Pantheum mythicum, seu fabulosa historia...* (Az OSZK katalógusában 1752-ből egy javított kiadása szerepel).
- 113 Nicolaus BENGER, *Regina martyrum, innumeris gratiis carusca, Dei Mater dolorosa Maria...* (Az OSZK katalógusában 1730. évi kiadása lelhető fel).
- 114 *Simonis Faba* olvasható csupán a jegyzékben, a mű jelölése nélkül. A szerzőről: SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, 3:2–3. Részletesebben: ZELLIGER Alajos, *Egyházi írók csarnoka: Esztergom-főegyházmegyei papság irodalmi munkássága: Bio- és bibliographiai gyűjtemény* (Nagyszombat: Zelliger Alajos, 1893), 115–116.
- 115 Paulus EREMITA, *Constitutiones Religionis S. Pauli Primi Eremitae a Sanctissimo D. N. Papae Urbano VIII approbatae et confirmatae* (Romae: Typis Francisci Monetae, 1644); idézi: KNAPP, „A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a XVIII. században”, 199.
- 116 Augustinus KORDECKI, *Nova Gigantomachia, contra sacram imaginem Deiparae Virginis a Sancto-Luca depictam, et in Monte Claro Czesstochouiensi apud religiosos patres Ordinis S. Pauli Primi Eremitae in [...] Regni Poloniae coenobio collocatum, per Suecos et alios haereticos excitata, et [...] fideliter conscripta [...] anno Domini 1655.* Első kiadását említi: FAZEKAS, „Könyv- és olvasáskultúra a győri egyházmegye papsága körében a XVII. század második felében”, 154; 1694-ben második, 1717-ben harmadik kiadásban is megjelent. (HERMANN és EBERHARDT, *A Veszprémi Egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvállománya a XIX. század elején*, 224; az OSZK állományában mindhárom kiadása fellelhető).
- 117 Stevan KÜZMICS, *Nuovi Zakon ali Testamentom Goszpodna nasega Jezusa Krisztusa zdaj oprvics z grckoga na stári szlovenszki jeziki obrnjeni* (Halle: [s. n.], 1771). Vö: SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, 7:590.
- 118 Ludwig KUZMICH, *Kulturhistorische Aspekte der burgenlandkroatischen Druckwerke bis 1921 mit einer primären Bibliographie*, Burgenländische Forschungen: Sonderband 10 (Eisenstadt: Burgenländisches Landesarchiv, 1992).

*Slabikar*¹¹⁹ – melynek címlapját Hadrovics László már 1974-ben publikálta¹²⁰ – kiadására irányuló, a Helytartótanácsához benyújtott kérelmet Ivan Šigmund Karner írta alá.¹²¹ Vagyis ő lehetett e később is népszerű, több kiadást megért¹²² iskoláskönyv¹²³ összeállítója. Tudjuk, hogy Hadrovics László a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtárban¹²⁴ megtalálta Thomas Kempis *De imitatione Christi* című munkája horvát fordításának kéziratát, amelyet a rajta olvasható megjegyzés szerint Karner János Zsigmond készített Bezenyén, 1812-ben.¹²⁵ (Ennek kapcsán talán nem érdektelen: a könyvjegyzékben található egy *Thomas a Kempis* tétel is.) Tehát e könyvjegyzék elemzésével egy alkotó műhelyébe is bepillantást nyerhetünk. Ezt azért tartom fontosnak hangsúlyozni, mert a Győri Egyházmegye író papjainak magánkönyvtáiról jelenleg még szinte semmit nem tudunk. Az 1823-ban elhunyt, egy évtizeddel korábban horvát katekizmust összeállító¹²⁶ Laáb Mátyás például a könyvtárát az általános örökösöként kijelölt testvéreére hagyta, így könyveit nem írták össze hagyatékában.¹²⁷ A magyar nyelvű történeti munkái kapcsán ekkortájt népszerű szerzőnek számító Svastits Ignác¹²⁸

119 Teljes címe: *SLABIKAR / ALITI / JIMEN KNYIZ'ICZA / ZA HASZAN / LADANYZKIH SKOL / HORVATZKOGANARODA / VA / UGERSZKOMKRALYESZTVI. / Namen Buechlein / zum Gebrauche / der / Landschulen / einer Kroatisch-Slavischen Nazion / im / Koenigreiche Hungarn* (Ofen: [s. n.], 1806).

120 László HADROVICS, *Schriftum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert: Mit 12 Faksimiles* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), a kiadvány ismertetése a 33–34. oldalon; a címlap fotója a *Függelékben*.

121 KUZMICH, *Kulturhistorische Aspekte...*, 65–66.

122 Ludwig Kuzmich 1859-ig hat kiadását ismeri (uo., 27, 35, 37, 55, 69, 72. tétel); az utóbbi három kiadása Magyaróvárott, Czéh Sándor nyomdájában látott napvilágot az 1850-es években (lásd még: HELLE Mária, *A vásári cédulától az agrárszakkönyvekig: A magyaróvári Czéh-nyomda kiadványainak bibliográfiája 1836-tól 1909-ig*, Nemzeti téka (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó, 2015), 391, 462, 496. tétel).

123 Jelentőségéről: Felix TOBLER, Johann SEEDOCH, „Školstvo od 16. stoljeća do 1921. g.”, in KAMPUŠ, *Povijest i kultura Gradišćanskih Hrvata*, 233–247.

124 Nacionalna i Sveučilišna Knjižnica.

125 A kézirat címlapjának Hadrovics László által közölt szövege: „THOMÁSSA KEMPITANSZKOGA RÉDA SZVÉTOGA AUGUSZTÍNA OD NASZLEDOVÁNJA KRISTUSSEVOGA KNYIGE IV. Ké je Na Horvátzki Jezik preztávil, y Szvojm Zemlyákóm na vecsnú haszan ván dál, Jíve Zsigmund Kárner Biskupíje Júrszke Bezónyszki Fárnik Va Léti 1812. Z-Dopuschényem Preposztávnih.” (HADROVICS, *Schriftum und Sprache...*, 531–532; a fordításból néhány rövidebb részletet közöl: 532–535; lásd továbbá: 36.)

126 Az 1814-ben kiadott katekizmus adatait közli: KUZMICH, *Kulturhistorische Aspekte...*, 31. tétel.

127 GYEL, PL, *Testamenta*, No. 478.

128 Vö. SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, 13:145. Történetírói munkásságának rövid értékelése: GUNST Péter, *A magyar történetírás története*, javított kiadás, Történelmi kézikönyvtár (Debrecen: Csokonai Kiadó, 2000), 169.

mosonszentmiklósi plébános hagyatékában pedig azért nem szerepel a bibliotéka összeírása, mert a könyveket – végakarata szerint – unokatestvére, a Dör község plébánosaként működő Svastits Mátyás vitte el.¹²⁹

Rigler József könyvei

Karner János Zsigmond kimlei káplán-utóda két esztendeig Raksányi Hugó¹³⁰ volt, aki ferences szerzetesből lett a Győri Egyházmegye papja. A később több horvát településen – a leghosszabb ideig Horvátzsidányban – működő Raksányi hagyatéki iratait eddig nem sikerült fellelnem. Ismerjük viszont a harmadik itt működő káplán, Rigler József hagyatékát,¹³¹ benne könyveinek jegyzékével.

Rigler József 1796 és 1800 között végezte teológiai tanulmányait Győrött.¹³² Magyarakimlére 1801-ben került, és 1803 tavaszáig – Ötveny-Szigetbe (ma: Kunsziget) történt áthelyezéséig – működött itt. 1809-től 1819-ig a Sopron megyei Répceszemere plébánosa; ekkor helyezi át püspöke Györszemerére, ahol 1821-ben, 44 esztendő korában bekövetkezett haláláig szolgált.¹³³ Hátrahagyott könyveinek jegyzéke 41 számozott tételt tartalmaz, melyek többsége egykötetes munka. Kétkötetes kiadványt kettőt, háromkötettest négyet, négykötettest hármat, míg ötkötettest egyet írtak össze. Ez utóbbi a korszakban népszerű *Hermolaus Predikatzioi*¹³⁴ tétel volt, amely a nála ritka magyar nyelvű tételek egyike. De nem érdektelen a további két, magyar nyelven felvett cím sem: a *Horvát Mihály Magyar Statisztika*¹³⁵ tétel már témája miatt is kitűnik a főként teológiai munkák sorából, a *Theodul Estvéi* meglétét pedig három szempontból is érdekesnek tartom. E munka 1819-ben jelent meg,¹³⁶ azaz nem sokkal Rigler József halála előtt, ami arra utal, hogy könyveit folyamatosan gyűjtette. Mivel

129 GYEL, PL, Testamenta, No. 819.

130 Rövid életrajzát közli: HORVÁTH, „Magyarkimle lelkipásztorai (1788–1857)”, 126–128.

131 GYEL, PL, Testamenta, No. 708.

132 BEDY, *A győregyházmegyei papnevelés története*, 315.

133 Magyarakimlei működéséről, és további lelkipásztori tevékenységéről lásd HORVÁTH, „Magyarkimle lelkipásztorai (1788–1857)”, 128–130.

134 Móré (Hermolaus) György bécsi kapucinus szerzetes, népszerű magyar hitszónok *P. Hermolaus egyházi beszédei* című ötkötetes munkája Pozsonyban jelent meg 1791–1794 között. Lásd SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, 9:293–295.

135 Horváth Mihály jezsuita szerzetes, majd egyetemi tanár több statisztikai munkát is kiadott a Magyar Királyságról, latin nyelven; Vö. SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, 4:1273–1275.

136 Vö. SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, 4:1173–1174.

a fordító, Pázmándi Horvát Endre ekkortájt Tét mezőváros plébánosa volt,¹³⁷ szinte biztosra vehetjük, hogy személyes kapcsolatban is álltak, hiszen Györszemerere mindössze három-négy kilométerre fekszik Téttől. Így az sem lehetetlen, hogy magától a szerzőtől kapta ajándékba a kötetet. Végül nem érdektelen a téma sem: a felekezetek közeledésének lehetőségét vizsgáló kötet¹³⁸ nem lehetett közömbös Rigler József számára, aki korábban katolikus környezetben szolgált; Györszemerén viszont ekkor már evangélikus, illetve református anyaekklézia is működött.¹³⁹

A jegyzék egyébként sok szempontból hasonlít más falusi plébánosokéra: a prédikációs kötetek vegyesen német és latin nyelvűek, a többi teológiai munka latin nyelvű. Tematikáját tekintve a már említettek mellett csupán egy *Institutiones Arithmeticae* lóg ki a sorból.

Parapatits János könyvei

Magyarkimle negyedik káplánja, Parapatits János 1775-ben Szombathelyen született.¹⁴⁰ Gyermekkorát a Vas megyei Óhodász községben töltötte, horvát nyelvi környezetben. Teológiai tanulmányait Veszprémben kezdte. Negyedévre jött át a Győri Egyházmegyébe, így Győrött szentelték áldozópappá 1801-ben.¹⁴¹ 1803 tavaszán lett Magyarkimle káplánja, majd a plébániai rangra emelés után 1808-tól a község plébánosa. Itt működött egészen 1851-ben bekövetkezett haláláig, azaz 48 esztendeig volt a település lelkipásztora.¹⁴² Így az ő könyvei már

137 Pázmándi Horvát Endre 1806-ban lett téti plébános, és negyedszázadon át ott működött. Lásd SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, 4:1169–1175; Z. SZABÓ László, „Pázmándi Horvát Endre”, in Z. SZABÓ László, *A Kisfaludyak Győr és Tét vonzáskörzetében*, 74–82 (Győr: Hazánk Könyvkiadó, 1994).

138 Johann August Starck evangélikus teológus munkája magyar fordításának teljes címe: *Theodul estvéi, vagy a különböző religiói-felek egybeengeszteléséről*.

139 „Győri-Szemerere” községben 1818-ban 642 római katolikus, 534 protestáns, valamint 27 izraelita élt; míg a hozzá tartozó filiák közül Felpécen 331 katolikusra 1255 evangélikus és 244 izraelita jutott, Kispécen pedig 735 evangélikus élt 12 izraelita és 47 katolikus mellett (*Schematismus almae Dioecesis Jaurinensis pro anno a Christo nato 1818* [Jaurini: Typis Leopoldi Streibig, s. a.], 32). Az evangélikus anyagyülekezet 1807-ben alakult meg Györszemerén. Vö. JANKOVITS Béla, *Felpéci személynevek és életfordulók: A felpéci evangélikus gyülekezet 275 éve (1740–2015) az anyakönyvek tükrében* (Győr: Palatia Nyomda és Kiadó Kft., 2019), 11.

140 *Schematismus...*, 1851, 18; valamint: GYEL, *Conscriptio Proventuum*, „Kimle (Magyarkimle)” felirattú iratcsomóban. *Responsa Ad Puncta Canonicae Visitationis Per Illustrissimum et Reverendissimum Dominum Antonium Juranits Episcopum Jauri[nensem] Anno institutae*, [1829].

141 BEDY, *A győregyházmegyei papnevelés története*, 316.

142 Itteni működéséről lásd HORVÁTH, „Magyarkimle lelkipásztorai (1788–1857)”, 130–136.

egy másik korszakot képviselnek; könyvtáráról ezért csupán három adatot említenék. Könyvgyűjteményét folyamatosan gyarapította, hiszen 1816-ban ő vásárolta meg Adlmann Máté lébényi plébános összes árverésre bocsátott könyvét,¹⁴³ és nem jött haza könyv nélkül Bursich Jakab könyveinek árveréséről¹⁴⁴ sem. Hagyatékában¹⁴⁵ csupán 18 tételt írtak össze, mivel testamentumában úgy rendelkezett, hogy katekézissel és prédikációkkal foglalkozó kötetei a Zágrábi Egyházmegye kispapjaként teológiát tanuló unokaöccsée, Parapatits Károlyé legyenek. Így ezekről csupán annyi került be a vagyoneletárba, hogy azokat 20 forint értékben számították be az örökségbe. Az említett 18 tétel egy művelt falusi plébános képét sugallja, hiszen ott volt könyvespolcain Herder munkáinak 22 kötetes kiadása, egy 16 kötetes német nyelvű világtörténet, és egy 17 kötetes *Reisebeschreibung* is. Voltak gazdálkodással, állattartással, valamint bankokkal foglalkozó kötetei is.¹⁴⁶ Nem érdektelen megjegyezni, hogy árverésre bocsátott könyveinek egy részét utódja, Rómer József Alajos¹⁴⁷ – Rómer Flóris testvéröccse – vásárolta meg az árverésen.

Összegzés

Tanulmányom zárásaként két kérdésre szeretnék még röviden kitérni. Megfigyelhető-e lényeges változások a 18. század közepén, illetve a 18–19. század fordulóján felvett papi könyvhagyatékok összetételében? Az összehasonlításra jó lehetőséget ad a bevezetőben említett, Varga Imre és Reichardt Aba által fordításban közzétett 1748. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv,¹⁴⁸ amely a vizsgált esperesi kerület tíz plébánosának könyvtárát ismerteti. Magánkönyvtáraik 24–50 közötti munkát tartalmaznak; a tíz plébános együttesen 326 munkát birtokolt. A szerzők között a leggyakrabban Pázmány Péter neve szerepel: négy esetben a *Kalauz*, háromszor a prédikációs kötet, míg négyszer csak *Pázmány* szerepel a jegyzékben. Az általam vizsgált forrásokban a *Kalauz* már egyszer sem fordul elő, a prédikációs kötet viszont több esetben is.

143 GYEL, PL, Testamenta, No. 19.

144 GYEL, PL, Testamenta, No. 76.

145 GYEL, PL, Testamenta, No. 1041.

146 Könyveire utal: HORVÁTH, „Magyarkimle lelkipásztorai (1788–1857)”, 136.

147 Életéről és magyarkimlei működéséről: *uo.*, 141–145.

148 VARGA és REICHARDT, „A győri székesegyházi főesperesség alsó espereskerületi plébániáinak összeírása 1748-ban”.

A két korszak legnépszerűbb szerzőit összevetve több fontos tanulságot levonhatunk. A szerzők egy kisebb csoportjának népszerűsége a 18–19. század fordulóján is megmarad: Vitus Pichler, Hermann Buzenbaum, Johann Georg Reiffenstuel, Thomas Kempis mindkét korszakban gyakran említetik, de kisebb számban Paolo Segneri, Vieira vagy Claus munkáival is találkozhatunk még. Eltűnnek viszont korszakunkra például Matthias Faber, Tobias Lohner, Martinus Becanus, Jacobus Marchantius, Paulus Laymann, vagy a magyar szerzők közül Baranyi Pál, Csúzy Zsigmond, Landovics István és Szabó István munkái.¹⁴⁹ Az újabb generáció magyar tagjai közül Negyedés Pál, Stankovátsi Leopold, Kováts Ágoston és Szvorényi Mihály munkáival találkozhatunk gyakrabban. Megfigyelhető egy tematikai változás is: ha nem is nagy arányban, de megjelennek a természettudományi témák és szerzők (Hadaly Károly, Mitterpacher Lajos) is, ez valószínűleg összefüggésben lehet a papképzés tananyagának II. József által megkezdett reformjával.¹⁵⁰

Bár az általam most vizsgált jegyzékek kis száma miatt általánosabb következtetés aligha vonható le, úgy tűnik, hogy mennyiségben is gyarapodnak valamennyit a 18–19. század fordulójára a plébánosok magánkönyvtárai. Különösen annak tükrében gyanítható ez, hogy a vizsgált egykori kimlei lelképásztorok közül többen fiatalon távoztak az élők sorából. Ha átlagot számolunk, nagyjából hasonló eredményre jutunk, mint a Veszprémi Egyházmegye könyvkultúráját az 1815–1817-ben végzett egyházlátogatások alapján vizsgáló Hermann Egyed és Eberhardt Béla. Ott 167 plébániai könyvtárban együttesen 7167 munkát írtak össze, míg az ott szolgáló plébánosok magánkönyvtáraiban 7531 tételt. Így átlagban egy-egy településre 88 mű jutott, amelynek mintegy fele volt a plébánosok tulajdona.¹⁵¹

Utálnom kell ugyanakkor arra is, hogy a Győri Egyházmegye falusi plébánosainak némelyike az átlagosnál lényegesen nagyobb könyvtárral rendelkezett. A ma ismert hagyatékok közül a legjelentősebb Lőrentz János répcékőhalmi plébánosé volt, aki 1793-ban több mint ezer kötetes gyűjteményét a győri szemináriumra hagyta, megvetve ezzel az intézet könyvtárának alapját.¹⁵² Lőrentz

149 Vö. uo., 190–200.

150 HERMANN, „A Veszprémi Egyházmegye papságának könyvkultúrája a XIX. század elején”, 39–47.

151 HERMANN és EBERHARDT, *A Veszprémi Egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvállománya a XIX. század elején*, 342.

152 BEDY, *A győregyházmegyei papnevelés története*, 252–253. Lőrentz János hagyatékában az adománylevél több példányban is fennmaradt, könyvjegyzék viszont nem (GYEL, PL, Testamenta, No. 464). Az 1795. évi könyvtárjegyzék (*Index Bibliothecae Seminarii Episcopalis*, Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, Irattár 3.) „1498 munkát sorol fel, és megjegyzi, hogy Fengler püspök 22

János könyvtára valószínűleg messze kiemelkedett kortársai közül, hiszen például Milkovics János pápóci prépost 1761-ben felvett hagyatékában 136 könyvet írtak össze,¹⁵³ az 1772-ben elhalt Bobics Mátyás rákosi plébános után 103 könyv maradt hátra.¹⁵⁴ A Veszprémi Egyházmegye plébánosainál még 1815 táján is ritkaságnak számított a száz tételnél nagyobb magánkönyvtár.¹⁵⁵

A két Kimle plébánosainak, illetve káplánjainak könyvjegyzékeit vizsgálva talán sikerült áttekintést adni a vizsgált korszak falusi lelkipásztorainak magánkönyvtáiról, műveltségéről, miként könyveik további sorsáról is. Az utóbbi kapcsán láthattuk, hogy azok jelentősebb része egyházi körökben öröklődött tovább. Egy-egy papi hagyaték árverezése kiváló alkalom lehetett az utód és a környékbeli paptársak könyvtárának gyarapítására, s mint Grubits Máté esetében láthattuk, néha még a teológushallgatók számára is.

munkát adományozott 71 kötetben; az egyetemi könyvtárból 54 munka került vissza 111 kötetben; a többi Lőrentz plébános hagyatékából való”. (BEDY, *A győregyházmegyei papnevelés története*, 253.)

153 Jegyzékét közli: HORVÁTH, „Milkovics János pápóci prépost könyvtáráról”, 142–150.

154 GYEL, PL, Testamenta, No. 41. Összetételéről röviden: HORVÁTH, „Milkovics János pápóci prépost könyvtáráról”, 141–142.

155 Vö. HERMANN és EBERHARDT, *A Veszprémi Egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvtárlománya a XIX. század elején*, 339–341.

Hogyan lesz magánkönyvtárból közösségi könyvtár?

Példák két délvidéki református egyházmegye
lelkészi könyvtáraitra a 18–19. század fordulóján¹

Sokféle ellentét párral szokták leírni a perifériák és a központi régiók jellemzőit: fejlettel-maradott, polgárosult-vidéki, ipari-agrár, népi-urbánus, városias-falusias, centrum-periféria, és még hosszan lehetne sorolni. Az ilyen ellentétpárok jellemzően beskatulyázzák a perifériákat, hiszen azt sugallják, hogy azok kevésbé fejlettek. Azt természetesen nem lehet állítani, hogy ezek a régiók jobb mutatókkal rendelkezzenek a központi területekhez képest, viszont azt sem lehet kijelenteni, hogy a polgárosult társadalomra jellemző műveltségi viszonyok nyomait nem lehet kimutatni vidékies környezetben.

A hazai református egyház fejlődése során különböző kultúrrégiók jöttek létre, amelyek kialakulásában két tényező játszott fontos szerepet: a felekezeti-művelődési alakzat és az egyházi intézmények. Ezek együttesen a kálvinista identitás és gondolkodás sajátos jellemzőit alakították ki: a felekezeti generációkon keresztül meghatározta a művelődési szokásokat, míg az intézményi struktúra fejlettsége mondta meg, hogy a reformátusság mekkora és milyen régióban tudott saját elvei szerint közösséget építeni. A 18. század végén ezeket a folyamatokat még az elnyújtott konfesszionalizáció is befolyásolta, mert a lassan kialakuló felekezeti öntudat miatt az a református műveltség, amelyet sajátosnak tartunk, az egyes régiókban nem egyformán és nem azonos mértékben alakult ki.² Azokban a felekezeti kultúrrégiókban, amelyekben a lakosság vidékies életmódja nem

1 A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal FK-123974 számú témapályázata segítségével készült.

2 Kovács I. Gábor, „Felekezeti-művelődési alakzatok és a magyarországi polgári korszak (1848–1944) tudáselitje”, *Magyar Tudomány* 180, 4. sz. (2019): 804–812; Kósa László, *Művelődés, egyház, társadalom* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2011).

tette lehetővé széles körű értelmiségi réteg kialakulását, sokszor azt feltételezik, hogy a centrum-periféria modelljének megfelelően, a periférián a központra jellemző művelődési alakzatok nem is léteztek.³ Véleményem szerint ez így, ebben a formában nem állja meg a helyét, mert a fejlett kultúrrégiókban működő művelődési rendszerek valamilyen formában a periférikus területeken is megjelentek.

A következőkben a közösségi könyvtárak példáján keresztül mutatom be, hogy két perifériának számító református kultúrrégióban is meg lehet találni a polgárosult területekre jellemző közösségi könyvhasználatot.

A 18–19. század fordulóján a hazai közösségi olvasás gyakorlásának terén komoly változások történtek. A kora újkori kisközösségek mellett megjelentek a nagyobb közösségek számára is elérhető gyűjtemények. Az „et amicorum”⁴ megjelölésű könyvek közös használata kislétszámú csoportok mentén rajzolható meg, viszont a jozefinista kultúrpolitika hatására létrejött olvasókabinetek⁵ már egészen más csoportok szerveződését tették lehetővé. A modern nemzettudat kialakulásának köszönhetően a nemzeti könyvtárak megalapítása (Széchenyi⁶ és Teleki⁷ tevékenysége) is elkezdődött, miközben a tudományszervezés egyetemi könyvtárak gyűjteményeinek az alapjait rakta le (Klimó Pécsent,⁸ Eszterházy Egerben⁹). A kora újkorban a magaskultúra mellett a népi kultúrában is folyamatosan kimutatható közösségi olvasás, hiszen a paraszti olvasás Magyarországon egészen az 1940-es évekig csoporttevékenység volt.¹⁰ Feltételezésem szerint a periféria közösségi olvasási szokásait a népi olvasási szokások és az „et amicorum” jellegű kiscsoportok működési sajátosságait figyelembe véve lehet rekonstruálni, amely akár lehetővé teszi azt is, hogy a Dunántúli Református Egyházkerület

3 FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Irodalomtörténeti könyvtár 33 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 30–62, 254–261.

4 Geoffrey D. HOBSON, „»Et Amicorum«”, *The Library* 5, Vol. 4 (1949): 87–99; MONOK István, „»Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum«: Az »et amicorum« bejegyzésről és a közös könyvhasználatról”, in *Humanizmus és gratuláció: Szolgáltatamat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde és NYERGES Judit, 266–276 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009).

5 GRANASZTÓI Olga, „Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók”, in *A magyar irodalom története I: A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, 656–668 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2008), 664.

6 „*Levéiben értesítsen engem!*”: *Kortársak Széchenyi Ferenc könyvtáralapításáról*, közread. DEÁK Eszter és ZVARA Edina (Budapest: Kossuth Kiadó, 2012).

7 DEÉ NAGY Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 1997).

8 KÓKAY György, „A magyarországi könyvtárak és a művelődés a XVIII. század második felében: Klimó György emlékére”, *Magyar Könyvszemle* 115, 3. sz. (1999): 304–313.

9 VERES Gábor és VERŐK Attila, „A hátország éltető, megtartó ereje: Könyvtár és nyomda az egri líceumban”, in *Eszterházy egyeteme*, szerk. NAGY Andor, 102–127 (Eger: Líceum Kiadó, 2017).

10 POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre*, Magyar tipográfia (Budapest: Európa, 1978), 324–329.

ben végzett rekonstrukciós kutatáshoz hasonlóan felfedezzünk olyan olvasókö-
röket, amelyek a 19. század elején az esperes vezetésével működtek.¹¹

Ezek a közösségek Klimóhoz, Széchényihez vagy Telekihez képest nem sza-
bályozták pontosan, hogyan és kinek kívánták az olvasmányaikat hozzáférhető-
vé tenni, hanem sokkal inkább a kisközösséghez való tartozás tudata tette lehe-
tővé az adott olvasmány megismerését. Mai fogalmaink szerint ez leginkább a
graffiti funkciójához hasonlítható, mert a falra festett graffiti egyik legfontosabb
célja annak bizonyítása, hogy alkotója elfogadja annak a szubkultúrának a szo-
kásait, amelyik falára felfestette művét. A könyvek címlapjain szereplő kéziratos
tulajdonosbejegyzések és margináliák is felfoghatók graffitiként, mert ezeknek
is volt olyan szerepe, hogy annak írója családtagjai (vagy más közösség) számára
kifejezze, hogy fontosnak tartja az adott csoporthoz való tartozását.¹² Az írás-
antropológiai kutatások ma már elég sok példát találtak arra, hogy a margináliák
elemzésével be lehet bizonyítani olyan olvasó kisközösségek létezését, amelyek
tagjai egy adott könyvhöz kötődtek akár érzelmileg, akár tartalmilag.¹³ Nehéz
viszont azt megállapítani, hogy a könyvbe való bejegyzés mikor tekinthető kö-
zösséghez való tartozásnak, és mikor nem. Az „et amicorum” jellegű bejegyzések
segítenek ennek megállapításában, de abban az esetben, amikor a szóbeli kultúra
találkozik az írott kultúrával, nem feltétlenül keletkeznek a könyv használatára
vonatkozó bejegyzések. Ilyenkor kénytelenek vagyunk egyéb források bevoná-
sára is, amelyek a szóbeliségben élő közösségek viselkedéseit írják le. A törté-
neti néprajz a boszorkányperek iratainak elemzése alapján kimutatta, hogy az
ilyen jellegű vizsgálat lehetséges, hiszen ezekben a népi kultúrákban élőknek
az olvasásról és a könyvről való gondolkodását érhetjük tetten.¹⁴ Az általunk
vizsgált kultúrrégiókban viszont nem boszorkányperek aktái, hanem az egy-

11 HUDI József, „Dunántúli református tanítói könyvtárak az 1820-as években”, *Korall* 12, 43. sz. (2011): 122–146, 123.

12 Jason Scott WARREN, „Reading Graffiti in the Early Modern Book”, *Huntington Library Quarterly* 73, Vol. 3 (2010): 363–381; H. J. JACKSON, *Marginalia: Readers Writing in Books* (New Haven–London: Yale University Press, 2001), 83–85, 89, 94.

13 TÓTH Zsombor, „Homo scribens: Megjegyzések a kora újkori magyar és latin kalendáriumokba feljegyzett élettörténetekhez”, in TÓTH Zsombor, *A történelem terbe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, 406–430 (Kolozsvár: Korunk Baráti Társaság, 2006); PAPP Kinga, *Tollforgató Kálnokiak*, Erdélyi tudományos füzetek 284 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2015), 138–140, 156–190.

14 KRISTÓF Ildikó, „»Istenes könyvek – ördögös könyvek«: Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban boszorkányperek alapján”, in *Népi kultúra – népi társadalom*, A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve 18, 67–104 (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995).

házkormányzás, valamint a világi közigazgatás irataival és ego-dokumentumok felhasználásával lehet az írott és a szóbeli kultúra találkozását rekonstruálni. Ennek érdekében két református egyházmegye lelkészi könyvtárait mutatjuk be, amelyek közösségi használata bizonyos esetekben megmaradt a képzettebb, írástudó csoportok között, más részei viszont kikerültek a szóbeli kultúrába is.

A Magyar Királyság déli területén elhelyezkedő Alsó-Baranyai és Békési Református Egyházmegyék sokban hasonlítottak egymásra: mindkettő a hitújítás koráig vissza tudja vezetni eredetét, mindkettőben a *Türelmi rendelet* kihirdetése után új telepés falvak jöttek létre, és mindkettő kulturális szempontból perifériának számított. Egyértelmű az is, hogy mindkettőt református kultúrrégióknak lehet tekinteni, ezért azokat érdemes összehasonlítani egymással.

Az utóbbi években módszeresen dolgoztam fel a békési egyházmegye levéltári és könyvtári gyűjteményeit, így olyan forrásbázis áll a rendelkezésemre, amelynek segítségével az egész egyházmegye olvasási kultúráját rekonstruálni tudom.¹⁵ Az alsó-baranyai traktus esetében sem én, sem a kutatás¹⁶ nem rendelkezik ilyen forrásbázissal, viszont két évvel ezelőtt előkerült az alsó-baranyai egyházmegye esperesi levéltára,¹⁷ amely a már korábban kiadott 1817-es püspöki egyházlátogatás jegyzőkönyvének a szövegével összevetve felhasználható olvasmánytörténeti elemzések elvégzésére is.¹⁸

15 HEGYI Ádám, „...azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanátsos...”: *Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között*, A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2018).

16 MOLNÁR Ambrus, „Fejezetek a horvátországi magyar reformátusság népi vallásosságából”, *Néprajzi Látóhatár* 8, 1–4. sz. (1999): 191–218; KISS Z. Géza, „Drávaszög és Szlavónia református egyházai a 19. századi civilizációváltás idején 1817, 1885”, in *Baranyai Történetírás: A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*, 531–546 (Pécs: Baranya Megyei Levéltár, 1992–1995); LÁBADI Károly, „Erkölcsei és vallási élet a XIX. századi Drávaszögben”, in *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 6, I, szerk. S. LACKOVITS Emőke és MÉSZÁROS Veronika, 183–195 (Veszprém: [k. n.], 2004); KISS Z. Géza, „A dunamelléki református egyházkerület 1816–1819. évi püspöklátogatási iratainak forrásértéke és ezek történeti tanulságai”, in *Társadalmi módszerek és forrástípusok: Salgótarján, 1986. szeptember 28–30.*, szerk. Á. VARGA László, Rendi társadalom – polgári társadalom 1, 19–25 (Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár, 1987); LOVAS Eldina, közread., *A laskói presbiteri gyűlések jegyzőkönyvei 1804 és 1865 között* (Eszék: Exodus, 2018).

17 Szerbiai Keresztyén Református Egyház levéltára (Bácsfeketehegy) [a továbbiakban: SzKREL]. Alsó-Baranya-Bácsi Református Egyházmegye iratai (1731) 1770–1996.

18 KERESZTES Dániel és HAMARKAY Ede, közread., „*A bizalom pecsége alatt*”: *Két püspöki vizitáció (1817 és 1885) és legújabb kori levéltári dokumentumok*, 2 köt. (Eszék: Exodus, 2004); BARTH János, *Bácskai magyar reformátusok a XIX. század elején*, Vajdasági Helytörténeti Adattár 1 (Topolya: Vajdasági Magyar Helytörténeti Egyesület, 2017).

Az Alsó-Baranyai Református Egyházmegye a Dunamelléki Református Egyházkerület nyolc egyházmegyéinek egyike volt a 18–19. század fordulóján. 1781 előtt csak a Duna jobb partján lévő gyülekezetek tartoztak hozzá, beleértve a Drávaszöveget és Szlavóniát. II. József uralkodásáig a Bácskában nem léteztek református egyházközségek. 1785 és 1786 között a Nagykunság területéről kálvinista telepések költöztek Bácskába, akik megalapították Feketehegyet, Ómoravicát és Pacsért. 1786 és 1787 között a Közép-Tisza vidékéről és a Tiszántúlról érkező reformátusok alapították meg a pirosi református egyházközséget. Ezzel párhuzamosan a Bácskában több német ajkú gyülekezet is megalakult. Így mind a magyar, mind a németajkú egyházközségek az alsó-baranyai egyházmegye részévé váltak.¹⁹

A Békési Református Egyházmegye a Körösök, a Tisza, az Al-Duna és a Kárpátok által határolt területen helyezkedett el. Az egyházmegye története visszanyúlik a hitújítás korába, de ténylegesen 1734-ben, a *Második Carolina resolutio* alapján jött létre, amikor a Tiszántúli Református Egyházkerületben megállapították az egyházmegyék határait. Ekkor összesen huszonkét anyaegyházközségből állt, amely 1820-ra harmincra növekedett. Az alsó-baranyaihoz hasonlóan itt is tanúi vagyunk a terjeszkedésnek, mert 1781-ig a Bánságban tilos volt protestánsoknak letelepedni, a *Türelmi rendelet* kihirdetése után viszont négy református egyházközség jött itt létre: Magyarittele, Liebling, Rittberg és Debeljácsa.²⁰

Alsó-Baranyában egyetlen egy lelkészi könyvtár nyomára sikerült csak bukannunk, amelyet az 1804-ben végrehajtott esperesi egyházlátogatás említ meg: „[A lelkipásztor] postillákból, praedictenekből dolgozik, más könyvei is vagynak, amelyeket olvas. Diáriumot ezután vesznek a királyi parantsolatok leírására. Inventariuma van.”²¹ Sajnos nem ismerjük a prédikátor nevét, mert azt a jegyzőkönyv nem tartalmazza, annyit viszont meg lehet állapítani, hogy egy

19 SZATMÁRI Judit, „A Dunamelléki Református Egyházkerület története a Türelmi Rendelettől (1781) 1920-ig”, in *Kálvin hagyománya: református kulturális örökség a Duna mentén*, szerk. FARBAKY Péter és KISS Réka, 52–56 (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2009), 52; FÖLDVÁRY László, *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. II. rész: A dunamelléki ev. ref. egyházkerület a baranyai püspökséggel való egyesülés után 1715–1780* (Budapest: Dunamelléki Református Egyházkerület, 1898), 12, 285–286.

20 BARCSA János, *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, I, (Debrecen: Debrecen szabad kir. város Könyvnyomda Vállalata, 1908), 86; KIS Bálint, „A helvéciai vallástételt követő Békés-bánáti egyházi vidék vallási, polgári, tudomány és földleírasi történeteinek emléke”, in KIS Bálint, *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története*, Dél-alföldi évszázadok 5, 51–292 (Békéscsaba–Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1992), 69–70, 87–91.

21 SzKREL a.4. *Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1802–1883*, Pécsvárad, 1804. február 4.

nagyon kezdetleges, kicsi gyűjteménnyel állunk itt szemben, amely a hétköznapi lelkészi munka elvégzésére volt alkalmas, de talán egyéb olvasmányok is megtalálhatók voltak benne.

A békési egyházmegyében a vizitációs iratok szintén megörökítettek ehhez hasonló adatokat. 1812-ben a köröstarcsai lelkésről, Tar Jánosról azt jegyezték föl, hogy jelenleg „olvassa Spanheim, Mossheim eccl[ésiai] hist[óriáját].”²² Johann Lorenz von Mosheim evangélikus egyháztörténész, aki a göttingeni egyetem professzoraként dolgozott 1747 és 1755 között. Több egyháztörténeti munkát is írt, a 18. században nagyon sok kiadásban jelentek meg művei, így nem tudjuk, Tar pontosan melyiket olvasta.²³ Friedrich Spanheim a 17. század utolsó harmadában Heidelbergben és Leidenben tanított egyháztörténetet. *Historia ecclesiastica veteri et novi testamenti* című művét a debreceni kollégium tanárai is kedvelték.²⁴ Mosheim és Spanheim munkássága a 18. században az erdélyi egyháztörténetírásra is nagy hatással volt, hiszen Bod Péter is nagyban támaszkodott rájuk.²⁵ Ezek szerint pécsváradi kollégájához képest Tar jóval műveltebb volt, hiszen két nagytekintélyű protestáns egyháztörténész könyveit forgatta, amelyek alapján joggal feltételezhetjük róla, hogy érdeklődési köre messze meghaladta a napi egyházi feladatokhoz szükséges művek olvasását. Ez akkor is igaz, ha 1812-ben ezek a könyvek már nem számítottak korszerűnek.

A békési egyházmegyében Tar könyvtárához képest sokkal nagyobb lelkészi gyűjteményeket is sikerült rekonstruálni. Több mint 500 kötet maradt meg Szalay Pál és Kis Bálint szentesi lelképásztorok könyvtárából.

Szalay Pál 1756-ban Nagykőrösön született, a református életpályamodellt végigjárva Debrecenben tanult, majd Svájcban járt egyetemre. 1787-ben a szentesi gyülekezet hívta meg lelképásztornak. Szalay sikeresen beilleszkedett Szentes és az egyházmegye életébe, néhány év múlva már assessorri megbízást nyert el. Élete végéig Szentesen maradt, 1802. november 10-én gyermektelenül halt

22 Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Debrecen) [a továbbiakban: TrREL] I.29.h.1., *Béke-s-bánáti egyházmegye iratai, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1786–1843, Köröstarcsa, 1812. október 19.*

23 Martin MULSOW, „Zur Einführung”, in *Johann Lorenz Mosheim (1693–1755): Theologie im Spannungsfeld von Philosophie, Philologie und Geschichte*, Hrsg. von Martin MULSOW [et al.], Wolfenbütteler Forschungen 77, 7–16 (Wiesbaden: Harrasowitz, 1997).

24 MAKKAI László, „Debrecen iskolájából ország iskolája (1660–1703)”, in *A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, 43–65 (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988), 62.

25 GUDOR Kund Botond, *Bod Péter (1712–1769), a történetíró*, Erdélyi egyháztörténeti könyvek 3 (Bárót: Tortoma, 2018), 78, 80.

meg.²⁶ Kis Bálint 1772-ben született Vésztőn. A helyi iskola elvégzése után a debreceni kollégiumban tanult tovább. 1798-ban a jénai egyetemen töltött egy évet, majd 1799-ben visszatért hazájába. Ekkor meghívták Szentésre második lelképásztornak. Fél évszázados lelképásztori szolgálata során az egyházi ranglétra egyre magasabb fokaira jutott el, mert 1814-ben assessorrá választották, majd 1830-ban egyházmegyei főjegyző lett. Végül 1836-ban a Békés-Bánáti Református Egyházmegye esperesi tisztségét is betöltötte. Lelkészi szolgálata mellett komoly tudományos karriert is befutott, mert 1839-ben a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé is bekerült.²⁷

Kis Bálint könyvtára nagyjából egyben maradt, ugyanis 1896-ban fiának az özvegye, Kis Pálné a Kis család 500 kötetes könyvtárát a helyi gimnáziumnak adományozta.²⁸ A két lelkészi könyvtár egymásba olvadt, mert több tucat possessor-bejegyzésben szerepel az, hogy Szalay halálának évében – vagy a rákövetkező évben – a Szalay Pál nevével jelzett kötetek Kis Bálint tulajdonába kerültek.²⁹ Viszont hiába nagy és jelentős ez a gyűjtemény, közösségi használatáról nincsen adatunk, ezért a két egyházmegye közösségi használatú könyvtárainak a nyomát másutt kell keresnünk.

1799-ben Békés vármegye nemesi közgyűlése szinte rettegett attól a gondolattól, hogy egy kéziratot másolatban terjedő kátét szélesebb olvasóközönség is elolvashat:

Közöltetvén a jelentést tévő Fő Notarius Úr által, ezen kathe forma irás már előre V(ice) Ispány uralral is, mivel az oly veszedelmes principiumokkal telyes, hogy azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanátsos, tehát végeztetik: hogy az azonnal irattasson le kétszer és a maga eredeti valóságában küldtessen fel, a Felséges Királyi Hertzeg Nádor Ispányhoz[.]³⁰

26 KIS, „A helvéciai vallástételt...”, 224.

27 LABÁDI Lajos, „Kiss Bálint élete és munkássága (1772–1853)”, in *Kiss Bálint református lelképásztornak élete és munkássága (1772–1853): A Kiss Bálint Tudományos Emléknappal előadásai, Szentés, 2014. március 21.*, szerk. LABÁDI Lajos, 7–22 (Szentés: Kiss Bálint Református Általános Iskola, 2014).

28 BEREZS Sándor, *A Szentés városi községi főgimnázium története* (Szentés: Szentési Könyvnyomda, 1896), 93.

29 Például: KOVÁTS József, *A vallás avagy az ifjabb Racinnak a vallásról írott munkája* (Komárom: Weinmüller Bálint betűivel, 1798). Lelőhelye: Horváth Mihály Gimnázium könyvtára, Szentés I.97.2716.97.

30 Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltár [a továbbiakban: MNL–BML] IV.A.1.a.25. *Békés vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei. Közgyűlési jegyzőkönyv 1799 nr. 579.*

A kéziratos káté Fábíán János békési tanító személyéhez köthető, aki tanítói munkaköre ellenére szintén a lelkészi karhoz tartozott, mert a református egyházban nemcsak a lelképásztorok számítottak egyházi személynek, hanem a tanítók is, mert a tanítói hivatal egyfajta felkészülés volt a lelkészi vizsgára: a lelkészjelöltek többsége tanítóskodott mielőtt felszentelését kérte volna.³¹

Fábíán működését nagy botrányok kísérték. A rektor a tanítási időt ugyanis egy pontosan nem meghatározható könyvnek a fordításával töltötte. Ezzel párhuzamosan Fábíán a békési református lakosság között egy közösséget is megszervezett, amelyben azt hirdette, hogy a *Biblia* megalkotása csak emberek műve, a vallás csak emberi kitaláció, ezért semmilyen hittétel nem bizonyítható, Jézus nem Isten fia és a valódi valláshoz leginkább az antitrinitáriusok állnak a legközelebb. A felvilágosodás századában Magyarországon az ilyen kijelentések nemcsak az egyház, hanem a világi hatóságok rosszallását is kiváltották, ezért Fábíánt bebörtönözték. Alig egy év múlva szabadult, de egyáltalán nem tanult a történekből, mert ott folytatta, ahol abbahagyta. 1797-ben Gyuláról elindult Debrecen felé. Útja során több településen is megállt, ahol tovább hirdette tanait. A körösladányi tanítónak átadott egy kézzel írt kátét, amelyben a nemesi kiváltságok eltörlése, a közteherviselés és a természeti vallás bevezetése mellett érvelt.³² Békés vármegye ekkor fogalmazta meg fentebb idézett határozatát, amelyből látható, hogy a közösségi olvasás speciális fajtájától tartottak: a szöveg nagy csoport előtti hangos felolvasását akarták mindenképpen elkerülni. Ez pedig tipikus példája a bevezetőben említett esetünknek, amikor a szóbeli és az írásbeli kultúra találkozik. Kérdés, valóban megvalósult-e ez a találkozás.

A tanúkihallgatási jegyzőkönyvekből kiderült, hogy a békési lakosok között Fábíán tényleg megszervezett egy csoportot, akiket a főbíró, a lelkész, a presbiterek, a preceptorok, és egyéb helybeli lakosok ateistának és naturalistáknak tekintettek. A Fábíán által megszervezett csoport egyik tagja, Barkó Mihály segédtanító kijelentette, hogy a franciák egytől-egyig naturalisták, és ezért ők a legderekabb emberek egész Európában. Fábíán védekezésében azt állította, hogy nem ő maga terjesztette ezeket a tanokat, hanem egy este egy vándorló diák állí-

31 DANKÓ Imre, „A kollégium partikularendszere”, in *A Debreceni Református Kollégium története*, 776–810, 776.

32 ELEK László, „A jakobinus mozgalom és a felvilágosodás két üldözött Békés megyei képviselője: Réz József és Fábíán János”, in ELEK László, *Művelődés és irodalom Békés megyében: A XVI. századtól a XIX. század derekéig*, I, A Békés Megyei Múzeumok közleményei, 64–77 (Békéscsaba: Békés Megyei Múzeumok, 1985).

tott be a házához, ahol a többi tanító jelenlétében vitatkoztak a kereszténységet támadó naturalista tanokról.³³

Nem tartjuk valószínűnek, hogy egy vándordiak tehet az egész felfordulásról, hiszen Fábián életútja azt bizonyítja, hogy mindig is érdekelték a valláskritikai gondolatok. Ez azt erősíti meg, hogy Fábián valóban megszervezte ezt a csoportot, amelyet egy olyan kisközösségnek tekinthetünk, amely érdeklődött valláskritikai olvasmányok iránt. Azt nem tudjuk, hogy a csoport mit olvasott. A káté létezésére vonatkozó adatunk egy évvel a csoport feloszlása utáni, ezért nem tudjuk, hogy Békés vármegye joggal tartott-e attól, hogy szóbeliségben élő emberek szélesebb csoportjai is megismerhetik a káté tartalmát. Mindenesetre megállapítható, hogy volt esélye annak, hogy a lelkeszi karhoz tartozó ember olvasmányai kikerüljenek a szóbeli kultúrába is.

Néhány apró adat segít tovább árnyalni a képet, mert segítségükkel bebizonyítható, hogy mind az alsó-baranyai, mind a békési egyházmegyékben léteztek olyan kisközösségek, amelyek szóbeliségben éltek, de odafigyeltek az írásos szövegekre.

Az alsó-baranyai egyházmegyében végzett egyházlátogatások hemzsegnek az olyan jellegű bejegyzésektől, amelyekben azt írják, hogy a gyülekezet írásbelisége alacsony: az előírt minimális ügyiratkezelést sem valósítják meg, mert nem vezetik a hatályos vallásügyi rendeleteket, nem készítének számadásokat, és nem törődnek az iratokkal.

Laskón 1804. február 19-én tartott vizitáció kötelezte a gyülekezetet arra, hogy a hatályos jogszabályokat másolják be egy jegyzőkönyvbe.³⁴ Piroson az 1803. október 29-én tartott vizitáció szerint volt ugyan gondnoka a gyülekezetnek, de számadást nem vezetett.³⁵ Jobb volt a helyzet viszont 1817-ben Vörösmarton, mert a gyülekezet birtokában volt egy *Szenttrás*, amelyet az iskola használt. Ezen kívül volt három énekeskönyvük, és szálas iratuk is volt néhány: Eberhard Henrich harangöntővel kötött szerződése 1806-ból, Baranya vármegye engedélye a templom zsindelezésére 1777-ből, és egy kereskedővel, Péntek Péterrel kötött megállapodás deszkák vásárlásáról 1807-ből. A parókián volt egy könyves téka. Zenthe József lelkipásztornak viszont csak liturgiája volt, kánonja és II. József vallásügyi rendeletei nem voltak meg neki.³⁶

33 TtREL I.1.b.36.644. *Fábián János békési iskolamester fegyelmije, 1796*; TtREL I.1.b.37.658. *Fábián János békési iskolamester fegyelmije, 1797*.

34 SzKREL a.4. *Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1802–1883, Laskó, 1804. február 19.*

35 Uo., *Piros, 1803. október 29.*

36 „*A bizalom pecsége alatt*”, I, 190–191, 193.

Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy az egyházközségek hanyagul bántak az irataikkal, és az írásbeliség alacsony színvonalon állt. A perifériákra jellemző tipikus helyzettel találtuk itt szemben magunkat, viszont ez nem azt jelentette, hogy az olvasásnak ne tulajdonítottak volna értéket. A békési egyházmegyében 1785-ben Gyomán a könyvből megszerezhető tudást is nagyra értékelték, mert a lakosság arra panaszkodott, hogy az egybegyűltek előtt a település jegyzője nem olvasta fel szóról-szóra a körrendeleteket és hirdetményeket, hanem csak kivonatolva ismertette azokat. A gyomaiak úgy érezték, ez visszaélésre adhatott alapot, mert nem tudták megismerni a jogszabályok valódi tartalmát. Mindezt a vármegyei közigazgatás is észrevette, és utasította a jegyzőket, hogy „az currenseket szorol szora elolvasni és ugy nékik magyarázni” legyenek kötelesek.³⁷ Ez az eset tökéletes példája annak, hogy az alacsony írásbeliség mellett létezett igény a közösségi olvasásra, hiszen a hirdetéseket a település központjában nagy nyilvánosság előtt olvasták föl.

A település egészét érintő kérdésekhez képest sokkal kisebb csoport juthatott hozzá a liturgiához szükséges könyvekhez. Békésen a kántorok egymás között egy kéziratot passiót egészen 1766-ig rendszeresen lemásoltak.³⁸ Nyilvánvalóan azért tették ezt, mert nagypénteken rendszeresen elénekelték Krisztus szenvedéstörténetét, és az állandó használat miatt az eredeti mű elrongyolódott. Sajnos ma egyetlen példány sem lelhető fel ebből a kéziratból, de számunkra most maga a tény érdekes. Egész pontosan az a különleges ebben, hogy rendszeresen másolták a művet, és azt kéziratban terjesztették. Mivel a református egyház a 18. században szigorúan fellépett a passió éneklése ellen, ez megmagyarázza – az elrongyolódáson kívül –, miért kéziratban másolták azt egymás között: a békésiek ragaszkodtak egy néphagyományhoz, amelyet a hivatalos egyház katolikus elhajlásnak tartott. Adataink szerint a 18. század végén a passió éneklése már nem volt szokásban Békésen, de az évtizedeken keresztül tartó rendszeres másolás azt mutatja, hogy az írást nagyon hasznos eszköznek tartották a kántorok, amely segítségével sokáig megőrizhették üldözött hagyományait.³⁹

37 MNL–BML V.A.317.b.5. p. 37. *Gyoma mezőváros iratai. Közigazgatási iratok. Currens 1785*; DAKA István, „Gyoma története az újratelepüléstől az 1848. évi polgári demokratikus forradalomig”, in *Gyomai tanulmányok*, szerk. SZABÓ Ferenc, 37–85 (Gyoma: Gyoma Nagyközség Tanácsa, 1977), 83.

38 DURKÓ Antal, *Békés nagyközség története* (Békés: Petőfi Nyomda, 1939), 105; Békési Református Egyházközség levéltára, I.62.d.1. *Számadási iratok. Békés mezőváros egyezés- és testamentumkönyve 1755–1817*.

39 MOLNÁR Ambrus, „A passió mint paraliturgikus elem a református istentiszteletben”, in *A megváltozott hagyomány*, szerk. HOPP Lajos, KÜLLÖS Imola és VOIGT Vilmos, 497–535 (Budapest:

Az alsó-baranyai traktusban az úgynevezett *Bellyei Graduál*t 1807-ben a karncsi prédikátor, Molnár János vitte el a dunamelléki püspöknek, Veresmarti Sámuelnek, aki azt a debreceni kollégium könyvtárának ajándékozta. Ez a graduál a békési kötethez hasonlóan passiót is tartalmazott, viszont a benne található énekek többsége nem ellenkezett a hivatalos egyházi gyakorlattal. A bellyei anyakönyvbe 1771-ben jegyezték be a *Bellyei Graduál* keletkezésének történetét, amelyet 96 és 98 éves gyülekezeti tagok elbeszélésére alapoztak. Ebből megállapítható, hogy 1771-ben a kéziratos énekeskönyv még mindig a lelkész kezénél volt, azt rendszeresen használta. Ma már tudjuk, hogy a graduál megrendelője és az egyes tételek kiválasztója Angyalosi Demjén volt, aki a 17. század közepén kezdeményezte a graduál összeállítását. A kézirat viszont ezzel nem lett lezárva, mert azt legalább kilencen írták-másolták egészen a 18. század végéig, tehát állandó használatban volt.⁴⁰

Mind a békési, mind a bellyei példa azt mutatja, hogy a két egyházmegyében hosszú időn keresztül léteztek olyan kiscsoportok, amelyek a közösségi olvasást rendszeresen gyakorolták, hiszen a kántorok adták-vették egymás között a kéziratokat, amelyeket rendszeresen átdolgoztak, bővítettek. Ez a kisközösség Fábián kátéjához hasonlóan szintén találkozott a szóbeli kultúrával, hiszen mind a graduálból, mind a passióból az egész gyülekezet hallott és énekelt dalokat, így a kiscsoport által gondosan ápolt szövegek kijutottak a szóbeli kultúrába is. Van viszont olyan adatunk is, amely azt mutatja, hogy bizonyos olvasói csoportok meg tudták őrizni zártságukat.

Kis Bálint a békési egyházmegyében a lelkipásztorok között egy olvasókört alakított ki. Az olvasókör olvasmányanyaga túlmutatott az egyházi teendőkhöz szükséges ismeretek frissen tartásán, mert a világi művek terjesztését tűzte ki célul, így például a *Tudományos Gyűjtemény* számait cserélgették egymás között.⁴¹ Úgy tűnik, ez a mozgalom akadozva működött, mert 1819-ben arról tudósítottak, hogy „A T(udományos) Gyűjtemény circual, vagy is inkább hever.”⁴² Mégis az olvasási kedv megmaradt, mert az állástalan, egykori makói rektor, Kovács János arról tudósította az esperest, Juhász Istvánt, hogy „Én közönséges hivatal nél-

MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988); BÁRDOS Kornél, „Harcok a passió éneklése körül Magyarországon”, *Theológiai Szemle* 14, 9–10. sz. (1971): 296–303.

40 FEKETE Csaba, „A Bellyei Graduál leírói”, *Sárospataki Füzetek* 13, 3. sz. (2019): 78–81, 93; LÁBADI Károly, *Istennek népei a Drávaszögben* (Eszék: Horvátországi Magyar Református Keresztyén Egyház, 2000), 305.

41 TtREL I.29.i.179. *Szentesi egyházközség iratai 1787–1865. Kis Bálint levele Juhász Istvánnak, Szentés, 1818. december 12.*

42 Uo., *Kis Bálint levele Juhász Istvánnak, Szentés, 1819. szeptember 22.*

kül eltöltött időmnek nagyobb részét a Geometriának tanulására, és más hasznos Könyveknek olvasására fordítottam.⁴³ A dunamelléki egyházkerületben is léteztek ehhez hasonló olvasókörök, bár az alsó-baranyai egyházmegyében nem tudunk arról, hogy ott is működött volna ilyen közösség. Ezek az olvasókörök korabeli újságokra fizettek elő, és a tagok azokat egymás között cserélgették.⁴⁴

Úgy gondolom, hogy a zárt olvasóközösség létezését bizonyítja az is, amikor egy kötetet hosszú évtizedeken keresztül egy bizonyos csoport tagjai örökítenek át egymás között. Vésztőn 1786-tól egészen a 20. század közepéig az anyakönyvbe és a presbiteri jegyzőkönyvbe írták be a gyülekezet történetét.⁴⁵ Az egyes lelképásztorok hol folytatták, hol lemásolták elődjük munkáját, amelyből látható, hogy a lelkészek egymás között alakítottak ki egy olvasócsoporthat, amely viszont kisközösség maradt, a gyülekezet tagjai közül csak a tisztséget viselők juthattak ahhoz hozzá, mások számára a hivatalos iratok nem voltak hozzáférhetők.

Összefoglalásként a következőket állapíthatjuk meg. A békési és az alsó-baranyai egyházmegyék az olvasmányműveltség szempontjából perifériának voltak tekinthetők, hiszen mindkettőben alacsony volt az írásbeliség, és az olvasmányanyag meg sem közelítette a református iskolaközpontok színvonalát. Ennek ellenére az ország fejlettebb területein a 18–19. század fordulóján kialakult közösségi olvasásnak itt is több fajtája mutatható ki: tovább élt a kisközösségek olvasási gyakorlata, amelyet a *Bellyei Graduál* és a békési passió használata bizonyít. A kisközösségekből a szóbeliségben élő nagyobb közösségek felé is megindult az olvasmányok elterjedése, hiszen a templomi énekek a gyülekezet egésze számára ismertekké váltak. Minden bizonnyal Fábrián János tevékenységének köszönhetően valláskritikai olvasmányok is a szóbeli kultúra részévé váltak. Ezzel párhuzamosan viszont létezett egy olyan közösségi olvasás, amely a lelkészek könyvtárain alapult, hiszen Kis Bálint létrehozott egy olvasókört, amelyben csak a lelképásztorok vettek részt.

43 TtREL I.29.i.114. *Makói egyházközség iratai 1779–1864. Kováts János volt makói rektor levele Jubász Istvánnak, Makó, 1818. április 7.*

44 SZETEY Szabolcs, *Adatok a magyar református prédikációs gyakorlat újraértékeléséhez 1784–1878 között*, Károli könyvek (Budapest: L'Harmattan, 2016), 134–138.

45 Vésztői Református Egyházközség levéltára I.450.b.3. *Presbiteri jegyzőkönyv történeti feljegyzésekkel 1823–1858. I.450.a.1. Keresztelési (1759–1816), halotti (1772–1816) és házassági (1772–1818) anyakönyv omniáriummal.*

Köznemesek magánkönyvtárai a 18. századi Zalában, hagyatéki leltárak alapján

Zala megye 18–19. századi nemesi magánkönyvtárainak történetét vizsgálva a Festeticsek jól ismert keszthelyi gyűjteménye már a 18. század elején kiemelkedett 2000 kötetével, későbbi főúri bibliotékájuk pedig az ország könyvtárait is felülmúlta. A szakirodalomból két jelentősebb zalai nemesi könyvtárat ismerünk a reformkorból: Skublics Károlyét Fülöp Géza, pallini Inkey Ferencét Kapiller Imre ismertette.¹ Ezek anyagának jelentős részét már az 1820 előtti időszakban összegyűjtötték.

Hasznos lehet azonban megismerni az iskoláik – gimnázium, jogi képzés – elvégzése után hazatérő, a vármegye működésében tisztséget vállaló köznemesek könyvvagyonát, könyvkultúráját, s összevetni a művelt kortársaknak a vidéki birtokos nemesség műveltségéről, kulturális igényeiről alkotott lesújtó nézeteivel.² A Zalával szomszédos Vas és Veszprém megyében indult meg ezeknek a kevésbé jelentős, 18–19. századi köznemesi magánkönyvtáraknak az egész megyére kiterjedő kutatása. Tóth István György és Hudi József összefoglaló tanulmányai remek összehasonlítási anyagot biztosítanak, de forrásközlést nem tartalmaz-

- 1 FÜLÖP Géza, „A vidéki birtokos nemesség könyvkultúrája a 18–19. század fordulóján (A Skublicscsalád zalaszentbalázi könyvtára)”, *Magyar Könyvszemle* 91, 3–4. sz. (1974): 249–261; KAPILLER Imre, „Adatok Zala megye felvilágosodás- és reformkori könyvtárának történetéhez: Pallini Inkey Ferenc bellicai könyvtára”, in *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásából 1984–1985*, szerk. DEGRÉ Alajos és HALÁSZ Imre, Zalai Gyűjtemény 21, 67–77 (Zalaegerszeg: ZML, 1985).
- 2 Mikes Kelemen, Kármán Mór, Kovács Sámuel gondolatait ismertetik Fülöp Géza és Kapiller Imre említett tanulmányai.

nak.³ Egy-egy köznemes olvasmányainak részletesebb megismerésére több munka is lehetőséget nyújt a korszakból, például Héjja Julianna Erika Hrabovszky László Békés vármegyei kismenes, Horváth József a győri Vida László főszolgabíró, Szelestei N. László Somogyi János esztergomi köznemes könyvtárát elemezte.⁴

A 18. század utolsó harmadában, a 19. század elején élt zalai köznemesség könyvvagyonának, olvasmány- és könyvkultúrájának felméréséhez az egyik leg gazdagabb forrást a gyám- és árvaügyi hagyatéki leltárakban fennmaradt könyvjegyzékek jelentik. A Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltárában a 18. század második feléből, valamint a 19. század elejéről maradtak fenn ilyen összeírások. Sajnos a korszak végéről kevesebb és hiányosabb, inventáriumot sok esetben nem tartalmazó akta létezik. A nemesi árvák csak a törvényes kor elérése után vehették át örökségüket, emiatt szükség volt a vagyontárgyak részletes írásbeli számbavételére, tételes felsorolására jövőjük biztosítása érdekében. Így ezek az inventáriumok a vagyoni állapot megállapításán túl gazdaság-, életmód- és művelődéstörténeti vizsgálódásokra is lehetőséget biztosítanak. Az árvák aktái a hagyatéki leltárakon kívül egyéb iratokat, köztük gyámi számadásokat, számlákat is tartalmaznak, amelyekből következtetni lehet iskoláztatásukra, tankönyvvásárlásaikra.

Nem mindegyik árvaügyi aktában található összeírás, illetve nem minden összeírás tartalmaz könyveket. Nemcsak a gazdag tartalmú, könyvtárnak nevezhető gyűjteményeket, hanem a legkisebb, pár darabos könyvtulajdon, könyvvagyont is figyelembe véve 35 leltár említ könyveket az 1770 és 1820 közötti időszakból. Ezek főleg birtokos, hivatalvállaló nemesek tulajdonát képezték. Zala megye népességének döntő többsége katolikus volt, ezt az is mutatja, hogy csupán egy Balaton-felvidéki református nemesi könyvgyűjteményre akadt példa a vizsgált hagyatéki leltárakban. A gyűjtemény számossága alapján 11 gazdagabb (40 kötet felett), 6 átlagos (15–40 kötet), 13 szegényes, csekély (1–14 kötet), 9

3 HUDI József, „Köznemesi magánkönyvtárak a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében”, in HUDI József, *Könyv és társadalom: Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében*, 137–164 (Budapest: OSZK, 2009); TÓTH István György, „A birtokos nemesek művelődése: A könyvtárak és tulajdonosaik”, in TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...*, 197–229 (Budapest: MTA TTI, 1996).

4 HÉJJA Julianna Erika, „Egy XVIII. századi Békés vármegyei kismenes, Hrabovszky László olvasmányai”, *Magyar Könyvszemle* 117, 3. sz. (2001): 351–355; HORVÁTH József, „Adalékok a XVIII. századi győri magánkönyvtárak történetéhez: Vida László főszolgabíró könyvtára”, in *A Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár évkönyve*, szerk. HORVÁTH József 212–236 (Győr: Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár, 2009); SZELESTEI N. László, „Egy esztergomi köznemes, Somogyi János (†1782) könyvtára”, *Magyar Könyvszemle* 119, 1. sz. (2003): 105–116.

ismeretlen tartalmú, illetve darabszámú könyvlistát találtam. Az ismeretlen tartalmú és a gazdagabb könyvvagyonú csoport közötti átfedések okozzák a számbeli eltérést a minta összegében. Polgári perek, osztályos egyezségek alkalmával is készültek vagyonleltárak, ezekben azonban sokkal kevesebb könyves adatra lehet bukkanni.

Gazdagabb könyvtárral rendelkezett pallini Inkey Boldizsár (Palin, 1793, 45 kötet),⁵ Tkaltsits János (Novakovec, 1812, 61 kötet),⁶ Forintos Ádám (Mihályfa, 1781, 61 kötet),⁷ Zerpák Ferenc (Sztrukovec, 1773, 95 kötet),⁸ Nedeczky Adalbert (Lesencetomaj, 1775, 112 kötet), Farkas Ignác (Boldogfa, 1779, 141 kötet),⁹ és Csupor Károly (Bács, 1771, 186 kötet),¹⁰ akinek zalai örököse volt és pallini Inkey Ferenc (Belica, 1821-es állapot, 1688 kötet).¹¹ Az említettek közül megjelent Forintos Ádám, Inkey Boldizsár és Inkey Ferenc gyűjteményének bemutatása.¹² A többi könyvtár elemzése külön értekezés tárgya lesz. Jelen tanulmány a teljesen vagy részben ismeretlen tartalmú, a csekély számú, valamint az átlagos könyvvagyonok bemutatására vállalkozik.

Az elhunyt nemes ingó és ingatlan vagyonának összeírására kivonult vármegyei tisztségviselők nem minden esetben jegyezték fel a könyveket. Az 1796-ban meghalt, a nyugat-dunántúli birtokos nemesség felső rétegéhez tartozó Szegedy Ignác (1736–1796) alispán, Vas és Zala megyei táblabíró, királyi tanácsos hagyatéki leltárában nem szerepelnek könyvek, pedig az ötvösi kúria berendezéséhez könyvtartó asztal is tartozott. Az egyéb értékek, például ékszerek mellett a könyvek lajstromba vételére már nem figyeltek. Spissich János (1745–1804), Zala vármegye alispánja, a magyar jakobinus mozgalom tagja, szabadkőműves páholyfőmester Kisgörsbőn bekövetkezett halála után vagyonáról készült inventáriumban sem találunk könyveket, pedig információnk van róla, hogy Pálóczi Horváth Ádám és Tuboly László Spissich János fiától megvásárolta apja könyv-

5 Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (A továbbiakban: MNL ZML) IV. 2. d. Ab anno 1790. No. 166.

6 MNL ZML IV. 2. d. Ab anno 1790. No. 140.

7 MNL ZML IV. 2. d. Ante annum 1790. No. 10.

8 MNL ZML IV. 9. d. F. 6. No. 12. 1773

9 MNL ZML XIII. 10. Farkas család iratai, 148.

10 MNL ZML IV. 1. f. F. 1. No. 23.

11 MNL ZML IV. 1. b. 1837. No. 156/d.

12 SIMON Beáta, „Egy Zala megyei 18. századi közneemesi magánkönyvtár: Forintos Ádám mihályfai könyvtára, 1781”, in *Zalai Múzeum*, 24, szerk. EKE István, SZABÓ Tímea és VARJU András, 73–98 (Zalaegerszeg: Göcseji Múzeum, 2019); KAPILLER, „Adatok Zala megye...”.

tárát.¹³ Legtöbbször viszont a legkisebb értéket képviselő, rongyos, rossz, lyukas, dirib-darab vagyontárgyakat is felsorolják, ezekben az esetekben feltehetően a házban található összes könyv is szerepel az inventáriumban.

A ma fellelhető leltárak nagy része tehát rendkívüli alkalmakkor, árvaügy, örökösödés, polgári perek esetében készült. A források egy részének megsemmisülésével is számolva, nehéz felmérni ezen körülmények torzító hatását. Ha a fennmaradt korabeli könyvek possessor-bejegyzéseit vizsgáljuk, vagy megkeresjük a korszak végéről a *Tudományos Gyűjtemény* előfizetői névsorában a zalaiaikat, biztosan állíthatjuk, hogy sokkal többen tartottak, gyűjtöttek könyveket a vizsgált időszakban.

A művek utólagos azonosítását nehezíti, hogy a tételek sok esetben a cím részletére utalnak, sokszor a címoldalon látható tipográfiai kiemelés alapján. Előfordul, hogy csak a könyvek nyelvét, műfaját, témáját határozzák meg magyar vagy latin nyelven. Több ízben csupán a szerző nevét, vagy annak egyik elemét közlik – a diktálás, hallás utáni lejegyzés, másolási hibák miatt legtöbbször nem pontosan. A jegyzékek a megjelenési adatokat nem rögzítették, így azt, hogy hazai vagy külföldi, illetve hányadik kiadásról van szó, csak abban az esetben lehet megállapítani, ha az adott műnek a nemes halálát megelőzően egyetlen kiadása volt. Emiatt nehéz következtetéseket levonni a könyvek beszerzési helyére, forrására, a gyűjtemény frissességére, gyarapítására vonatkozóan.

Teljesen vagy részben ismeretlen tartalmú, illetve méretű könyvtárak

Az ismeretlen tartalmú könyvtárak kifejezetten nagy példányszámúak a minta átlagához képest, talán éppen emiatt nem részletezték ezeket tételelesen. Kregár Antalnak az 1780-ban elvégzett összeíráskor mindössze 10 hold szántója, 5 és fél hold rétje volt Iváncon. A malomból, árendás földből és rétből jutott még jövedelemhez, az erdőben rész szerint legeltetési, fajzási, makkoltatási joggal rendelkezett. Vas megyében 6, illetve fivérével közösen 16 kapás szőlőt birtokolt, egy zsellér tartozott neki szolgálattal. Szerény kuriális házában – melyen testvéreivel meg sem osztozott – feljegyzésre került „egy zöld pléh alatt való jó láda”, amely 109 „öregebb és apróbb imádságos, és másféle” könyvekkel volt tele. Annak ellenére, hogy a kalendáriumok voltak a korszak legnagyobb példányszá-

13 NÉMETH József, „Pálóczi Horváth Ádám petrikeresztúri évtizede (1811–1819)”, in *Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. CSÖRSZ Rumen István és HEGEDÜS Béla, 75–88 (Budapest: Reciti, 2011), 77.

mú nyomtatványai, az inventáriumokban alig szerepelnek. Kregár Antal ládájában viszont 11 nagyobb és 4 kisebbet is találtak. Egy megjegyzésből kiderül, hogy az összeírásakor jelenlévő Kregár Ferenc esküdt úr „ergi restitutionem az Decrétumot magához vette”.¹⁴

Az 1750 körül született Tomasich János a szempci Collegium Oeconomicum tanulója lehetett. 1782 és 1801 között Zala vármegye mérnökeként a Dráva szabályozásán munkálkodott, térképezte a Murát és a Drávát, csatornákat tervezett a Pölöske határában elterülő láp kiszáritására.¹⁵ 1792-ben elkészítette Zala vármegye rézmetszetű térképét a Balatonnal, (*Comitatus Zaladiensis jussu inclytorum statuum et ordinum ichonographice delineatus...*). A térkép díszes kartussal jelent meg, a jelmagyarázatot allegorikus kép díszíti. Több inventáriumban feljegyeztek Zala megyét ábrázoló mappát, feltehetően ez a térkép terjedt el a nemesi otthonokban. Tomasichnak Vas és Zala megyében voltak javai. 1806-ban írták össze Bottornyán található ingóságai között 106 kötetét, azonban tételesen nem részletezték a könyveket.¹⁶

Oszerhueber János légrádi postamester csak 1741-ben kapott címereslevelet, a család tagjai közül többen hivatalt viseltek a megyében.¹⁷ A postamester szintén János nevű fia 93 kötet tulajdonosa volt az 1794-ben Légrádon készült hagyatéki leltár szerint („*Libri varii Diversorum authorum No 93*”).¹⁸

Néhány ismeretlen méretű könyvvagyonra is találunk utalást az inventáriumokban. A Nedeczky család nedeczei ága Trencsén vármegyéből került Zalába Nedeczky Károly (†1759) királyi tanácsos tóthi Lengyel Krisztinával (1710–1756) kötött házassága révén. A tekintélyes tóthi Lengyel család kihalásakor a Nedeczky család örökölte a birtokállomány egy részét. Nedeczky Károlynak volt házi könyvtára. 1761-ben készült hagyatéki leltárából megtudjuk, hogy kastélyában állt egy „Könyv tartó almárium teli könyvvel öveg ajtóra”.¹⁹ Fia, Nedeczky Tamás (1737–1773) fiatalon a bécsi egyetemen tanult római jogot, ahogy azt a nyilvános védés alkalmából 1757-ben kiadott liber gradualis bizonyítja.²⁰ A táblabíró az úrbérrendezés idején 4 úrbéri birtokkal rendelkezett, amely összesen

14 MNL ZML IV. 9. d. F.8. No. 3. 1780.

15 *Magyar Életrajzi Lexikon*, főszerk. KENYERES Ágnes, 3 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 2: 876.

16 MNL ZML IV. 2. d. Ab anno 1790. No. 141.

17 NAGY Iván, *Magyarország családai*, 13 köt. (Pest: Ráth Mór, 1861), 13:297.

18 MNL ZML IV. 2. d. Ab anno 1790. No. 95.

19 MNL ZML IV. 9. d. F. 4. No. 4. 1761.

20 [KHLOSZ Paulus], *Praxis, seu forma processualis fori spiritalis in Regno Hungariae usu recepta cum annexis assertionibus ex jure civili, quas [...] propugnandas suscepit [...] Thomas Nedeczky [...] praeside [...] Joanne Antonio Reck [...] in Ducalis Sabaudicae Academiae Nobilium auditorio* (Viennae

350 úrbéri holdat alkotott a Somogy megyei Kastélyosdombón és a Zala megyei Lesencetomajon. Nedeczky Tamásnak 28 jobbágya és 12 zsellére volt.²¹ Lesencetomaji kastélyának ingóságairól az 1771-ben készült lajstromban a következő feljegyzés szerepel: „könyv tartó vagy is Bibliatheca öveges ajtajú olmárjom teli könyvekkel mellyeknek számi nem tudatik mint hogy azok Nedeczki Tamás Uram által constribáltatni nem engettettek”.²² Fivére, Adalbert 112 kötetes könyvtárát tételesen ismerjük, feltételezhetően ugyanarról a gyűjteményről lehet szó.

Sidy Pál alszolgabíróként működött az Egerszegi járásban, az úrbérrendezés-kor 4 birtoka összesen 323 holdat tett ki, 19 jobbágy és 4 zsellér tartozott neki szolgáltatókkal. Salomvári házában 1779-ben a „fenyőfa almáriom fölül és alul könyvekkel, írásokkal rakva” állt.

Juranits Lajos, kinek fia lett esküdt, Reziben álló háza ingóságainak összeírásakor nem jegyezték fel könyveket, a Rezi hegyben kőből épült pincés házban viszont több könyvet találtak.²³

Részben ismeretlen tartalmú a kisenemesség felső szintjéhez tartozó, 1786-ban Petrikeresztúron elhunyt Móricz István árváját, Lázárt illető irományokban feljegyzett könyvvagyon. Az 1788-ban készült összeírásban 7 kötetet soroltak fel tételesen, és sommásan említenek 27 darab *külömb különbféle aprolékos könyvet*, utóbbiak értékét együtt 2 forintra becsülték. Az ingóságok licitációra kerültek, azonban a könyvek közül „senki által nem veretett el” egyik sem. Az árva fiatalon elhunyt, ezért 1796-ban a „magva szakadt néhai Móricz Lázár” javait „kótyavetyén” adták el, mely alkalommal a korábbi listában szereplő könyveken túl további hármat is pénzzé tettek, így piaci értékük változásáról is képet kapunk.

A *Corpus Juris Hungarici* két része 6 és 3 forintra becsültetett 1788-ban, 1796-ban együtt 4 forintot ért Takó György esküdt úrnak. Huszti István (1710–1772) törvénykönyvéért 1 forint helyett 1 forint 15 krajcárt fizetett Fatér Pál esküdt. Az országgyűlési irományok (*Articuli Diaetales*) csak egy krajcárral került többre Kiss Ferenc esküdt úrnak 1796-ban. Az „írásbélyi” döntvénytárt (*Decisiones Curiales*) 1788-ban mindössze 25 krajcárra becsülték, nyolc évvel később jóval magasabb áron, 2 forintért lehetett Lochuch László főszolgabíróé e kézirat. Az egészen friss, a jogszolgáltatási szervezet központosítása érdekében kiadott *Novus Ordo Judicarius* elnevezésű rendelet 1788-ban megért 50 krajcárt,

Austriae: ex typographeo Kaliwodiano, 1757). Lásd SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1891–1914), 9:848.

21 FÓNAGY Zoltán, *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában: Adattár II.* (Budapest: MTA BTK TTI, 2013), 1206.

22 MNL ZML IV. 9. d. F.6. No 1. 1771.

23 MNL ZML IV. 2. d. Ab Anno 1790. No. 167.

1796-ra 6 krajcárra zuhant a Lochuch főszolgabíró által megszerzett jogszabály értéke. A *Makula nélkül való tükör...* című lelki olvasmány²⁴ ára viszont ötvenről 22 krajcárra csökkent. A korábbi árverés tételei között nem szereplő *Szentelek életéért* a lengyeli (Nagylengyel) káplán 20 krajcárt fizetett, a *Historia Ecclesiastica* nevű egyháztörténet ennél is kevesebért, 10 krajcárért lehetett Szabó Ferencé, egy jogtudományi mű (*Juris Prudentia*) 6 krajcárjába került Takó György esküdtnék. Móricz Lázár Győrbe, Szombathelyre, majd ismét Győrbe, illetve Kanizsára járt gimnáziumba. A fennmaradt nyugták alapján sok mindent megtudhatunk iskolai felszerelésének költségeiről. Gyámja Győrben vásárolhatta számára az 1792 októberében kelt számlán felsorolt tankönyveket.²⁵

A Bonczók György volt becsehelyi tiszttartó úr árváit illető irományok 1798 és 1810 között keletkeztek. Az 1800. január 7-én készített inventáriumban nem szerepelnek könyvek, viszont a pár nappal később, Kanizsán, városi környezetben tartott „kótyavetyén” többet is árverésre bocsátottak. „Több rendből álló hitfán” könyveket 4 krajcárért vett meg Sohár János, két meg nem nevezett könyvet Koptszányi úr 17, egyet Somogyi úr 4 krajcárért vitt el. Egy evangéliumos könyv 15 krajcárt ért Somogyi Jánosnak, *Kempis Tamást* a piarista előljáró („P[ater] Superior”) szerezte meg 3 krajcárért, egy imádságos könyvre Szép Györgyné asszony tett szert 4 krajcárért. A legmagasabbra licitált, 44 krajcárt érő *Magyar Geographiát* szintén Szépné asszony vihette haza.²⁶ A Bonczók árvák taníttatásához szükséges tankönyvekről az 1802 és 1810 közötti időszakból fennmaradt több elismervény a kanizsai tanítótól, illetve részletes számlák Szentmihályfalvai György kanizsai könyvkötőtől.

Csekély könyvhagyatékok

Az ismert tartalmú, csekély könyvhagyatékok esetében több helyen csak egyetlen könyvet találtak az összeírók, ezek mindegyike ábécéskönyv volt. 1806. május 19-én Kovács Ignác bagladi portáján egyetlen ábécéskönyvet találtak a „Pajta Kamarában”. A lakóház szobájában a vármegye térképe díszítette a falat.²⁷ Császár Ferenc Győrfán (ma Zalabaksa része) szintén csak egy ábécéskönyvet hagyott árváira 1816-ban, új rendeltetése szerint lapjai között pénzt, öt forin-

24 A művet Újfalusy Judit (17–18. sz.) klarissza apáca fordította cseh nyelvről, és 1712-ben jelent meg először Nagyszombatban.

25 MNL ZML IV. 2. d. Ab anno 1790. No. 83.

26 MNL ZML IV. 2. d. Ab anno 1790. No. 16/1, 2.

27 MNL ZML IV. 2. d. Ab anno 1790. No. 70.

tot őriztek.²⁸ Tusztich Antal a Muraközi járásban, Pribislavecen (Zalaujvár, Pribislavec, Horvátország) hunyt el 1774-ben, mindössze két darab, 4 krajcárra becsült ábécéskönyvet jegyeztek fel hagyatéki leltárában.²⁹

Szeccsödy Imre esküdt, majd alszolgabíró vagyónáról 1772-ben készült összeírás Dobriban. Csupán két könyvet találunk a lajstromban: egy *Decretumot* és egy *Novellaris Articulist*, vagyis a szebeni országgyűlés által 1744-ben elfogadott törvénygyűjteményt az 1699 utáni időszakra vonatkozóan.³⁰

Adorján János, az Egerszegi járás esküdtje Pölöskefőn egy „skatula forma ládában” tartotta két térképét, az egyik Zala vármegyét ábrázolta, a másik „több vármegyét mutat”. A ládában volt még a hivatalvállaló vidéki nemesség alapvető jogi kelléke, Werbőczy István (1458–1541) törvénykönyve magyar és latin nyelven, valamint a kálvinista reformátor Méliusz Juhász Péter (1532–1572) 1565-ben megjelent Jób-fordítása (*A Szent Iob könyvének a Sidó nyelvből és bölcs magyarázó fordításából igazán való fordítása magyar nyelvre 1565-ben*). A hagyatéki leltár 1797-ből két példányban maradt fenn, az egyikben *Szt Job Könyve*, a másikban *Szt. Jobb Könyve* olvasható. Az 1798-as és 1802-es másolatban szintén ez utóbbi változat szerepel.³¹

Bogyay Péter alszolgabíróként működött a Szántói járásban, az árváit illető irományok között található inventáriumot 1797-ben készítették Sármelléken. A lajstromban két mű található: Huszti István háromkötetes jogi könyve, a *Jurisprudentia practica, seu commentarius novus in jus Hungaricum liber (Huszty Magyar Törvény)*, valamint Bél Mátyás 1735-ben és 1745-ben Pozsonyban kiadott, tíz történelmi forrásmunkát közlétező *Adparatus ad historiam Hungariae...* című munkája.³²

Ivanczi István, a veszprémi káptalan merenyei (Zalamerenye) jószágának kasznárja maradék javait az 1776 augusztusában készült inventárium alapján október 3-án árverésre bocsátották. A *Szentelek életét* a zalakomári káplán vette meg 41 és fél krajcárért. A tisztartó egy *történetes könyvért* 16, míg egy magyar nyelvű *Officiumért* 91 és fél krajcárt fizetett.³³

Salamon György 117 hold majorsági földjén gazdálkodott Gétyén, az 1778-ban kelt hagyatéki leltár öt könyvet sorol fel *Könyvek száma* cím alatt.³⁴ A *Szen-*

28 MNL ZML IV. 2. d. Ab anno 1790. No. 27.

29 MNL ZML IV. 1. f. No. 59.

30 MNL ZML IV. 9. d. F. 6. No. 8. 1772.

31 MNL ZML IV. 2. d. Ab anno 1790. No. 1.

32 MNL ZML IV. 2. d. Ab anno 1790. No. 15.

33 MNL ZML IV. 9. d. F.7. No. 8.

34 MNL ZML IV. 9. d. 1776.

tek élete néven említett kötet valószínűleg Illyés Andrásztól a *Keresztényi életnek példája avagy tüköre, az az a' szentek élete...*, amely 1705 és 1771 között többször megjelent Nagyszombatban. A *Rosás Kert*, teljes címén *Jó illatú rósás kert, melyben sok szép imádságok, mint annyi jó illatú rósák találhatnának...*³⁵ Sigray Erzsébet Róza klarissza apáca németből fordított imádságoskönyve. 1703-tól több nagyszombati kiadást ért meg a lajstrom keletkezéséig. A vallás témaköréhez és egyben az oktatáshoz tartozik még egy katekizmus. A szépirodalmat a kor egyik legismertebb műve, François Fénelon (1651–1715) állam- és kalandregénye képviselte. A *Thelemachus* írásmód alapján feltételezhetően a *Telemachus gallice conscriptus...* címen megjelent latin fordítás volt meg Salamonéknak. A *Sybilla* viszont vásári ponyván árult szerencsekönyv volt.

Thassy László Zalalövön birtokolt 14 hold úrbéres és 139 hold majorsági földet. 1776-ban írták össze ingó és ingatlan vagyont, a „Háznál találtatott könyvek száma” öt darabot tett ki. Egy tábla nélküli büntetőjogi könyv *Praxis Criminalis* címen, egy *Dictionarum*, azaz latin szótár, egy *Principiaként* feljegyzett, a gimnázium második, principia osztályába járók latin nyelvtana volt tulajdonában. Ezen kívül két nagyszombati megjelenésű latin munkát jegyeztek fel, az egyik Kellio Miklós (1643–1684) 1722-ben nyomtatott hitvédelmi írása, az *Extractus Brevis et Verus...*, a másik Kéri Borgia Ferencnek (1702–1768) a Bizánci Birodalom történetével foglalkozó, 1738 és 1744 között többször kiadott *Epitome historiae Byzantinae e compluribus, maxime Graecis scriptoribus concinnata* című műve.³⁶ Az inventárium másolatában a szótár helyett *Geographica globi terraquaei* szerepel. Ez a kiadvány Johann Hübner földrajza nyomán liber gradualisként több helyen, több kiadást ért meg.³⁷

Steffanics József ingóságairól 1800-ban készítettek lajstromot Dobriban, az ebédlőszobában 13 könyvet találtak. A teológiai irodalmat hat nyomtatott és egy *írott imádságos könyv*, valamint *Szent Margit élete* képviselte. Nem hiányozhatott Werbőczy törvénykönyve magyarul. A *Mánlius Torquátus Könyve* leírásból feltételezhetjük, hogy az ókori római filozófus, Boethius (480 k.–524) művének 1766-os, Kassán megjelent magyar nyelvű kiadásáról van szó. Népszerű szépirodalmi művek olvasására is volt igény a háznál, ezt mutatja a viszonylag frissen beszerzett *Falusi notárius* és a *magyar Chártigám* megléte. Előbbi a nemesi hagyományokhoz ragaszkodó, a felvilágosodással szemben álló Gvadá-

35 Bővebben lásd KNAPP Éva, „Sigray Erzsébet Róza Jó illatú rósás kert-fordításának (1703) keletkezéstörténetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120, 4. sz. (2016): 468–502.

36 MNL ZML IV. 9. d. F.7. No. 3. 1776.

37 MNL ZML IV. 9. d. F.7. No. 2. 1776.

nyi József népies stílusban írt verses elbeszélése, az *Egy falusi nótáriusnak budai utazása...* (Pozsony, Komárom, 1790), vagy *A falusi nótáriusnak elmélkedései, betegsége, halála és testámentoma...* (Pozsony, 1796). A másik Mészáros Ignác *Buda várának visszavételekor a keresztyének fogságába esett egy Kartigam nevű török kisasszonynak ritka és emlékezetes történeti* című hősi-gálans regénye, amely először 1772-ben jelent meg Pozsonyban. A Győrben nyomtatott, sematizmust és történeti részt is tartalmazó *Titulare Calendárium* valamelyik évi kiadása szintén Steffanics József tulajdonát képezte. Az ingóságok nagy részét, így a könyveket is elárvereztek. Volt köztük olyan, amely a leltárban nem szerepelt. A *Böjti emlékezetek* néven feljegyzett, feltehetően prédikációkat tartalmazó kötetet az említett *Kartigámmal* együtt Dervarics Antal szolgabíró vette meg 18 krajcárért, ugyancsak ő licitált sikeresen a *Lánczkinak* nevezett kiadványra 4 krajcárért. A *Werbőczit* Spek Ignác vihette 17 krajcárért, a *Szent Margit élete* és az imádságos könyvek 16, Boëthius műve 6 krajcárt ért meg a szentmiklósi plébánosnak.³⁸

Vizi János javait 1777-ben írták össze Lukafán, több településen összesen 98 hold szántón, 59 szekérre való réten gazdálkodott. A házi mobiliák között nyolc könyvet soroltak fel, többségében világi és egyházi jogi műveket. A *Decretum két részben* bizonyára Werbőczy törvénykönyvét jelenti. Római jogi témájú kiadvány a *Commentari[us] Justinian[i] Imper[alium]*, valamint megvolt Khlósz Pál nagyszombati egyetemi tanár egyházbírói munkája (*Praxis fori Spiritualis*), és Vitus Pichler (1670–1736) Bécsben megjelent kánonjoga két részben (*Compendium Juris Canonici*). Teológiai témájú volt Szent Ferenc élete latinul és Carolus Scribani (1561–1629) jezsuita szerző *Adolescens prodigus* című könyve a 17. század elejéről. Az iskolai tankönyvek közül Cicero episztoláit és egy matematika könyvet őriztek meg. 1789-ben újra összeírták az árvák vagyont. A korábbi darabok mellett szerepel Szegedy János (1699–1770) törvénykönyve (*Tripartitum juris Hungarici tyrocinium...*), Johann Helfrich Jungken (1648–1726) frankfurti orvos *Manuale, sive vademecum praxeos medicae modernae...* című kézikönyve 1707-ből, egy német teológiai könyv (*Liber germanicus opera boni Christiani contineus*), egy algebra tankönyv (*Mathesis seu Algebra*), Franz Wagner (1675–1738) jezsuita kézikönyvíró frazeológiája és két régi *principia*, vagyis a latin nyelvtan alapjai.

A Vizi árvák anyai ági öröksége miatt található meg irataik között Ács Balázs ingó és ingatlan javainak 1790-ben Pacsán készült összeírása. Öt darab könyvet külön csoportban, *Könyvek Conscriptiója* cím alatt jegyezték fel. Szerepel

38 MNL ZML IV. 2. d. Ab anno 1790. No. 120.

a listában a *Corpus Juris* egyik kötete, Pray György (1723–1801) jezsuita történetíró valamelyik *Dissertationes...* kezdetű munkája, Cicero válogatott beszédei (*Ciceronis orationes selectae*), Nagy Czeli Szűz Mária csodatévő könyve, valamint egy szépirodalmi mű, *Svedi Gróffné történetes könyve*. Christian Fürchtegott Gellert (1715–1769) vallásos szellemű, tanító célzatú, a felvilágosodás erkölcsi nézeteit is terjesztő műveit az 1770-es évektől kezdték magyarra fordítani. Nagy sikernek örvendő, eredetileg 1747–1748-ban megjelent levélregénye – Gellert az angol Samuel Richardson (1689–1761) irányzatát követte a műfajban – Tordai Sámuel (1731–1801) erdélyi református lelképásztor fordításában jelent meg először (*A Svétziai Grófné G-né Asszony Élete*, 1772). Sándor István (1750–1815) Nyitra megyei földbirtokosnak *G. nevezetű svédi grófnénak rendes története*i címmel kevésbé sikerült a kalandos családi regény átültetése magyar nyelvre 1778-ban. Bessenyei György kedvezőtlen véleményt közölt róla a *Holmiban*.³⁹

Czigány András, az Egerszegi járás esküdtje 1770 júniusában hunyt el, az addig kulcsra zárt almáriumot 1771 januárjában nyithatták ki a Salomvárra kikerkező vármegyei tiszttviselők, amelyben természetesen ott találták Werbőczy István törvénykönyvét. Az iskolai tanulmányok emléke a két poétika könyv (*Historia Poetica*, *Liber Poeticus*) és Cicero válogatott beszédei (*Orationes Selecta*). Diákok számára készült irodalmi lexikon volt a *Parnassus illustratus*, amely az olvasmányokban szereplő ókori mitológiai, irodalmi hősokeket és helyneveket ismertette.⁴⁰ Megtalálták a kor egyik legelterjedtebb, a jezsuita gimnáziumok számára készült, Maximilian Dufrene (1688–1768) által írt *Rudimenta Historica...* című, hat részes tankönyv egyik kötetét, amelynek első magyarországi, 1731-es nagyszombati kiadását több követte. Az almáriumban volt Vecsei (Pataki) István (?–1743), később Nagyszombatban katolizált református lelkész *Magyar geografiája...* című, Nagykárolyban, 1757-ben megjelent műve. A lelki elmélyülést segítette a *Rakocziium Officianum* című imádságoskönyv. Ott sorakozott Padányi Bíró Márton (1693–1762) veszprémi püspöknek az általa alapított Szentháromság Társulat számára szerkesztett nagy terjedelmű imakönyve, az *Angyali Társaságnak Szövetsége...*, amely 1753 és 1756 között három alkalommal jelent meg. Egy

39 PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténete: A magyar irodalom a XVIII. században*, 8. köt. (Budapest: Stephaneum Nyomda, 1931), 4:693, 700; KÉRI Katalin, „Nők csak mértékkel olvassanak...»: Adalékok a hazai női olvasóközönség 18–19. századi formálódásának történetéhez”, in *Pedagógia, oktatás, könyvtár: Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére*, szerk. CsÓKS-JAKSA Helga, SCHMELZER-POHÁNKA Éva és SZEBERÉNYI Gábor, 319–342 (Pécs: PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, 2014), 321–322.

40 MÉSZÁROS István, *A tankönyvkiadás története Magyarországon* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1989), 34–36, 43–45, 48.

helyi szerzetes *Betegek gyógyítója...* címmel a sümegi ferencesek templomának csodatévő Szűz képéről írt könyvet 1703-ban, amely szintén a nemesúr olvasmányai közé tartozott. Két művet sorol fel még a lista *Cyrellus*, illetve *Liber Xaverii* néven.

Átlagos könyvhagyatékok

Baranyai Mihály 1782-ben hunyt el Teskándon, ezen kívül Söjtörön volt még birtoka, 95 hold majorsági földön gazdálkodott. 1784-ből, illetve 1793-ból maradt fenn összeírás vagyónáról, amikor az árvák új gyámot kaptak.⁴¹ 1784-ben 19 könyvet sorol fel a leltár. A vallásos elmélyülést egy magyar imádságoskönyv, egy *Officium Rákócziánium* és egy Szent János életéről szóló könyv szolgálta. Komo-lyabb teológiai munka volt a *Conclusiones ex Universa Theologia...* Több egyetemi tézisfüzet jelent meg ezzel a címrészlettel. A *Liber Domesticus* egyházhoz fűződő mű. Az egyházi és világi történelmet megismertető *Literae Procerum Europae* című forráskiadvány szerzője Johann Christian Lünig (1662–1740). Jogi képzettségre utal a kéziratban fennmaradt törvényes könyv *liber scriptus Juridicus* néven és a *Husztii* (Husztii István, *Jurisprudentia practica seu Commentarius novus in jus Hungaricum*). A többi kiadvány az oktatás különböző szintjeihez kapcsolódott: egy német ábécéskönyv, egy másik német könyv, *Phraseologia, Poesis, Historia Poetica, Sinonima, Aritmeticus, Historicus*. Feljegyezték I. Mátyás (1443–1490) királynak Nagyszombatban 1743-tól többször kiadott latin nyelvű episztoláit (*Epistolae Mathiae Corvini...*), az ókori szerzők közül Cicero episztoláit, valamint Vergilius egyik művét. Az 1794-es lajstromban találunk egy szertartáskönyvet (*Ritus Romanorum*), egy *Spiritualis* Könyvet, és egy 1757-es diplomáciai füzetet a hétéves háborúval kapcsolatban (*Circulare rescriptum*). Azt nem tudni, hogy ezek újabb szerzemények, vagy előző alkalommal kimaradtak az összeírásból. Valószínűleg az elhunyt fiának, Lászlónak tankönyveivel bővült a lista: geográfia, német grammatika, görög nyelven tanitto német könyv, latin szótár (*Ornata Syntaxis*), számtan (*Aritmeticus Practicus*), fizika alapjai (*Elementa Phisica*), Handerla Ferenc (1745–1783) gimnáziumi tankönyve a gondolkodás művészetének alapjairól, logika (*Elementa artis cogitandi*), bevezetés az egyetemes történelemben (*Introductis in Historiam Universam*), Róma történetének latin nyelvű breviáriuma Eutropiustól (?–370 k.) (*Eutropii Breviarium*), Aesopus (i. e. 620 k.–564 k.) műve (*Liber Esopi*), valamint egy *Keresztényi tu-*

domány című katekizmus. A gyám számadásaiból megtudjuk, hogy László 1785 januárjában még az egerszegi iskolába járt, német oktatásban részesült, a Mária Magdolna-napi vásáron német aritmetikát kapott, majd szeptembertől Kőszegre vitték iskolába. Az iratok között fennmaradt a könyvvarus, könyvkötő számlája 1792-ből, amelyen 11 tankönyv szerepel tételesen felsorolva.

Csányi Ignác felsőcsányi otthonában 17 darab könyvet találtak az 1792-es hagyatéki összeírás alkalmával. A többi ingósághoz képest ezek értékét nem becsülték fel.⁴² A *Könyvek Conscriptiója* szerint jogi, teológiai, történelmi könyvei és tankönyvei, egy enciklopédiája, valamint egy magyar-latin szótára volt. A jogi téma fölényét jelzik a következő munkák: a *Corpus Juris Hungarici* két részben, az itt is csak *Husztiként* feljegyzett jogforrás, Werbőczy és Szegedy János törvénykönyvei (*Tyrocinium Juris*), és Aszalay István 1650-ben készített törvénymutatója (*Compendium Operis tripartiti*). A kegyességi irodalmat Kempis Tamás valamelyik műve képviselte latinul. Egyháztörténeti témájú volt Prileszky János (1709–1790) egyházatyákról szóló munkája (*Notitia sanctorum patrum...*), és Theophil Heim (1706–1773) 1764-ben, Bécsben megjelent rendtörténete a ciszterciekről (*Notitia historica de ortu et progressu abbatiae sacri ordinis cisterciensis*). Egy kötete volt meg Szentiványi Márton (1633–1705) jezsuita akadémiai professzor nagyszombati enciklopédiájának, amely a 18. század utolsó negyedében született (*Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea*). Az *Otia Poetica* feltehetően Füsi Pius (1703–1769) 1744-ben, Bécsben megjelent latin nyelvű versgyűjteménye. A megőrzött tankönyvek csoportjához tartozott egy hitoktatási könyv (*Nucleus Catecheticus*), egy jezsuita gimnáziumok számára készült, már említett egyháztörténet (*Rudimenta Historica*), kétféle antik retorika és *Principia*.

Domokos Zsigmond református nemes Henyén (Balatonhenye) hunyt el, árvaítaló vagyonát 1775. augusztus 16-án vették számba.⁴³ A henyei határban 117 hold majorsági szántóföldje, 24 és fél szekérre való rétje, 14 kapásnyi szőlője volt, ezen kívül hegyvámos szőlők, 11 személynek árendába adott földek, rétek, valamint a kapolcsi és balatonhenyei malom hozott számára jövedelmet. Házi ingóságai között 28 könyvet sorol fel a hagyatéki leltár: „Könyvek Specificatiója Deák és Magyar Titulusok alatt”. A korszak elején még gyakran találkozzunk kéziratokkal a gyűjteményekben. A nemesúr jogi tanulmányai során másolhatta, illetve jegyzetelhetette a két latin nyelvű zsinórmértéket (*Cynosura juris Hungarici manuscripta*), egy *Stilionarius* nevezetű dokumentumot, a Szegedy János tör-

42 MNL ZML IV. 2. d. Ab anno 1790. No. 24.

43 MNL ZML IV. 2. f. F. 1. 1778. április 28.

vénykönyvéhez fűzött magyarázatokat (*Explicatio Tripartiti juris Hungarici P. Szegedi*), és egy egyetemes történelemmel foglalkozó, *Explicatio Historiae Universalis* címmel ellátott kézirat is volt a tulajdonában. A jogi szakirodalom alapművei közül ő is birtokolta Huszti törvénykönyvét, egy *Decretumot*, amelyről feljegyezték, hogy „Bóдай Mihály Uramnál”, vagyis kölcsönadta. Az 1715., 1723., és 1729. évi országgyűlési irományok (*Articuli Diaetales*) mellett még egy államigazgatással kapcsolatos könyve volt. A protestáns családot a vallásos elmélyülésben magyar Biblia, egy *Nagy breviarium*, *Ujj Testamentom magyarázatokkal*, és imádságoskönyv (*Engesztelő áldozat és Égő áldozat*) segítette. Egyéb, valláshoz kötődő könyveik is voltak, mint William de Britaine eredetileg angol nyelven írt szentenciái, amelyet Gánóczy Antal (1728–1790) németből fordított latinra *Prudentia humana...*⁴⁴ címen (Nagyvárad, 1762), vagy Ferdinand Kopf 1763-ban, Augsburgban megjelent *Tyrocinium Sacrae Scripturae* című biblia-magyarázata. A holland református teológus Leonard van Rijssen (Rissenius) (1631–1716) munkáját *Rissenii Theologia* titulussal került leltárba. A *Dialogus Sacer* néven jegyzékbe vett kötet feltehetően Sébastien Chasteillon (1515–1563) svájci teológus *Dialogorum sacrorum Libri Quatuor* című, évszázadokon keresztül népszerű protestáns valláspedagógiai tankönyve volt, amely a Biblia egyes fejezeteit párbeszédese formában dolgozta fel. Egyben latin nyelvi gyakorlatként is szolgált. Reformátusok számára Magyarországon Debrecenben adták ki 1748-tól.⁴⁵ A nyelvtanulás segédeszköze volt egy kálvinista latin–német szótár. Az iratok között a hagyatéki leltár 1777-ben készült másolata maradt fenn, amelyben az írnok a *Calviniani* szót helytelenül *Culvisianinak* betűzte (*Dictionarium Latino–Germanico Culvisiani [!]*). A protestáns iskolákban a 18. század elejétől Christophorus Cellarius (Christopf Keller) (1638–1707) német filológus Bél Mátyás által kibővített *Latinitatis probatae et exercitae liber memorialis...* című latin–magyar–német–szlovák szótára is ezt a célt szolgált, amelyet 1719-től Pozsonyban, Lőcsén és Debrecenben adtak ki.⁴⁶ A listában szerepel még egy pontosan meg nem nevezett német könyv (*Liber Germanicus*), valamint egy német *Syntaxis*.

A *Házi orvosság* talán Juhász Máté (1696–1776) *Házi különös orvosságok* című munkája, amely hat kolozsvári kiadást ért meg 1761-től „az orvosok nélkül szűkölködő betegeskedőknek vigasztalására”. Szintén a vidéki orvoshiány eny-

44 *A magyar irodalom története: A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, 6. köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 2:546.

45 RÉVÉSZ Imre, „Castellio és Kálvin hamis és igazi arcképe”, *Protestáns Szemle* 3 (1937): 108.

46 SIPOS Istvánné, „Bél Mátyás pedagógiai reformtörékvései II.”, *Magyar Pedagógia*, 1 (1962): 223.

hítését szolgálta Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) magyar nyelvű, *Pax Corporis* című, gyakorlati orvosi ismereteket összefoglaló, felvilágosító, tudományos munkája. Egy gazdasági szakkönyvet is tartott Domokos Zsigmond, amelyet *Méhes könyv* néven jegyeztek fel a lajstromba.

A szépirodalmat Terentius (i. e. 185 k.–159) latin nyelvű komédiái mellett Faludi Ferenc (1704–1779) barokk szellemiségű, nevelő, moralizáló, *Udvári ember* címen megjelent átdolgozása képviselte. Faludi a spanyol Baltasar Gracián (1601–1658) művének német nyelvű kiadását használta a magyar fordításhoz, amely először Nagyszombatban jelent meg 1750-ben. Az árvák gyámi számadásából kiderül, hogy Károly Sopronban, Lajos Debrecenben tanult, Gábor pedig Szentkirályszabadjára járt iskolába 1777-ben.

Kálóczy Ferenc esküdt árváit illető javairól 1796. február 20-án készült összeírás Börzöncén.⁴⁷ A katolikus nemesnek több helységben összesen 75 és egy negyed hold majorsági szántóföldje, 9 és kétnegyed holdban mért és 6 szekérre való rétje, valamint 3 hold szőlője volt. A kuriális ház első szobájában „egy öv-eges ajtóra csinált olmáriumban” kávé készlet, poharak, egyéb tálalóeszközök, készpénz, ruhaneműk között találtak 39 különféle és egy tokban 3 kis könyvet, amelyeket a lajstrom 11. oldalán tételesen is felsoroltak. A „Külömbféle Könyvek találtottak eképpen” cím alatt 35 tételben 36 kötet szerepel. Ugyanebben a szobában, a „Térdepülő olmáriumban” Mária képe, rámás tükör, réz gyertyatartó, „Szentség Tokostul”, valamint vidraprém és ürgebőr társaságában egy 1782. évi kalendáriumot is feljegyeztek. A Szentírás mellett a kegyességi, ájtatosági könyvek csoportjába tartozott egy latin imádságoskönyv, *Az Evangyeliomok, és Epistolák* és Szalézi Szent Ferenc (1567–1622) *Philothea [...] az az ájtatos életre vezérlő út* Nagyszombatban, 1766-ban megjelent műve.

Kálóczy Ferenc testvére, Kálóczy György plébános Merenyén hunyt el nem sokkal korábban, 1795-ben. Talán az inventáriumban említett adósságán kívül könyveit is fivére örökölte tőle. Az árvák aktájában található egy különálló, kézzel írt könyvkatalógus, amely 51 jogi (*Juridici*), valamint 28 egyházi (*Ecclesiastici*) művet sorol fel. Egyéb információt a lista nem tartalmaz, de elképzelhető, hogy ez is a pap rokontól került az iratok közé.

A Kálóczy Ferenc hagyatékában talált könyvek közül a plébánosé lehetett a teológiai művek következő csoportja: a *Horae diurnae Breviarii Romani ex decreto sacrosancti Concilii Tridentini restituti* címmel kiadott imádságos könyv katolikus papok számára; Franciscus Bellegambe (1628–1700) francia jezsuita *Vanitas vanitatum consideratione seria evanescens...* című, 1681-től többször ki-

47 MNL ZML IV. 2. d. Ab anno 1790. No. 63.

adott műve; Kőszeghy Szaniszló (1708–1780) kegyes tanítórendi áldozópap és tanár Egerben 1761-ben, Győrben 1770-ben megjelent *Institutiones theologicae* című, a veszprémi szeminárium használatára szánt könyve; Ortensio Balestrieri (1671–1748) *Judicium universale propositum ad considerandum pro quovis die mensis* Nagyszombatban, 1746-ban napvilágot látott egyházjogi munkája; Ilylyés András (1646–1712) prédikációs könyve. A Csúzy Zsigmond (1670–1729) pálos szerzetes hitszónoklatait tartalmazó *Evangeliumi trombita...* is ott volt a lajstrom címei között. Ugyancsak feljegyezték *Lirinumi Szent Vintzének az eretnységnek újjátásáról írt emlékeztető könyve* című művét, amely Alaxay József Tamás fordításában, Pozsonyban jelent meg 1793-ban. Egy fordítás is szerepel a könyvek között: Antoine de Malvin de Montazet (1713–1788) lyoni érsek *Pásztori oktatás, mellyben a hitetlenségnek okai, és az isteni tiszteletnek fundamentomi adatnak elől* című, franciából fordított munkáját Szombathelyen a szeminárium épületében működő Siess nyomda adta ki 1790-ben. Szily János (1735–1799) püspök azért engedélyezhette a könyv megjelentetését, mert a janzenista papok működését egyébként elnéző Montazet ebben a művében a felvilágosodás eszméit kritizálta. Kálóczy Györgyé lehetett a *Catechismus ex decreto ss. concilii Tridentini*, vagyis a tridenti zsinat rendeletéből kiadott káté, valamint az *Institutiones juris canonici* néven feljegyzett egyházjogi munka is. A birtokában volt Paolo Sebastiano Medici (1671–1738) *Ritus ac mores Hebraeorum* című, Nagyszombatban, 1758-ban nyomtatott, a zsidók szokásait és szertartásait bemutató, Rosty Miklós (+1767) által illusztrált könyv. Könyvei között találjuk Padányi Biró Márton veszprémi püspök *Enchiridion [...] de fides haeresiarchis, ac eorum affectis...* elnevezésű protestánsellenes elvi-teológiai művét, amely Győrben jelent meg 1750-ben, és amelyet II. Frigyes közbeavatkozására a pápánál a császári udvar betiltott.

Ahogy láttuk, Domokos Zsigmond református nemesúrnak latinul volt meg William de Britaine erkölcsi oktató munkája. Kálóczy Ferenc könyvei között Horváth József 1764-ben, Nagyszombatban kiadott *Emberi okosság, avagy mesterség, mellyel az ember magát, és szerentséjét magasra emelheti* című magyar fordítását találták meg. Az összeírást végző hivatalnok azonban hallás után *okosság* helyett *orvosság*-ot jegyzett le.

Az iskolai oktatáshoz kapcsolódóan kerülhetett Kálóczy házába Bernardinus Mercator (17. század) minorita szerzetes hitoktatási könyve, a *Nucleus Catecheticus*, amelyet Nagyszombatban többször kiadtak a 18. század folyamán, valamint egy közép katekizmus, egy bevezetés a görög nyelvbe latinul, a fizika alapjai, *Institutiones Arithmetica*, és Vergilius egyik műve. Az *Institutiones Philosophiae* bejegyzés több szerző műveként is azonosítható.

Werbőczy *Tripartituma* (*Közönséges Törvény 2 darab*) és egy *Decretum* segítette Kálóczy esküdt urat a jogszabályok közötti eligazodásban. Az államigazgatáshoz kapcsolódóan birtokában volt az egészen friss, 1790-es országgyűlési iromány (*Articuli Diaetales*). Viszonylag új beszerzésű kiadvány a Bécsben, 1791-ben megjelent *Az ér-vágónak pathológiája, mellyet a magyar borbélyoknak hasznokra írt* Kiss József (1765–1830). Kálóczy gyűjteményében megvolt Tessedik Sámuel *A parasztember Magyarországon micsoda és mi lehetne* című (1786) című munkája, amelyben a parasztság korabeli állapotának leírása után azt fejti ki, hogy milyennek kellene lennie az eszményi falunak és gazdaságának. A szépírodalom köréből a magyar barokk egyik legkedveltebb költőjének, Beniczky Péternek (1603–1664) 17. századi műve, a *Magyar rhythmusok* volt meg a gyűjteményben, amely a 18. században is megért nyolc kiadást. Bod Péter (1712–1769) 1760-ban megjelent *Szent Hilarius*a is Kálóczy olvasmányai közé tartozott. Ebben a szerző bölcs derűvel foglalta össze elődei és saját élettapasztalatait. Faludi Ferenc népszerű, barokk erkölcsnemesítő műveket átdolgozó műfordításai sok nemesi házban jelen voltak. Kálóczy polcán is ott sorakozott a *Nemes ember* és a *Nemes Asszony*, valamint a különböző szerzőktől fordított, rokokó ízlésű *Téli éjszakák* című novellagyűjtemény.

Néhai Soós György, a Lövői járás volt főszolgabírájának javait felesége halála után írták össze Baksán (Zalabaksa) 1800. szeptember 15-én.⁴⁸ Több környékbeli településen összesen 48 és fél hold szántóföldje, 26 és egynegyed szekérre való rétje terült el, három malomból kapott porciót, az allodiális szőlő 25 akó bort termett, hegyvámot nyolc fő fizetett, a kocsmá egyharmad része után húzott hasznot, 6 jobbágy tartozott neki valamilyen szolgálattal. Az inventárium elején jegyezték fel az első szobában fellelt könyveket 36 tételben, amelyek között volt egy kisebb és egy nagyobb latin nyelvű Biblia, valamint egy imádságoskönyv. A *Lelki Kincs* feltehetően a több kiadást megért *Mindenkor magával hordozando lelki-kincs, mellyből miképpen kellessék ájitatossan hallani a' Szent Missét...*, amelyet 1764-ben imádságokkal, énekekkel bővítve jelentettek meg. Soós György könyvei között volt egy *Szentelek Életéről Magyar könyv*, vagyis Illyés Andrásnak az inventáriumokban gyakran felbukkanó műve, a *Keresztényi életnek példája avagy tüköre, az az a' szentelek élete*. Vallásos szépirodalmi olvasmány volt Ivancsics József csallóközi katolikus plébános (1741–1818) versbe szedett *Ötödik ezernek kezdetén történtt jerusálemi pompa...* című kötete, amely 1796-ban jelent meg, tehát friss beszerzés a könyvgyűjteményben. A vallás témakörébe tartozik még Alaxay József Tamás fordításában *Lirinumi Szent Vintzének az eretnecségnek*

48 MNL ZML IV. 2. d. Ab anno. No. 113.

újjításáról írt emlékeztető könyve, amely szintén több nemesi házban megtalálható volt. Soós Györgynél is összeírtak olyan hittudományi, egyházi műveket, amelyek papi örökségre utalnak. Ilyenek a prédikációgyűjtemények, mint *Biró Márton Magyar Prédikációja*, az angliai egyházüldözés elől Franciaországba, majd Németalföldre menekülő Thomas Stapleton (1535–1598) *Promptuarium morale* címmel írt vasárnapi szentbeszédei, vagy Hermann Busenbaum (1600–1668) német jezsuita hittudós keresztény erkölcsstani összefoglalása, a *Medulla theologiae moralis*, amely 1650 és 1776 között több mint kétszáz kiadásban jelent meg. Néhány félreérthető gondolata miatt – mint például „a cél szentesíti az eszközt” – támadások érték. A nagyszombati egyetemi nyomda 1759-es, második kiadásának árusítását a Szentszék neheztelése miatt a Helytartótanács megtiltotta. Ebbe a csoportba tartozik még Anton Ginther (1655–1724) *Currus Israel, et auriga ejus Ducens hominem Christianum per vias rectas, et in Sacra Scriptura fundatas in coelum* című vezérfonala a keresztény életéről és a Szentírás mennyei alapjairól, illetve a *De Christo Patiente* címmel lajstromba került könyv. Egy kisebb és egy nagyobb kánonjogot (*Jus Canonicum minor, Jus Canonicum major*) is feljegyeztek az összeírók. René Descartes (1596–1650) *Exegesis Meditationum de prima Philosophia* című művének a piarista Fabian Zankl által párbeszéd formában átdolgozott, Bécsben, 1754-ben megjelent kiadása is megvolt a lista szerint.

A katolikus házban a református oktatáshoz kapcsolódó, feltehetően öröklött könyveket is őriztek. Johann Hübner (1668–1731), a protestáns népiskolák alaptankönyvének számító *Száz és négy válogatott bibliabeli históriák* című bibliai történeti munkáját Fodor Pál (1723–1798) református lelkész dolgozta át magyarra. Az 1754-es bázeli megjelenést sok hazai kiadás követte. Matematika témakörben megvolt a Debreceni Református Kollégium professzorától, Maróthi Györgytől (1715–1744) az *Arithmetica, vagy a számvetésnek mestersége...* (1743), amely megelőzte korát a tantárgy oktatására vonatkozó új nézeteivel.

A megmaradt tankönyvek közé több számtankönyv is tartozott, egy *deák aritmetikás könyv* és az *Arithmetica practica Generalis*. A retorikai oktatás eszköze lehetett az *Ornata Syntaxis*. A latin nyelv tanulását Pápai Páriz Ferenc magyar–latin szótára segítette. Az ókori szerzők közül Cicero latin nyelvű beszédeit tartották meg. Maximilian Dufrené (1688–1765) történelem tankönyve, a *Rudimenta historica* nagyszombati jezsuita kiadvány a gimnáziumok számára.

Viszonylag friss beszerzésű a *Magyarok Eredetéről való könyv*, vagyis Székér Alajos Joakim (1752–1810) ciszterci szerzetes, tábori pap *Magyarok eredete: a régi és mostani magyaroknak nevezetesebb tselekedeteivel együtt* címmel Pozsonyban és Komáromban 1791-ben megjelent történelmi műve.

A jogtudományt egy magyar *Werböczi, Egy avétt Decretum*, egy kézzel írt döntvénytár (*Decisiones Curiales scriptae*) és az Erdély újabb, 1699 utáni törvényeit magában foglaló *Articuli Novellares Diaetales* képviseli a lajstromban.

Mezőgazdasági szakkönyve is volt a nemesúrnak, melyet *Oeconomiae Ruraris* [!] néven találunk a jegyzékben, ez akár Pankl (Pankel) Máté (1740–1798) akadémiai tanár, jezsuita szerzetes *Compendium Oeconomiae Ruralis in usum suorum auditorum* címen, először Budán, 1790-ben, majd Pozsonyban, 1793-ban megjelent tankönyve is lehet. A lótenyésztéshez kapcsolódik a *Catalogus Omnium Equestium* [!] *Galliae* néven körülírt francia kiadvány.

Kászonyi András (17??–1824), Arad megye volt alispánjának útikönyve a gyűjtemény új darabja, a *Magyarországból tett velencei utazás...* Pozsonyban és Pesten jelent meg 1797-ben.

Marcus Porcius Cato (i. e. 234–149) versei két fordításban is megjelentek a 18. század folyamán. Az inventáriumban olvasható *Kátónak Versei* bejegyzés alapján Soós Györgynek *A jó erkölcsre oktató Kátónak versei* volt meg, Nagy Lajos Vas és Sopron vármegyei törvényszéki tag tolmácsolásában, amelyet először Egerben nyomtattak ki 1756-ban. Beniczky Péter barokk költeményeit is élvezhették a nemesi házban, ha fellapozták a *Magyar rhythmusok* című kötetet.

A jegyzéken szereplő könyvek közé feljegyezték egy kalendáriumot *Cisio*, és egy jóskönyvet *Sibilla* elnevezéssel.

Összegzés

Az itt bemutatott, szegényes, illetve – a mintához viszonyítva – átlagos kötet-számú köznemesi könyvgyűjtemények összetételében még jellemző a vallásos könyvek túlsúlya. Nemcsak a lelki elmélyülést biztosító ájtatossági, kegyességi irodalom jelenléte miatt, hanem mert jelentős szerepet játszik a könyvvagyon kialakulásában az öröklés. Sokszor bizonyíthatóan egy katolikus pap egyházi, hittudományi témájú könyvei kerültek rokonához. Szinte minden nemes megőrizte gimnáziumi tanulmányai során használt tankönyveinek egy részét. Összefüggés állapítható meg az iskolai tanulmányok, a hivatalviselés és a könyvvagyon összetétele között. A nemes ifjak jelentős része jogi képzésben részesült, törvényismeret megszerzésére, retorikai műveltségre volt szükségük, hogy a vármegyei életben tisztséget vállalhassanak. Jogi műveik egy részét már oktatásuk során megszerezték. A vizsgált korszakban még előfordulnak a tanulmányaik alatt készült kéziratos jegyzetek. Csekély számú ismeretterjesztő, illetve gazdálkodással kapcsolatos könyvet őriztek a nemesi otthonokban. Kevés szépirodal-

mi művet említenek a leltárak, a hagyományos barokk ízlésű, erkölcsnemesítő munkák egy-egy képviselőjével azonban találkozhatunk.

A jezsuita oktatás és könyvkiadás fölénye, a latin egyházi, hivatali, jogi használata következtében nem meglepő a gyűjtemények összetételében a latin nyelvű kiadványok túlsúlya. A korszak vége felé egyre több német nyelvű könyv jelenik meg. A magyar nyelvű könyvek aránya csak lassan emelkedik.

Az egymás közötti kölcsönzés kimutatható, néhány esetben a könyv mellé odaírták, hogy ki vitte el. Az ingóságok árverése alkalmával a licitre bocsátott könyvek is elkelték, főként hivatalviselő nemesek, papok neveit olvashatjuk a vásárlók között, már pár krajcárért is könyvekhez lehetett így jutni.

Függelék

Teljesen és részben ismeretlen tartalmú, illetve méretű könyvtárak (1770–1820)

Évszám	Név, tisztség, cím	Helység	Könyv (db)
1780	Kregár Antal	Iváncs	124 (109 + 15 kalendárium)
1806	Tomasich János, mérnök	Bottonya	106
1794	Oszterhueber János	Légrád	93
1788 1796	Móricz István, Móricz Lázár	Petrikeresztúr	7 + 27 „külömb külömbféle aprolékos” könyv + 3 árverésen
1800	Bonczók György, tiszttartó	Kanizsa	7 + „Több rendbül álló hitfán”
1761	Nedeczky Károly, királyi tanácsos	Lesencetomaj	„Könyv tartó almárium teli könyvvel öveg ajtóra”
1771	Nedeczky Tamás, táblabíró	Lesencetomaj	„Bibliatheca öveges ajtajú olmárjom”
1779	Sidy Pál, alszolgabíró	Salomvár	„fenyőfa almárium fölül és alul könyvekkel, írásokkal rakva”
1795	Juranits Lajos	Rezi	„több könyvek”

Ismert tartalmú, csekély könyvhagyatékok (1–14 kötet) (1770–1820)

Évszám	Név, tisztség, cím	Helység	Könyv (db)
1800	Steffanics József, esküdt	Dobri	13
1770	Czigány András, esküdt	Salomvár	12
1777, 1789	Vizi János és árvái	Lukafa	8+7
1776	Thassy László	Zalalövő	5
1778	Salamon György	Gétye	5
1790	Ács Balázs	Pacsa	5
1797	Adorján János, esküdt	Pölöskefő	3 + 2 térkép
1776	Ivanczi István, gazdatiszt	Zalamerenye	3
1772	Szecsődy Imre, alszolgabíró	Dobri	2
1774	Tusztich Antal	Pribiszlavec	2
1797	Bogyay Péter, alszolgabíró	Sármellék	2
1806	Kovács Ignác	Baglad	1 + 1 térkép
1816	Császár Ferenc	Győrfa	1

Ismert tartalmú, átlagos könyvhagyatékok (15–40 kötet) (1770–1820)

Évszám	Név, tisztség, cím	Helység	Könyv (db)
1796	Kálóczy Ferenc, esküdt	Börzönce	37
1800	Soós György, főszolgabíró	Baksa	36
1778	Domokos Zsigmond	Henye	28
1784, 1793	Baranyai Mihály és árvája, László	Teskánd	24 + 15
1789	Vizi János, alszolgabíró	Pacsa, Lukafa	21
1792	Csányi Ignác	Felsőcsány	17

Ismert és ismeretlen (dölt betűvel szedve) tartalmú, gazdag könyvtárak (40-nél több kötet) (1770–1821)

Évszám	Név, tisztség, cím	Helység	Könyv (db)
1821. évi állapot	Inkey Ferenc	Belica	1688
1771	Csupor Károly	Bács	186
1779	Farkas Ignác, táblabíró	Boldogfa	141
1780	<i>Kregár Antal</i>	<i>Iváncs</i>	124
1775	Nedeczky Adalbert	Lesencetomaj	112
1806	<i>Tomasich János, megyei mérnök</i>	<i>Poturnya</i>	106
1773	Zerpák Ferenc	Sztrukovec	95
1794	<i>Oszterhueber János, fősolgabíró</i>	<i>Légrád</i>	93
1781	Forintos Ádám	Mihályfa	61
1812	Tkalesits János, táblabíró	Novakovec	37+24

Szépirodalmi művek előfordulása a vizsgált csekély és átlagos könyvgyűjteményekben

Név	Évszám	Könyvvagyon (db)	Művek
Salamon György	1778	5	François Fénelon, Telemachus (1699) (Haller László ford. Kassa, 1755)
Domokos Zsigmond	1778	28	Faludi Ferenc (ford.), Udvari ember (1750)
Ács Balázs	1790	5	Sándor István (ford.), G. nevezetű svédi grófnénak rendes történetei
Kálóczy Ferenc	1796	37	Beniczky Péter, Magyar Rithmusok (1664)
			Faludi Ferenc (ford.), Nemes asszony (1748)
			Faludi Ferenc (ford.), Nemes ember (1748)
			Faludi Ferenc, Téli éjszakák (1787)
Soós György	1800	36	Beniczky Péter, Magyar Rithmusok (1664)
Steffanics József	1800	13	Mészáros Ignác, Kartigam (Pozsony, 1772)
			Gvadányi József, Egy falusi nótáriusnak budai utazása (Pozsony, Komárom, 1790)

FŐÚRI
GYŰJTEMÉNYEK

Egy főúri tudóskönyvtár: a Telekiek gyűjteménye

1826. március 17-én, néhány nappal azután, hogy az Akadémia (akkori nevén Magyar Tudós Társaság) alapítása törvényi jóváhagyást nyert, Széchenyi István után egy másik gróf, Teleki József (1790–1855) tett felajánlást az országgyűlésen, ám pénz helyett másvalamit bocsátott a Társaság rendelkezésére. Az általa benyújtott irat a következőképpen szól:

Hogy a nemzeti nyelv előmozdítására és ez által a tudományok művelésére felállítandó és az evégre kiküldött külön országos bizottság által kidolgozott munkálat szerint szervezendő Tudós Társaság a maga feladatának a rábízottakban óhajtott eredménnyel meg bírjon felelni, nagy mennyiségű irodalmi segélyekkel, elsősorban pedig nagyobb könyvgyűjteményekkel látandó el [...] Ennélfogva alólírott és érdekelt feleim főképp ettől a szemponttól, de egyszersmind a közjó előmozdításának vágyától indítatva és a Haza iránti legédesebb szeretettől lelkesítve, a mi jelentős könyvtárunkat, melyet kegyes emlékezetű atyánk és illetőleg mint férj, hajdani Teleki László gróf nagy fáradsággal és tetemes költséggel összeszerzett, mi pedig növeltük és teljesebbé tettük, úgyhogy körülbelül 30 000 kötetet tesz, [...] a nevezett társaságnak és a haza összes polgárainak használatára szenteltnek és felajánlandónak határoztuk.¹

Így jött létre az Akadémiai Könyvtár. A tanulmányban ezt az alapítólevél által említett harmincezer kötetet, vagyis a könyvtár alapító állományát veszem vizsgálat alá, elsősorban abból a szempontból, hogy mennyire felelt meg a felajánlásban kimondott célnak, tehát mennyire tudta elősegíteni, hogy „a Tudós Társaság a maga feladatának

1 Idézi: FERENCZI Zoltán, „A M. Tud. Akadémia könyvtárának megalapítása”, *Akadémiai Értesítő* 37, 1. füz. (1926): 7–17, 8–10.

a rábízottakban óhajtott eredménnyel meg bírjon felelni.” Egyszerűbben szólva, a cél a Teleki-állomány mint tudományos könyvgyűjtemény értékének megállapítása.

Noha Teleki József, aki egyébként az Akadémia első elnöke lett, önmagán kívül csak az édesapját, Teleki Lászlót (1764–1821) nevezte meg a könyvek összegyűjtőjeként, valójában az ő apja, az idősebb Teleki József (1738–1796) vette meg az állomány alapjait, mikor 1783-ban megszerzett pesti házában kialakított egy körülbelül háromezer kötetet számláló bibliotékát. Ezek számát növelte tovább László, hogy aztán az ifjabbik József alatt elérje a harmincezes nagyságot.² Az alábbiakban ennek a három szakasznak megfelelően mutatom be az állomány jellegét, elemezve az egyes tudományok mennyiségi és minőségi reprezentáltságát, tehát azt, hogy hány művel képviseltették magukat, és szakmai szempontból mennyire számítottak értékesnek az ide tartozó könyvek.

Az idősebbik Teleki József már tapasztalt bibliofilnek számított, amikor 1783-ban megszerezte a pesti Szervita téren álló épületet, amely helyet adott itteni könyvtárának. Ennek összetétele (a kéziratos listákon fennmaradt szakrend szerint tagolva) a következő volt:³

Szak	Mű	Kötet
Theologia	154	229
Philosophia	48	89
Physica és Mathematica	107	271
Historia és Geographia	222	458
Litteratura antiqua	77	106
Litteratura recentior	348	520
Politica és Statistica	197	263
Juridici	60	83
Medici	37	48
Hungarica	397	1005
Manuscripta	45	46
Cruda	41	113
Összesen	1733	3231

2 A Teleki-könyvtár kialakulásáról lásd F. CSANAK Dóra, „A Telekiek Gyűjteménye”, in *Örökségünk, élő múltunk: Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában*, szerk. FEKETE Gézáné, MTAK Közleményei 37 (Budapest: MTAK, 2001), 11–33.

3 F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán: Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 204. A kéziratos listák, amelyek alapján a fenti táblázatot F. Csanak Dóra összeállította, az MTA KIK Kézirattárában találhatóak: Bibliogr. 2r 4/1 és 10, 6/3.

Mint látható, a könyvek túlnyomó többsége tudományos témáról szól; ha ehhez hozzávesszük, hogy kétharmaduk 1750 után keletkezett, egyértelmű igazolást nyer az állományt vizsgáló Csanak Dóra megállapítása, miszerint ez nem valamiféle reprezentatív célokat szolgáló főúri bibliotéka, hanem egy, a kor által felvetett problémákról a legújabb irodalomban tájékozódást kereső intellektus „munkakönyvtára” volt.⁴

Ami a szakirodalom megoszlását illeti, az állomány a korban számon tartott legfontosabb diszciplínák szerint tagolódott szakokra. A hagyományosnak számító teológiai, jogi, politikai és történelmi művek mellett arányaiban meglehetősen nagy a *Physica és Mathematica* néven összefoglalt természettudományos munkák száma. Ez Teleki József személyes preferenciáinak köszönhető, mivel erősen érdeklődött a matematika iránt, továbbá foglalkoztatta az elektromosságtan is. Külön kiemelendő még a filozófiai könyvállomány, amely a felvilágosodás legújabb szerzőit és műveit tartalmazta, következményeként annak, hogy ez volt Teleki József másik kedvenc témája. Jelentős számarányt képviselt továbbá a *Hungarica* szak, vagyis a magyar történelemre és kultúrára vonatkozó kiadványok, amelyek gyűjtésére valószínűleg titkára, Cornides Dániel vette rá a gróft. Kiváló minőségű tudóskönyvtár volt tehát a pesti gyűjtemény, de összetételét erősen befolyásolta Teleki József személyes érdeklődése és a gróf többi könyvtárának megléte, nem lehet tehát teljességre törekvő, átfogó jellegű bibliotékának nevezni.⁵

Teleki József halála (1796) után két fia, László (1764–1821) és József (1777–1817) megosztották a könyvhagyatékán. A nagyobb és értékesebb rész a Szervita téri házzal együtt a szintén elkötelezett könyvgyűjtő László birtokába került, aki apjához hasonló lelkesedéssel és szakértelemmel gyarapította a meglévő állományt. Teljes könyvtáráról átfogó katalógus nem maradt fenn; létezik ugyan egy reprezentatív kivitelezésű kéziratos lista, ez azonban még 1803-ban készült.⁶ Az állomány többi részéről több kisebb lista maradt fenn, de ezek együtt lefedik a teljes állományt.⁷ Ha a tartalmukat összesítjük, és a műveket besoroljuk a leginkább hozzájuk illő szakba,⁸ az adatok a következők lesznek:

4 F. CSANAK D., „A Telekiek Gyűjteménye...”, 13.

5 Teleki József pesti könyvtárának részletes bemutatását lásd F. CSANAK, *Két korszak határán...*, 203–211.

6 MTAK Kézirattár, Bibliogr. 2r 14. Lásd még F. CSANAK, „A Telekiek Gyűjteménye...”, 16–17.

7 MTAK Kézirattár 3–6, 8, 10, 13 és 17.

8 A szakrendi felosztást a könnyebb áttekinthetőség végett Teleki József katalógusának és Teleki László reprezentatív katalógusának figyelembevételével alakítottam ki, illetve egy-egy jól elkülöníthető könyvcsoport esetén (pedagógiai művek, enciklopédiák) ki lett bővítve a táblázat,

Szak	Mű	Kötet
Theologia	1297	2036
Philologia ⁹	579	660
Antiquitas ¹⁰	409	734
Auctores classici Graeci	250	304
Auctores classici Latini	640	901
Litteratura recentior Germanica	640	1081
Litteratura Gallica, Anglica et Italica recentior	1173	2289
Hungarica	2965	2882
Mathematica ¹¹	332	810
Philosophia	384	617
Physica, historia naturalis, chymia	588	1672
Libri medici	426	669
Acta eruditorum	104	1381
Ius civile, ius canonicum, statistica et politica	1125	1230
Historia	845	3511
Geographia	330	788
Historia litteraria	289	929
Paedagogia	38	106
Catalogi ¹²	67	129
„Ösnyomtatvány” ¹³	148	158
Lexikonok, Enciklopédiák	13	150
Többletpéldányok ¹⁴	198	1561
Összesen ¹⁵	12857	24571

azt a szakrendet is figyelembe véve, amit az Akadémiai Könyvtár 1865-ben történt felállításakor az akkori könyvtárnok, Hunfalvy Pál alkalmazott.

- 9 A reprezentatív katalógus még különbséget tett az ókori és az újabb nyelvekkel foglalkozó filológia között, a későbbi listák már együtt kezelik a kettőt.
- 10 A klasszikus ókori műemlékekkel foglalkozó (régészeti) műveken kívül ide tartoznak a speciális tárgyakról (pénzermék, epigráfiai emlékek) szóló és az ókori művészettörténeti tárgyú írások is.
- 11 A matematikához sorolták a fizikai, asztronómiai, mechanikai és hasonló témájú munkákat is.
- 12 Általában hagyatékok, aukciók, könyvtárak katalógusai.
- 13 Nemcsak a 15. századi nyomtatványokat sorolták ide, hanem gyakran a 16. századiakat is, sőt olykor valamely mű első kiadását, bármikor is jelent meg.
- 14 A legtöbb valamilyen alkalmi beszéd, költemény, amelyet több száz példányban nyomtattak ki, például ha az egyik Telekit főispánná neveztek ki.
- 15 Mivel az egyes listák átfedik egymást, illetve több mű nem azonosítható egyértelműen a feltüntetett adatok alapján, ezért a végeredmény csak hozzávetőleges.

A könyvtár korábbi állapotával összevetve a legfeltűnőbb a kötetek nagy száma. A gyarapodás akkor is jelentős, ha figyelembe vesszük, hogy Teleki Józsefnek a pesti házon kívül máshol is voltak könyvgyűjteményei, illetve hogy az évek során bővült a nyomtatott könyvek piaca. A fejlődést részben László anyagi lehetőségeinek növekedése magyarázza: amikor első feleségétől elvált, az ekkor készült papírok szerint csak az asszonynak juttatott rész nagyobb volt, mint apja éves jövedelme.¹⁶ A táblázat részletesebb tanulmányozása viszont egy további tényezőre is rávilágít. Jól látszik, hogy László katalógusa részletesebb felosztású: a klasszikus irodalmat és a vele foglalkozó tudományokat négy részre bontja, valamint az idegen nyelvű modern irodalomból kiemeli a német műveket; az 1803-as katalógusban pedig a történelmi anyagot is három részre bontja.¹⁷ További változtatás, hogy saját szakot kaptak az *Acta eruditorum* nével jelzett tudományos folyóiratok. Mindezek együttesen azt mutatják, hogy László kifejezetten egy enciklopedikus könyvtár kialakítására törekedett. De ha általánosságban összevetjük az állomány felépítését azokkal a gondolatokkal, amelyeket Teleki László az akadémiaalapítással kapcsolatos írásaiban¹⁸ megfogalmazott, szintén azt tapasztaljuk, hogy nagymértékben megfelelnek egymásnak.¹⁹ Erősen valószínű tehát, hogy a gróf célja egy olyan könyvtár kialakítása volt, amely minden tudományterületen biztosítja a kutatások folytatásához vagy legalább elkezdéséhez szükséges alapvető szakirodalmat. Annak megállapításához, hogy ezt a célt sikerült-e elérni, részletesebben át kell tekinteni az egyes szakok tartalmát.

Mivel a Teleki László-féle könyvtár teljes állománya mindaddig nem volt ismert, nem készült róla részletes bemutatás. Csupán a természettudományos állomány külföldi darabjairól jelent meg egy elemzés Somkuti Gabriellától,²⁰ aki

16 F. CSANAK, *Két korszak határán...*, 341.

17 Ezek megoszlása a következő: *Historia civilis, universalis, et particularis* (509 mű 1327 kötetben), *Historia ecclesiastica* (259 mű 491 kötetben), *Subsidia historiae* (339 mű 878 kötetben). Az utóbbi a történelmi segéd tudományok mellett a földrajzi könyveket is tartalmazza.

18 Teleki László a nyelvújítással összefüggésben erősen támogatta egy magyar akadémia alapításának az elképzelését. Pályázatot írt ki a tárgyban, illetve maga is összefoglalta erre vonatkozó nézeteit, részben *A magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései G. Teleki Lászlónak* (Pest: Trattner, 1806), főképp pedig *Über die Einrichtung einer gelehrten Gesellschaft in Ungarn* (Pest: Trattner, 1810) című művében. Kétféle célt határozott meg az intézmény számára: a magyar nyelv fejlesztését, alkalmassá tételét a tudományok művelésére, valamint a külföldi tudományos eredmények megismerését és megismertetését.

19 F. CSANAK, „A Telekiek Gyűjteménye...”, 16–17.

20 SOMKUTI Gabriella, „Korszerű természettudományos irodalom Széchényi Ferenc és Teleki László könyvtárában (Első közlemény)”, in *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1963–64*, szerk. BÉLLEY Pál, HARASZTHY Gyula és KERESZTURY Dezső, 187–209 (Budapest: OSZK, 1966); SOMKUTI Gabriella, „Korszerű természettudományos irodalom Széchényi Ferenc és Teleki László

arra az eredményre jutott, hogy Teleki László alapvetően jó szakirodalommal rendelkezett, bár minden tudományágból akadtak kisebb-nagyobb hiányosságok. Somkuti azonban (amint arra ő maga is felhívta a figyelmet) nem tekintette át a teljes gyűjteményt,²¹ így többször említette olyan művek hiányát, amelyek valójában a gróf birtokában voltak. Ha a teljes állományt nézzük, a hiányosságok mérséklődnek. Különösen a matematikai és az orvostudományi könyveket illetően végzett Teleki László imponáló teljességű gyűjtőmunkát,²² de botanikából, zoológiából, vegytanból és asztronómiából is elegendő könyve volt az alapvető tájékozódáshoz.²³

A földrajzi könyveket sem az idősebb József, sem László nem a természettudományokhoz sorolta, előbbi a történelmi tárgyú kiadványokkal, utóbbi a *Subsidia historiae* név alatt listázott történelmi segédtudományokkal vonta őket össze. A legtöbb közülük a 18. században nagy népszerűségnek örvendő útleírás műfajába tartozik, amelyekből ekkoriban már gyűjteményes sorozatok is napvilágot láttak, illetve a szintén gyakorinak számító úgynevezett államisme, amely nem összefüggésekben, hanem egyszerű, olykor alfabetikus rendbe szedett adatközléssel mutat be egy-egy országot; erre legjellegzetesebb példa a Teleki-könyvtárban is több művel szereplő Anton Friedrich Büsching munkássága.²⁴ Az államismék az európai országokra koncentrálnak, az útirajz jellegű bemutatások viszont az egész akkor ismert világról rendelkezésre álltak, a távoli tengereken tett felfedezőutaktól (James Cook) kezdve az egzotikus közel- és távol-keleti (Egyiptom, Arábia, India, Kína) vagy trópusi (Dél-Amerika) tájakig, ma is a földrajztudomány jelentős alakjaként számon tartott felfedezők és útirajzírók eredményeit mutatva be.²⁵

könyvtárban (Második közlemény)”, in *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1965–66*, szerk. BÉLLEY Pál, HARASZTHY Gyula és KERESZTURY Dezső, 408–428 (Budapest: OSZK, 1967).

21 SOMKUTI, „Korszerű természettudományos...”, 189.

22 A Somkuti által hiányolt műveket gyakorlatilag mind meg lehet találni a listákon, például Pierre-Louis Moreau de Maupertuis műveit, Joseph-Louis Lagrange *Mécanique analytique* című munkáját, vagy Silvestre-François Lacroix-tól a *Traité du calcul différentiel et du calcul intégral*-t.

23 Itt is vannak fontos művek, amelyek tévesen vannak hiányzóként megjelölve, például René Antoine Ferchault Réaumur vagy Charles Bonnet munkái.

24 Anton Friedrich BÜSCHING, *Grosse Erdbeschreibung* (Troppau–Brünn: Trassler, 1785–1787); Anton Friedrich BÜSCHING, *Neue Erdbeschreibung* (Hamburg: Bohn et al., 1762–1765).

25 Cook mellett olyan neves utazók képviseltetik magukat a könyvtárban, mint a természettudós Alexander von Humboldt, vagy a maga korában nagy népszerűségnek örvendő Richard Pockocke; ezenkívül több útleírás-sorozatot is megvásárolt Teleki László, főleg német nyelven, például a Berlinben és Hamburgban kiadott *Bibliothek der neuesten und interessantesten Reisebeschreibungen*-t, a troppai és brünni *Sammlung der besten Reisebeschreibungen*-t és az ifjúságnak szóló *Sammlung in-*

A természettudományokhoz képest a Teleki-könyvtár teológiai anyagát mind a kortársak, mind a későbbi kutatók meglehetősen elhanyagolták, pedig messze a legnagyobb állományrészről van szó; amikor 1844-ben Toldy Ferenc akadémiai titoknok felügyelete alatt a Teleki-könyvtárat beszállították a család Szervita téri házából a Trattner-Károlyi háznak az Akadémia által bérelt helyiségeibe, a titoknok arról számolt be, hogy mintegy kilencezer kötet tartozott a hittudományi munkák közé.²⁶ A kéziratos listák alapján ennél jóval kevesebb azonosítható, egyrészt mert az 1803-as katalógus elkészülte után beszerzett teológiai művekről csak hiányos nyilvántartás készült; másrészt az is elképzelhető, hogy a titoknok az egyháztörténeti, egyházi vagy éppen a Bibliához köthető filológiai kérdésekkel foglalkozó könyveket szintén ide sorolta. De a többi közül sem minden kiadvány volt hittudományi munka, sok közülük a Biblia valamilyen kiadását jelentette, illetve számos prédikációgyűjtemény, kegyességi olvasmány és gyerekeknek szóló hittankönyv akadt az állományban. Hitbuzgalom helyett részben a bibliofil hajlamok eredményezhették továbbá a Biblia és a patrisztikai művek 15–16. századi példányainak, hasonlóképpen a nagy reformátorok (Luther, Melancthon, Kálvin, Béza) korai kiadásainak beszerzését. A később megjelent teológiai művek között a Telekiek saját felekezetének megfelelően a reformátusok domináltak. Kortárs hittudós is volt köztük, mint Wilhelm Abraham Teller²⁷ vagy Daniel Wytttenbach,²⁸ de a legtöbb szerző a 18. század elején vagy azelőtt alkotott, a könyvtár ezen része tehát nem mondható korszerűnek. Ellenben figyelemreméltó a sokszínűség, ugyanis minden létező keresztény felekezet irodalmából vannak fontosabb munkák, a katolikus irodalomtól kezdve az anglikánokon át a socinianusokig, sőt néhány pravoszláv könyve is volt Teleki Lászlónak, de ezek már csak kuriózum jelleggel.

A *Philologia* szak szintén bővebb tartományt ölelt fel, mint a szó mai értelme: a nyelvi és retorikai tankönyveket, valamint a szótárakat is tartalmazta. A modern nyelvekről szóló kiadványok között ez utóbbi típusok domináltak, a francia, német, olasz és angol nyelvek elsajátítását segítő könyveket szereztek be a Telekiek, minden valószínűség szerint nem tudományos megfontolásból, hanem a saját

teressanter und durchgängig zweckmässig abgefasster Reisebeschreibungen für die Jugend-et Joachim Heinrich Campétól.

26 F. CSANAK Dóra, *Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig* (Budapest: MTA, 1959), 22–23.

27 Wilhelm Abraham TELLER, *Wörterbuch des Neuen Testaments zur Erklärung der christlichen Lehre* (Berlin: Mylius, 1772).

28 Daniel WYTTTENBACH, *Tentamen theologiae dogmaticae methodo scientifica pertractate* (Berna: [s. n.], 1741–1747).

és a gyermekeik tanulmányainak elősegítése végett.²⁹ Sokkal több volt az ókori nyelvekkel kapcsolatos munka, mivel ide sorolták a fogalmazási segédletként használt mondásgyűjteményeket, valamint a neolatin irodalom darabjait is, tehát az újabb korokban íródott latin nyelvű szépirodalmat. A tényleges filológiai szakirodalom is bőséges: nagy humanisták (Erasmus, Melanchthon) mellett az újabb koriak is képviseltették magukat, például a jeles hebraista Albert Schultens,³⁰ a Perizonius néven ismert Jakob Voorbroek,³¹ vagy a kritikai módszerei által híressé vált Johann August Ernesti.³² Azonban szembetűnő, hogy nem szerepelnek olyan tudománytörténetileg fontos filológusok, mint például Tiberius Hemsterhuis, Lodewijk Caspar Valckenaer vagy Johann Jakob Reiske. Ami magukat a klasszikus irodalom darabjait illeti, a Teleki-gyűjtemény teljesnek mondható, hiszen az összes fontos görög és római szerző megtalálható benne.

Az ókorral kapcsolatos másik nagy állományrész az *Antiquitas* és *Mythologia* elnevezésű szakcsoport volt, amely régészeti, valamint az ókori életéről, kultúrájáról, művészetekről szóló kiadványokat foglalt magában. Ide sorolták továbbá a tárgyi emlékekkel foglalkozó történelmi segéd tudományokat (numizmatika, heraldika, pecséttan) és a múzeumok anyagáról készült katalógusokat. A tudománytörténetileg fontos antikvárius irodalom (például Flavio Biondo,³³ William Camden³⁴) és a mai értelemben vett tudományok alapjainak lefektetői (például a régészettel és paleográfiával foglalkozó Bernard Montfaucon,³⁵ vagy az első szisztematikus pecsétani munka szerzője, Johann Gottlieb Heineccius³⁶) mellett számos olyan könyv vagy sorozat volt megtalálható a Teleki-könyvtárban, amelyekben díszes illusztrációk mutatták be az adott témakört. Ilyen volt a Johann Georg Graevius és Pieter Burmann által szerkesztett, Itáliáról szóló monumentális sorozat³⁷ vagy Giovanni Battista Passeri etruszk vázaképekről

29 Összesen 42 szótárunk volt a négy nyelvből különböző kombinációkban.

30 Albert SCHULTENS, *Animadversiones philologicae et criticae ad varia loca veteris testamenti* (Amstelodamum: [s. n.], 1732).

31 Jakob VOORBROEK, *Dissertationes septem* (Leiden: Langerak., 1740).

32 Johann August ERNESTI, *Clavis Ciceroniana sive indices [...] in opera Ciceronis* (Halle: Orphanotropheum, 1757).

33 Flavio BIONDO, *Roma Instaurata* (Verona: Boninus de Boninis, 1482).

34 William CAMDEN, *Annales rerum Anglicarum et Hibernicarum, regnante Elizabetha* (Leiden: Elzevir, 1625).

35 Bernard MONTFAUCON, *L'Antiquité expliquée et représentée en figures* (Paris: Delaulne et al., 1722).

36 Johann Gottlieb HEINECCIUS, *De veteribus Germanorum aliarumque nationum sigillis* (Francofurtum: Förster, 1719).

37 Johann Georg GRAEVIUS et Pieter BURMANN, edd., *Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae* (Leiden: Petrus vander Aa, 1704–1725).

készített színes illusztrációinak gyűjteménye.³⁸ Ezek a kiadványok nagy segítséget nyújtottak a régiségekkel foglalkozó tudományok hazai műveléséhez, illetve jelentősen növelték a könyvtár presztízsét; a precízen kidolgozott metszeteket tartalmazó, reprezentatív megjelenésű könyvek az ősnymtatványokéval vetekedő anyagi értéket képviseltek.

A filozófiai könyvek jelentősége Teleki Lászlónál nem volt akkora, mint az apjánál, aki erősen érdeklődött a téma iránt. Mindazonáltal a gyűjtemény értékesnek mondható, különösen a klasszikus ókor (Platón, Arisztotelész, Epiktétosz, Lucretius, Cicero stb.) és a felvilágosodás jelentős szerzői találhatók meg, úgyszólván hiánytalanul. A már József által olvasott Herder, Rousseau, Voltaire, Kant, Mendelssohn, Montesquieu, d’Alembert, Leibniz és Euler mellett³⁹ említést érdemel például a Leibniz és Kant közötti időszak legismertebb német filozófusa, Christian Wolff,⁴⁰ az utilitarizmus egyik megalapozójának tekinthető Claude Adrien Helvétius⁴¹ és a mechanikus materializmus történetéhez sorolt Julien Offray de la Mettrie.⁴² A legjelentősebb szerzők közül hiányzik néhány, akik teljesebbé teheték volna a bibliotékát; ilyenek a historizmus alapjait megvető Giambattista Vico és az empirista David Hume filozófiai munkái (akiktől csak történelmi írásokat vásárolt meg Teleki), vagy a mechanikus materializmus legismertebb képviselőjének, Paul Henri d’Holbach-nak a művei.

Mint fentebb már szerepelt, a gyűjtemény tudományos jellegének egyik legfőbb indikátora az, ahogy az *Acta eruditorum* névvel illetett tudományos folyóiratok külön szakba lettek sorolva. Összesen több mint száz sajtótermékből vásárolt Teleki rövidebb-hosszabb sorozatokat. Közülük a legtöbb valamelyik akadémia kiadványa, például a berlini Académie Royale-é⁴³ vagy az angol Royal Society-é,⁴⁴ ezenkívül különféle egyetemek anyagait is beszerezte, elsősorban

38 Giovanni Battista PASSERI, *Picturae Etruscorum in Vasculis* (Roma: Zempel, 1767).

39 F. CSANAK, *Két korszak határán...*, 205.

40 Több tudományterületre kiterjedő életművéből összesen 25 munkája volt meg a Teleki-könyvtárban, filozófiából a legfontosabbak, a *Philosophia rationalis sive logica* (Leipzig, 1728), *Philosophia prima sive ontologia* (Leipzig, 1730), és a *Gesammelte kleine philosophische Schriften* (Halle, 1736).

41 Claude Adrien HELVÉTIUS, *De l’Homme, de ses facultés intellectuelles et de son éducation* (London: Société Bibliographique, 1775); Claude Adrien HELVÉTIUS, *De l’Esprit* (Amsterdam: [s. n.], 1777).

42 Julien Offray DE LA METTRIE, *Oeuvres philosophiques* (Berlin: [s. n.], 1764).

43 *Nouveaux mémoires de l’Académie Royale des Sciences et Belles-Lettres* (Berlin: Chrétien, 1770–1786).

44 *Memoirs of the Royal Society* (London: [s. n.], 1745).

Németországból és Svájcból.⁴⁵ A gyűjtemény ezen része persze korántsem teljes, de egyértelmű tanújele a tudomány aktuális eredményei iránti határozott érdeklődésnek.

Több mint ezer műre és kötetre rúg az a szak, amelybe a politikai, jogi és statisztikai kiadványokat gyűjtötték. A 18. század a felvilágosult abszolútizmus kora volt, ami nagy hangsúlyt fektetett az állam megismerését és irányítását segítő adatok gyűjtésére és rendszerezésére; ekkor alakult ki a statisztika tudománya, előfutáraként a közgazdaságtudománynak. Teleki Lászlót különösen érdekelte a téma, göttingeni tanulóévei alatt előszeretettel látogatta az ezzel foglalkozó órákat,⁴⁶ de nagybirtokosként és a politikában forgolódó főúrként szintén nem nélkülözhetette az efféle ismereteket. Ehhez képest meglepő, hogy a statisztika legjelentősebb alakjai közül több szerző is hiányzik a Teleki-gyűjteményből, nincs meg például a korai képviselők közül John Graunt és Edmond Halley; ellenben beszerezte Teleki a még szintén 17. századi Edward Chamberlayne Angliáról készült leírását⁴⁷ és a skót Adam Smith alapvető közgazdaságtani művét, utóbbit az eredeti mellett francia kiadásban is.⁴⁸ A franciák közül a legfontosabbnak a fizokratizmus egyik előfutáraként számon tartott Jean-François Melonnak,⁴⁹ a XIV. Lajos alatt az *inspecteur général de la Douane* tisztét betöltő Jacques Savary des Brûlonsnak⁵⁰ és ugyanezen király pénzügyminiszterének, Jacques Neckernek⁵¹ az írásai tekinthetők. A német szerzők gyűjteménye sokkal teljesebb, csaknem minden számottevő, statisztikával, közigazgatással és közgazdaságtannal foglalkozó írónak a munkái megvoltak a Teleki-könyvtárban.⁵²

45 Például a *Commentationes Societatis Regiae Scientiarum Gottingensis: Classis Physicae, Mathematicae, Historicae et Philologicae* 5 kötete, a *Tempe Helvetica* 6 kötete, a *Miscellanea Duisburgensia* 2 kötete.

46 RAB Irén, *Hungarus-tudat és diákmentalitás a 18. századi göttingeni peregrinációban – különös tekintettel a medicinára – emlékkönyvek és egyéb peregrinációs források tükrében* (Budapest: Semmelweis Egyetem Patológiai Orvostudományok Doktori Iskola, 2015), 108–109.

47 Edward CHAMBERLAYNE, *L'etat present d'Angleterre* (Amsterdam: Marret, 1688).

48 Adam SMITH, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* (Basel: Tourneisen, 1791); Adam SMITH, *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations* (Paris: Laran, 1800).

49 François MELON, *Essai politique sur le commerce* (Amsterdam: Changuion, 1742).

50 Jacques Savary DES BRÛLONS, *Dictionnaire universel de commerce* (Copenhagen: Philibert, 1759–1765).

51 Jacques NECKER, *De l'Administration des Finances de la France* ([S. l.]: [s. n.], 1785).

52 Kiemelkedik közülük például a matematikai indukció statisztikai alkalmazásában úttörő szerepet játszó Johann Peter SÜSSMILCH – *Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts aus der Geburt, dem Tode und der Fortpflanzung desselben* (Berlin: Buchhandlung der Realschule, 1788) –, a porosz király tanácsadójaként tevékenykedő Jakob Friedrich von BIELFELD

A jogi könyvek egyrészt magukat a törvényeket foglalják magukban: minden híresebb egyházi és világi törvénygyűjteményt beszerzett Teleki, a *Codex Iustianeustól* a *Decretum Gratianin* át a *Code Civilig*, ezenkívül kisebb rendelkezések szövegét is. Hasonlóan széles körű a jogi értekezések gyűjteménye: utódlási kérdések elemzése,⁵³ valamely közösség jogi helyzetének bemutatása,⁵⁴ a pénzváltással kapcsolatos törvénykezés ismertetése,⁵⁵ boszorkányperek leírása⁵⁶ vagy a halálbüntetés problémájának vizsgálata⁵⁷ egyaránt megtalálható a könyvek között. A jog iránt érdeklődő olvasó tehát mindenféle kutatási témához találhatott anyagot a Teleki-gyűjteményben.

A szak nevében a *Politica* is szerepel, bár mai értelemben vett politológiáról ekkoriban még nem lehet beszélni, az csak a 19. század második felében vált önálló tudománnyá, az előzményeinek és kezdeményeinek tekinthető művek közül azonban több fontos darab megvolt a Teleki-könyvtárban, mindenképp Hugo Grotius, akinek *De iure belli ac pacis* című főművét számos kiadásban megvásárolta Teleki László;⁵⁸ továbbá olyan szerzők, mint a Grotiust revideáló Samuel Pufendorf,⁵⁹ a természetjoggal kapcsolatban alapvetéseket megfogalmazó Thomas Hobbes,⁶⁰ vagy az első írott európai alkotmányt kidolgozó Gabriel de Mably.⁶¹ Nem annyira tudományos munkának, mint inkább történeti forrásnak számítottak a különféle államközi szerződések, mindenképp a békeokmányok

– *Institutions politiques* (Den Haag: Gosse, 1760) –, vagy a fiziokratizmus legjelentősebb német képviselője, Johann August SCHLETTWEIN – *Grundfeste der Staaten oder die politische Oekonomie* (Giessen: Krieger, 1779).

53 *Vorläufige Beantwortung der sogenannten gründlichen Ausführung derer dem Chur-Haus Bayern zustehender Erb-Folgs, und sonstiger Rechts-Ansprüchen auf die von weyländ Kaiser Ferdinand dem Ersten besessene Erbkönigreiche und Länder* ([S. l.]: [s. n.], 1741).

54 *Freyheiten und Rechte des Benedictines Closters Schönau* ([S. l.]: [s. n.], 1759).

55 Például *Anleitung zu gründlichen Verstand des Wechselrechts* (Frankfurt: [s. n.], 1676); Pompeo BALDASSERONI, *Leggi e costumi del cambio ossia trattato sulle lettere di cambio* (Firenze: Bonduciana, 1796).

56 Johann REICHEN, *Unterschiedliche Schrifften von Unfug des Hexen-Processes* (Halle: Ringer, 1703).

57 Isak FREMDLINGER, *Über Todesstrafen und über Beyträge zu worthältigen Stiftungen* (Berlin: Decker, 1783).

58 Egy zürichi (1689), két amszterdami (1701 és 1735) és egy Lausanne-i (1751–1752) kiadás volt meg neki.

59 Samuel PUFENDORF, *Le droit de la nature et des gens, ou systeme general des principes le plus importants de la morale, de la jurisprudence, et de la politique*, traduit Jean BARBEYRAC (Basel: Tourneisen, 1750).

60 Thomas HOBBS, *Elementa philosophica de cive* (Lausanne: Grasset et soc., 1782).

61 Gabriel de MABLY, *Entertiens de Phoicon sur le rapport de la morale avec la politique* (Zurich: Heidegger, 1763).

szövegei. A politikai témájú röpiratok, pamfletek és hasonlók szintén ide lettek sorolva.

A kötetek számát tekintve az állomány legnagyobb szakját a történelem képezte. Az 1803-as katalógusban külön csoportba sorolták a világi történelemmel foglalkozó és az egyháztörténeti könyveket, valamint a történelem segédtudományait, utóbbihoz csatolva a földrajzi műveket is, de később már nem tettek ilyen megkülönböztetést. A történelmi könyvek tartalma gyakorlatilag minden korszakra, európai államra és jelentős történelmi személyiségre kiterjedt, illetve néhány Európán kívüli terület történelmére is, mint például Észak-Amerika⁶² vagy az Oszmán Birodalom.⁶³ Különösen sok mű szólt a Német Birodalomról és annak egyes részeiről vagy uralkodóiról, illetve a Teleki László nemzedékét leginkább foglalkoztató eseménysorozatról, a francia forradalomról. A tényleges kortárs historiográfiai munkák mellett forrásgyűjtemények, életrajzok, híres személyek naplói és egyéb, történeti vonatkozású dokumentumok is ide lettek sorolva. A történettudomány fejlődésében fontos szerepet játszó szerzőket tekintve szintén nagy volt a választék, a legkorábbi ókori történetíróktól kezdve⁶⁴ a felvilágosodás eminens képviselőiig. Sokan közülük legalább annyira tekinthetők filozófusnak, mint történésznek. Ide tartozott például a skót David Hume,⁶⁵ valamint a német Johann Gottfried Herder,⁶⁶ vagy az olasz Giambattista Vico.⁶⁷ A kifejezetten történetíróként számon tartott szerzők közül is megtalálhatók voltak a felvilágosodás korának legfontosabb alakjai, a britek közül például Edward Gibbon,⁶⁸ illetve az Észak-Amerikával foglalkozó David Ramsay.⁶⁹ A német történetírók között ott van a 17. századi jogtörténész, Hermann Conring,⁷⁰ a politikatudományt a történelem kontextusába helyező Johann Christoph

62 Georg HORN, *De originibus Americanis* (Den Haag: Vlaque, 1692); William ROBERTSON, *The history of America* (Basel: Tourneisen, 1790).

63 *Histoire des Empereurs Ottomans* (Bruxelles: Jean-Leonard, 1689); *Annalen der Geschichte des Osmanischen Reichs* (Wien: Trattner, 1797).

64 Hérodotoszból például öt, Tacitusból és Liviusból körülbelül egy-egy tucatnyi példány volt a könyvtárban.

65 David HUME, *The history of England, from the invasion of Iulius Caesar to the revolution in 1688* (Basel: Tourneisen, 1789).

66 Johann Gottfried HERDER, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (Riga–Leipzig: Hartknoch, 1784–1785).

67 Giambattista VICO, *De rebus gestis Antonii Caraphaei libri quatuor* (Napoli: [s. n.], 1716).

68 Edwards GIBBON, *The history of the decline and fall of the Roman Empire* (Basel: Tourneisen, 1789).

69 David RAMSAY, *Geschichte der amerikanischen Revolution aus den Acten des Congresses der vereinigten Staaten* (Berlin: Voss, 1794–1795).

70 Hermann CONRING, *Opus de finibus imperii Germanici, quo jura finium, quibus illud continetur, a primo eius exordio usque ad haec nostra tempora illustrantur* (Frankfurt–Leipzig: Heinichen, 1693).

Gatterer,⁷¹ a franciától merőben eltérő történelemszemléletet képviselő August Ludwig von Schlözer,⁷² vagy az epikus költészetet a történetírás látóterébe behozó Johann J. Bodmer.⁷³ A francia történeti irodalmat olyan nevek fémjelzik, mint Louis-Sébastien de Tillemont,⁷⁴ Edmond Martene,⁷⁵ Ursin Durand,⁷⁶ vagy François René de Chateaubriand.⁷⁷ Végül az itáliaiak közül érdemes még említeni az olasz történetírás atyjaként emlegetett Lodovico Antonio Muratorit.⁷⁸ Összességében a történelem szak az egyik legterjedelmesebb és szakmailag is legteljesebb résznek tekinthető a gyűjteményben.

Az irodalom- és művészettörténettel, illetve esztétikával foglalkozó műveket tartalmazó *Historia litteraria* szak nehezen körvonalazható, hiszen éppen a Teleki-könyvtár összegyűjtése idején kezdődött meg ezen tudományágak önállóodása. A még gyerekcipőben járó diszciplínák alapjait lefektető művek közül néhány azért megvolt a Teleki-gyűjteményben, például a legkorábbi képviselőnek tekintett Giorgio Vasari művészéletrajzai,⁷⁹ illetve a művészettörténet kifejezést először használó Johann Joachim Winckelmann munkái.⁸⁰ Az esztétikáról, széptudományról szóló kiadványokból is több jelentős darab megvolt, például a

- 71 Johann Christoph GATTERER, *Abriss der Universalhistorie in ihrem ganzen Umfange* (Göttingen: Witwe Vandenhöck, 1773).
- 72 August Ludwig von SCHLÖZER, *Vorstellung seiner Universal-Historie* (Göttingen: Dietrich, 1772).
- 73 Johann J. BODMER, *Critische Abhandlung von dem Wunderbaren in der Poesie und dessen Verbindung mit dem Wahrscheinlichen in einer Verteidigung des Gedichtes Joh. Miltons von dem verlohrenen Paradiise; der beygefüget ist Joseph Addisons Abhandlung von den Schönheiten in demselben Gedichte* (Zurich: Orell und Comp., 1740).
- 74 Louis-Sébastien de TILLEMONT, *Histoire des empereurs et des autres princes qui ont régné, durant les six premiers siècles de l'église, de leurs guerres contre les juifs, des écrivains profanes, et des personnes les plus illustres de leur temps* (Venise: Pitteri, 1732–1739).
- 75 Edmond MARTENE, *De antiquis ecclesiae ritibus libri quator* (Rouen: [s. n.], 1700).
- 76 Ursin DURAND, *L'art de vérifier les dates des faits historiques, des chartes, des chroniques et autres anciens monumens, depuis la naissance de Notre-Seigneur* (Paris: Desprez, 1770).
- 77 François René de CHATEAUBRIAND, *Essai historique, politique et moral sur les révolutions, anciennes et modernes* (Paris–Leipzig: Brockhaus, 1816).
- 78 Lodovico Antonio MURATORI, *Novus thesaurus veterum inscriptionum in praecipuis earumdem collectionibus hactenus praetermissarum* (Milano: ex aedibus Palatinis, 1739); Lodovico Antonio MURATORI, *Antiquitates Italiae mediæ aevi* (Milano: Societas Palatina, 1738).
- 79 Giorgio VASARI, *Le Vite de più eccellenti pittori, scultori, e architettori* (Livorno: Coltellini, 1767).
- 80 Johann Joachim WINCKELMANN, *Histoire de l'art de l'antiquité*, trad. Michel HUBER (Leipzig: Breitkopf, 1781); Johann Joachim WINCKELMANN, *Abhandlung von der Fähigkeit der Empfindung des Schönen* (Drezda: [s. n.], 1771); Johann Joachim WINCKELMANN, *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst* (Drezda–Leipzig: Walther, 1756).

skót felvilágosodás központi alakjának, Henry Home-nak⁸¹ vagy a francia Yves Marie André-nak⁸² a művei. A legtöbb ide sorolt könyv azonban valamely egyetem professzorainak vagy egy adott tudomány művelőinek a listáját és életrajzát tartalmazza egy bizonyos időszakra vonatkozóan, különösebb művészettörténeti vagy esztétikai mélységek nélkül.⁸³

Érdemes kiemelni a pedagógiai könyveket, mivel ezekre különös figyelmet fordítottak a könyvgyűjtő családtagok, részben a saját gyermekeik nevelése, részben a közoktatással való kapcsolataik miatt: a koronaőr József a marosvásárhelyi kollégium főgondnoka és egy ideig pécsi tankerületi főigazgató volt, László pedig a kolozsvári kollégium gondnoki tisztét töltötte be, illetve maga is írt egy – kéziratban maradt – művet a nevelésről. Mindez a könyvtáron is megmutatkozott: a felvilágosodás irodalmának neveléstörténetileg legfontosabb darabjait (Locke, Rousseau, Fénelon, Formey) már József beszerezte, némelyiket több nyelven és kiadásban.⁸⁴ László további értékes művekkel gyarapította a gyűjteményt: Helvétius,⁸⁵ Pestalozzi,⁸⁶ Felbiger,⁸⁷ Basedow,⁸⁸ Campe,⁸⁹ Trapp,⁹⁰ Gesner⁹¹ gyakorlatilag a pedagógiai irányzatok teljes spektrumát lefedték. Emellett a korabeli uralkodók közneveléssel kapcsolatos gondolatai és rendeletei érdemelnek említést, elsősorban a két *Ratio Educationis* (1777, 1806).

Külön kategóriát képeznek a tudományos ismereteket átfogó jelleggel bemutatató lexikonok és enciklopédiák. A leghíresebb közülük természetesen a *Fran-*

81 Henry HOME, *Grundsätze der Kritik*, trad. Johann Nikolaus MEINHARD (Wien: [s. n.], 1785–1786); Henry HOME, *Versuche über die ersten Gründe der Sittlichkeit* (Wien: Trattner, 1786).

82 Yves Marie ANDRÉ, *Essay sur le beau* (Amsterdam: Schneider, 1767).

83 A Teleki-gyűjtemény művészettörténettel, esztétikával foglalkozó részének áttekintését és elemzését Hári Kata végezte el.

84 F. CSANAK, *Két korszak határán...*, 176–177.

85 HELVÉTIUS, *De l'Homme, de ses facultés intellectuelles...*

86 Johann Heinrich PESTOLAZZI, *Lienhard und Gertrud: Ein Versuch, die Grundsätze der Volksbildung zu vereinfachen* (Zürich–Leipzig: Ziegler, 1790–1792).

87 Johann Ignaz von FELBIGER, *Methodenbuch für Lehrer der deutschen Schulen in den Kaiserlich-Königlichen Erbländern...* (Wien: Verlagsgewölde der deutschen Schulanstalt, 1776); Johann Ignaz von FELBIGER, *Anekdoten zur Geschichte des Angriffes und der Verteidigung der Normalschulen in den kaiserlich-königlichen Staaten* (Frankfurt–Leipzig: [s. n.], 1784).

88 Johann Bernhard BASEDOW, *Zur elementarischen Bibliothek: das Methodenbuch für Väter und Mütter der Familien und Völker* (Leipzig–Dessau: Fritsch, 1773).

89 Joachim Heinrich CAMPE, *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens* (Hamburg–Bohn: [s. n.], 1785); Joachim Heinrich CAMPE, *Robinson der Jüngere* (Wien: Biblioth. für Kinder, 1789).

90 Ernst Christian TRAPP, *Versuch einer Pädagogik* (Berlin: Nicolai, 1780).

91 Johann Matthias GESNER, *Primaе Lineae Isagoges in Eruditionem Universalem* (Leipzig: Fritsch, 1784).

cia *Enciklopédia*,⁹² amelyet már a koronaőr József is beszerzett; hozzá mérhető vállalkozás volt a német nyelvű *Universalexicon*.⁹³ Emellett egyes témákról, tudományokról is akadtak külön enciklopédiák a gyűjteményben, hasonlóképp francia vagy német nyelven, például gazdasági kérdésekről⁹⁴ vagy a matematikai tudományokról.⁹⁵

A legterjedelmesebb és egyben legsokrétűbb a *Hungarica* szak, amely a magyar vonatkozású műveket tartalmazza. A nagyobbik részük mindazonáltal nem nevezhető tudományos munkának, inkább a magyar nyelvű szépirodalmat képviselik; különösen sok a temetési, illetve ünnepélyes alkalmak során elmondott beszéd vagy költemény. Ami a tudományos műveket illeti, úgyszólván teljesnek mondható a gyűjtemény, minden tudományból megvoltak a Telekieknek a legfontosabb magyar (azaz magyar nyelvű magyar szerzőtől származó vagy Magyarországra vonatkozó) kiadványok. Ez részben annak köszönhető, hogy a felhozatal jóval kisebb volt az európainál, továbbá a beszerzést is könnyebben meg lehetett oldani. Másrészt Teleki László érdeklődött a hazai tudományos élet iránt, részt vett annak szervezésében. Mecénásként állt számos magyar tudományos kiadvány megjelenése mögött, szakmai tanácsot adott szerzőknek, illetve az első magyar nyelvű tudományos periodika, a *Tudományos Gyűjtemény* létrehozásában és működtetésében is főszerepet játszott. A kéziratos lista tudományszakjait a *Hungarica* című részre „rávetítve” nehéz olyan tudományterületet említeni, ahol a legfontosabb magyar munkák ne lennének jelen, a természetrajzról (Benkő Ferenc, Piller Mátyás, Born Ignác) a történettudományon (Desericzky Ince, Pray György, Katona István) át az orvostudományig (Weszprémi István Benkő Sámuel, Torkos Justus János) vagy a jogtudományig (Werbőczy, Bodó Mátyás, Hajnóczy József).

Teleki László teljes életének és tevékenységének, illetve az akadémiaalapítással kapcsolatos terveinek ismeretében valószínű, hogy az ily módon összeállított gyűjteménnyel nem csupán a saját igényeinek akart megfelelni. Joggal feltételezhető, hogy ha még László életében létrejön az Akadémia, akkor maga ajánlja fel a könyveit az intézet számára; így azonban csak arról intézkedett, hogy halála

92 *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (Paris: Briasson et al., 1751–1765).

93 *Grosse vollständiges Universal Lexicon aller wissenschaften und Künste* (Halle: Zedler, 1732–1741).

94 *Encyclopédie oeconomique* (Yverdon: [s. n.], 1770–1771); Georg Heinrich ZINKE, *Allgemeines oekonomisches Lexicon* (Leipzig: Gleditsch, 1744).

95 Jean Claude FONTAINE, *Cours encyclopédique et élémentaire de mathématiques et de physique* (Wien: Trattner, 1800); Christian WOLFF, *Vollständiges mathematisches Lexicon* (Leipzig: Gleditsch, 1747–1742[!]).

után tartásuk egyben a gyűjteményt, és bízzák a tudományok iránt leginkább érdeklődő fia kezelésére, aki egyértelműen a másodszülött József (1790–1855), az Akadémia későbbi elnöke volt.⁹⁶

Az 1821-es és az 1826-os felajánlás között tehát az ifjabb József birtokában volt a könyvtár, aki az alapítólevél tanúsága szerint ezen időszak alatt mintegy hatezer kötetet gyarapította az állományt. Az ő beszerzéseiről semmilyen lista nem maradt fenn, csak közvetett úton lehet következtetni arra, hogy mely darabok jelentik az ő személyes hozzájárulását. Több feljegyzés maradt fenn például azokról az adományairól, amelyekben már elnöksége idején, 1830 és 1855 között részesítette a könyvtárat; ide tartozik a Carbo-kódex, az intézmény maig egyetlen corvinája,⁹⁷ vagy az az értékes aldina- és antikvagyűjtemény, amelyet a bécsi Bibliotheca Palatina 1850-es aukcióján szerzett meg.⁹⁸ Egyébként az 1836-ban csináltatott, „G. Telekiek’ Alapítványa” feliratú bélyegző szolgálhat támpontul, amelyet kifejezetten az alapító állomány megjelölésére használtak:⁹⁹ az ilyen bélyeggel ellátott, de Teleki László listáin nem szereplő, illetve 1821 után kiadott könyvek jelentik József gyűjtését.

Ha a fenti szempontok szerint próbáljuk felmérni az 1821 utáni állománygyarapodást, azt tapasztaljuk, hogy a könyvtáralapító nem változtatott lényegesen az apjától örökölt gyűjtemény összetételén: minden tudományszakot növelt néhány újonnan megjelent munkával, illetve vásárolt olyan régebbi kiadványokat, amelyek addig nem voltak meg, ezzel orvosolva néhány korábban említett hiányosságot is. Néhány területet lehet csak kiemelni, ahol feltűnően nagy az újabb könyvek aránya, így feltételezhető, hogy Teleki József különös figyelmet fordított a gyarapításukra. Ilyenek például a finnugor (észti, lapp, finn) témájú nyelvészeti és földrajzi könyvek, amelyek alighanem a magyarság eredetét és őstörténetét vizsgáló kutatások felélénkülésének voltak köszönhetőek.¹⁰⁰ Általánosságban is jelentősen növelte a történelmi, főleg magyar történelmi könyvek számát, számos forráskiadványt és értekezést szerzett be, amelyek az ország múltjáról szóltak, különös tekintettel a 15. századra, amely Teleki József főműve,

96 F. CSANAK, „A Telekiek Gyűjteménye...”, 17.

97 MTAK Kézirattár, *Kisgyűlési jegyzőkönyvek*, 1840. május 25.

98 MTAK Kézirattár, *Kisgyűlési jegyzőkönyvek*, 1850. június 22.

99 MTAK Kézirattár, Vegyes 2r 40/I(VI).

100 Például Petrus LÆSTADIUS, *Journal af Petrus Lagstadius för första året af Hans Tjenstgöring såsom missionaire i Lappmarken* (Stockholm: Haeggström, 1836); Gust. Magnus LINDESTROM, *Vägvisare genom storfurstendömet Finland: enligt den af staben för de i Finland förlagde trupper år 1832 utgifne Vägvisare genom landet* (Helsingfors: Wasenius, 1835); Carl HELENIUS, *Suomalainen ja ruozalainen sana-kirja: Finsk och svensk samt svensk och finsk ord-bok* (Abo: Christ. Ludv. Hjelt, 1838).

a *Hunyadiak kora Magyarországon* című sorozat számára jelentett forrásanyagot.¹⁰¹ Szintén történelmi vonatkozásúak hadtudományi könyvei, de ezek nem a török, hanem a korabeli háborúkkal foglalkoztak, és talán nem is magának Józsufnek, hanem a bátyjának, a katonatiszt Ádámnak az ajándékát jelentették.¹⁰²

Ha végigtekintünk a Teleki-könyvtár állományán, megállapítható, hogy a gyűjtemény, elsősorban László tevékenységének köszönhetően, egy igazi enciklopédikus tudóskönyvtár volt, amelyben a reprezentáció, a műemlék jellegű könyvek beszerzése csak másodlagos szempontot jelentett. Teleki László fent említett céljának tükrében kijelenthető, hogy szándékát nagymértékben megvalósította, hiszen minden tudományágból az olvasó rendelkezésére állt az alapvető tájékozódást lehetővé tevő szakirodalom. Némelyik esetben (például a matematika, a történelem vagy az orvostudomány esetén) majdhogynem teljesnek mondható a gyűjtés, de ahol számottevőbb hiányokat tapasztalunk, illetve elavultnak minősíthető az állományrész, ott is kevés fáradsággal kiegészíthető és korszerűsíthető volt. A tudományos érték szempontjából tehát mindenképp alkalmas volt rá a Teleki-gyűjtemény, hogy az ország első számú tudományos intézményében lévő könyvtár alapját képezze.

101 Például Georch ILLÉS, *Disquisitio critica Dissertationis historicae Baiero-Besserianae de ortu et nativitate Joannis de Hunyad* (Pest: Trattner, 1826); PRAY György, *Commentarii historici de Bosnia, Serviae ac Bulgariae, tum Valachiae, Moldaviae ac Bessarabiae, cum regno Hungariae nexu* (Buda: Typogr. Regiae Scient. Universitatis Ungaricae, 1837). Talán ehhez, a 15. századi törökellenes bizánci-magyar együttműködéshez kapcsolódik a *Corpus Byzantinae historiae* sorozat beszerzése is.

102 Összesen 65 hadtudományi munka viseli a Teleki-bélyegzőt, ezek túlnyomó többsége a 18. század végétől és a 19. század elejéről származik, tehát nem egy történésznek, inkább egy katonatisztnek lehettek hasznára. Teleki Ádám ajándékozására vonatkozóan lásd MTAK Kézirattár, *Kisgyűlési jegyzőkönyvek*, 1853. április 25.

Görög Demeter könyvtárának kéziratai

Bárány Péter, Batsányi János, Kis János, Révai Miklós,
Trenk Frigyes és Verseghy Ferenc írásai

Görög Demeter (1760–1833) egyik életrajzírója, Molnár József könyvében írt arról a vágyáról, hogy milyen nagyszerű lenne, ha a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, illetve a *Magyar Hírmondó* irattára előkerülne, amely „az 1789–1803 között a korabeli magyar írók, tudósok, művészek, minden kultúrával foglalkozó hazafi dokumentumait tartalmazhatta;” ekkor lehetne fogalmunk arról, hogy milyen fontos szerepet töltött be a Görög köré csoportosuló bécsi irodalmi kör.¹ A Molnár által vágyott csoda néhány éve valóra vált, s az anyagból néhány dokumentum már közlésre is került.² Az előkerült kéziratok szerzői névsorát végigol-

* A kutatást az Esterházy Privatstiftung (Eisenstadt – Forchtenstein), valamint az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

1 MOLNÁR József, *Görög Demeter (1760–1833)*, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 30 (Debrecen: Hajdúdorog Nagyközség Tanácsa, 1975), 68.

2 ZVARA Edina, „Trenk Frigyes magyar nyelvű kiadatlan politikai röpirata”, *Lymbus* (2016 [2017]): 265–282; ZVARA Edina, „Révai Miklós tudóstársaság-tervezetének újabb kézirata a kismartoni Esterházy-könyvtárban, kiegészítések a tagjelöltek névsorához”, *Irodalomtudományi Közlemények* 117, 5. sz. (2013): 600–609; ZVARA Edina, „Bárány Péter ismeretlen Campe-fordítása, a »Kisdéd Lélektudomány a’ Gyermekek Számára«”, in *Médiумok, történetek, használatok: Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*, szerk. PUSZTAI Bertalan, közrem. IVASKÓ Lívია, MÁTYUS Imre és TÓTH Benedek (Szeged: SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012), 64–74; DEMETER Zsuzsa, „Kovácsnai Sándor levele id. Ráday Gedeonhoz és a »Porábúl meg-éledett Főnix«-hez fűzött kommentárreszlet”, *Lymbus* (2011): 244–258; ANTAL Alexandra, „A bécsi Magyar Hírmondó (1789–1803) szerkesztői hálózata”, *Irodalomtudományi Közlemények* 118, 1. sz. (2014): 110.

vasva pedig valóban azt látjuk, hogy Görög Demeter a korszak egyik megkerülhetetlen irodalomszervezője volt. Ifjú korától kezdve Bécsben élt, s itt kialakított kapcsolatainak köszönhetően számtalan fiatalnak támogatta pályakezdését, segítette a korszak ismert és kevésbé ismert írói műveinek megjelenését.

Görög Demeter könyvtára és a kéziratok

Az úgynevezett Görög-könyvtárról közel kétszáz évig gyakorlatilag semmit sem tudtunk. Természetesen gyanítható volt, hogy egy olyan sokoldalú személy, mint Görög Demeter, jelentős gyűjteménnyel rendelkezett, – hiszen volt nevelő a legjelentősebb főúri családoknál (Kollonich és Esterházy) és a Habsburg-udvarban, főszerkesztője volt a Bécsben megjelenő *Hadi Történetek* és a *Magyar Hírmondó* lapoknak, szőlőgazdálkodással is foglalkozott, térképeket adott ki, fiatal tehetségeket taníttatott és karolt fel – úgy is fogalmazhatnánk, hogy főállású mecénásként is tevékenykedett.³

A Kismartonban megtalált könyvtár legnagyobb része könyv, de jelentős tételek tesznek ki a térképek és a kéziratok is.⁴ Az is kiderült, hogy a bibliotéka miként került a kismartoni Esterházy-gyűjteménybe:⁵ Görög egyik neveltjének, Esterházy Pál Antalnak (1786–1866), a későbbi diplomatának és miniszternek az apja, Miklós (1765–1833) herceg vásárolta meg. Mondhatnánk, hogy megtehetette, hiszen az egyik leggazdagabb hazai arisztokrata família tagja volt, azonban a családfő ezekben az években már a könyv- és folyóirat-vásárlásait is korlátozta, „drasztikus takarékosági rendszabályok” voltak érvényben.⁶ A kivételes vásárlásra 1819-ben került sor; mindebben közrejátszhatott, hogy Görög Deme-

3 ANTAL Alexandra, „A bécsi Magyar Hírmondó mecénatúrájának működéséről: Görög Demeter levelei gróf Széchenyi Ferenchez”, *Magyar Könyvszemle* 129, 4. sz. (2013): 484–488; ANTAL Alexandra, „A bécsi Magyar Hírmondó (1789–1803) mecénási hálózata”, *Irodalomtörténet* 95, 4. sz. (2014): 432–448; ANTAL Alexandra, „A bécsi Magyar Hírmondó mecénatúrájának ismeretlen forrásai: Berkeny János Sámuel levelei gróf Széchenyi Ferenchez”, *Lymbus* (2014 [2015]): 195–202.

4 ZVARA Edina, *Egy tudós hazafi Bécsben: Görög Demeter és könyvtára*, Nemzeti Téka (Budapest: OSZK–Gondolat, 2016).

5 Uo., 99–100.

6 Theresia GABRIEL, „Egy mozgalmas múlt tanúja, a herceg Esterházy könyvtár”, in *Arisztokrácia, művészetek, mecénatúra: Az Esterházy-család: a 2004. április 22–23-án megtartott konferencia előadásai*, szerk. CZOMA László, Kastélykonferenciák 3, 76–90 (Keszthely: [k. n.], 2005). Ugyanez részletesebben: Theresia GABRIEL, „Die Fürstlich Esterházyische Bibliothek: Zeugnis einer bewegten Vergangenheit”, in *Forscher-Gestalter-Vermittler: Festschrift für Gerald Schlag*, Hrsg. von Gürtler WOLFGANG und Gerhard J. WINKLER, Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 101, 119–130 (Eisenstadt: [k. n.], 2001), 126.

ter az Esterházyak által igen nagyra becsült személy volt: a fiatal Pál Antal rajongásig szerette,⁷ de a család több tagja is elismerően nyilatkozott meg róla.⁸ Továbbá az akkori könyvtáros, Gaál György is a vásárlás mellett kardoskodhatott.⁹ Dönteni azonban Miklós herceg döntött, s ebben, véleményem szerint, nagyban közrejátszott Görög gyűjteményének gazdagsága, s hungarikum volta. A Görögkönyvtár több részletben kerülhetett az Esterházy család tulajdonába: az első adag 1820-ban, a második, vagy a továbbiak időpontja egyelőre nem ismert.

A tudós hazafi könyvtárában lévő kéziratok – amelyek tehát a *Hadi Tudósításokhoz* és a *Magyar Hírmondóhoz* beküldött írások – három olyan kötetet jelentenek,¹⁰ amelyekben 97 kisebb terjedelmű írás található, plusz 14 önálló kötetben lévő kéziratot: ezek irodalmi, filozófiai, pszichológiai, pedagógiai és természettudományi írások, értekezések, versek és levelek. Döntő részük magyar nyelvű, a többi német, francia és latin.

A kéziratok több szempontból is rendkívül izgalmasak: egyrészt összességükben, hiszen ezek által beleláthatunk egy felvilágosodás-kori, magyar nyelvű lapszerkesztőség életébe, levelező-hálózatába, működésébe, szerzői körébe, a kiadás menetébe, s Görögék mecénási tevékenységébe. Másrészt, ha egyenként nézzük meg az írásokat, egy részük kiadott: vagy maguk Görögék adták ki a lapjukban, vagy az irodalmárok egy másik csoportja, illetve egy későbbi generációja publikálta. Ha kiadott is egy munka, az esetben is rejthet érdekességeket, hiszen a kézirat több esetben eltér a már megjelenttől. A kiadatlan kéziratok között olyanokat is találunk, amelyek, ahogy Görög könyvtára is, két évszázadig lappangtak, tudományterületük pedig ismeretlen voltuk miatt mit sem tudott róluk, így hatásuk sem érvényesülhetett.

7 Imre RESS, „Der Diplomat Paul III. Anton Esterházy, 1786–1866”, in *Die Fürsten Esterházy: Magnaten, Diplomaten und Mäzene: Ausstellung, Eisenstadt, Schloss Esterházy, 28.4. bis 31.10.95*, Hrsg. von Jakob PERSCHY, unter Mitwirkung v. Harald PRICKLER, Burgenländische Forschungen, Sonderband 16, 199–212 (Eisenstadt: [k. n.], 1995).

8 HAJNAL István, „Görög Demeter az Esterházyaknál”, *Irodalomtudományi Közlemények* 37, 1–2. sz. (1927): 116; ZVARA, *Egy tudós hazafi Bécsben...*, 44.

9 ZVARA Edina, „Gaál György, a tudós könyvtáros és mesegyűjtő: egy javított életrajz”, *Ethnographia* 126, 3. sz. (2015): 79–92.

10 1) *Sammlung verschiedene ungarische Gedichten*. Lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer III. Kasten C. Regal 1. Nr. 9553. (Miscell-1); 2) *Verschiedene ungarische Gedichten und Schriften um 1800*. Lelőhelye: Zimmer III. Kasten C. Regal 1. (jelzet nélkül; számozatlan oldalak) (Miscell-2); 3) *Miscellanea hungarica manuscripta*. Lelőhelye: Zimmer III. Kasten D. Regal 6. Nr. 10200. (Miscell-3)

Bárány Péter (1763–1829) kézírata

Széchenyi Ferenc egykori titkára műveinek nagy része és személye viszonylag jól ismert,¹¹ azonban két olyan írása is van, amely a közelmúltig ismeretlen volt; ezek egyike a Kismartonban lévő *Kisded lélektudomány a gyermekek számára*.¹² Az már a korban is tudott volt, hogy Bárány, Joachim Heinrich Campe (1746–1818) német pedagógus művét, a *Kleine Seelenlehre für Kindert* (Hamburg, 1780) magyar nyelvre szeretné fordítani, sőt már a munka folyamatban is van, hiszen erről maga a fordító tudósított a díjnyertes pályamunkájában, a *Jelenséges Lélek-ményben* (1790);¹³ másrészt erről Görögék is hírt adtak a *Hadi Történetek* füzetében.¹⁴ A korban népszerű pedagógiai-pszichológiai munka Magyarországon is ismert volt: Festetics László (1785–1846) nevelője, Péteri Takács József (1767–1821) is megemlíti a nevelésről készített értekezésében.¹⁵

Bárány nem egy egyszerű fordítást készített, hanem annál többet: szövege követi ugyan Campe írását, azonban saját gondolatait is beleszötte a fordításba. Több helyen sokkal szebben, érthetőbben adja vissza az eredeti szöveg értelmét. Az ő műve ténylegesen egy, gyermekek számára készült könyv. Ezen kívül az eredeti szöveg példáit olyan magyar példákkal helyettesíti, melyek a magyar történelemben és irodalomban való tájékozottságát mutatják.

Benke Mihály (1757 k.–1817) református lelkész és tanár is lefordította magyarra Campe-művét *Kis Lélek-tudomány (Psychologia)* címmel, amely szintén az Esterházy-gyűjteményben található.¹⁶

11 Életéről kiváló írás: KOVÁCS Ákos András, „Egy 18. század végi életút eszmétörténeti értelmezésének lehetőségei: Debreczeni Bárány Péter”, *Korall* 12, 44. sz. (2011): 81–101; KOVÁCS Ákos András, „Konzervatív felvilágosodás és közösségfogalom Magyarországon az 1790-es években”, in *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon: 19. századi magyar nemzetépítő diskurzusok*, szerk. ALBERT Réka, CZOCH Gábor és ERDŐSI Péter, 11–42 (Budapest: Atelier-könyvtár, 2010).

12 Jelzete: No. 8094. Erről lásd ZVARA, „Bárány Péter ismeretlen Campe fordítása...”

13 1790-ben elnyerte a Görög Demeter és Kerekes Sámuel által a legjobb magyar pszichológiai munkára kitűzött pályadíjat. Bár a pályázat kiírói az első helyezett mű kiadását ígérték, erre mégsem került sor, mert Bárány nem volt hajlandó eleget tenni a szerkesztők átdolgozási kívánalmainak (helyette a második helyezett Pálóczi Horváth Ádám *Psychologia azaz a lélekről való tudomány* című műve jelent meg 1792-ben). Az első magyar pszichológia így a 20. század végéig ismeretlenül lappangott az MTA Könyvtárában, anélkül, hogy hatása kibontakozhatott volna. *Az első magyar bölcséleti mű és története: Bárány Péter: Jelenséges lélek-mény*, kiad. GYÁRFÁS Ágnes, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei 27 (Budapest: MTAK, 1990), 102. Lásd még DEBRECZENI Attila, „Régi hírlapok értékeiből: Dayka Gábor és Bárány Péter elfeledett írásai”, *Magyar Könyvszemle* 116, 2. sz. (2000): 210–214.

14 *Hadi és Más Nevezetes Történetek* (A továbbiakban: HMNT) (1791. május 3.): 550.

15 STOHL Róbert, „Festetics László neveltetéséről”, *Lymbus* (2008): 211–234.

16 Jelzete: No. 9346. A fordítások összehasonlítása: ZVARA, „Bárány Péter ismeretlen Campe-fordítása...”, 67–71.

Batsányi János (1763–1845) kéziratai

A neves költő, irodalomszervező és Görög Demeter kapcsolatát alapvetően a kölcsönös tisztelet jellemezte, de azért voltak kevésbé barátságos időszakok is.¹⁷ Az 1790-es évek elején, I. Ferenc trónra kerülése után a cenzúra következtében a korabeli lapok színvonala jelentősen visszaesett. Kókay György feltételezése szerint Batsányi volt a szerzője az 1793-ban írt *Vélekedés és javallás* című írásnak,¹⁸ amelyben az írástudók felelősségéről szól, s feltehetően Görögékre is utal. Mindeközben a *Hadi Történetek* hasábjain a korabeli olvasó olvashatta Batsányi verseit, s a szerkesztők tudósítottak a kassai *Magyar Museum* megjelenéséről és a Kassai Magyar Társaság működéséről.¹⁹

Batsányi János négy verse került Görög Demeterhez, ezek közül a két, talán legismertebbet említem.²⁰ Az első az 1789-ben írt emblemikus költeménye, *A franciaországi változásokra*.²¹ Abban a *Magyar Museum* számban jelent meg,²² amely az 1792-es följelentés szerint lázító közleményeket tartalmazott. Az eljárás és Batsányi meghurcoltatása következménye az lett, hogy a neves költő folyóirata további megjelenését egy ideig elhalasztotta, ez pedig a megszűnést jelentette. A Keresztury Dezső és Tarnai Andor készítette *Batsányi Összesben*, a vershez írt megjegyzésben olvashatjuk: „Nincs okunk kételkedni abban, hogy

- 17 Lásd például a Márton József és részben Batsányi által fordította Napóleon-kiáltvány (1809) esetét. Vö. KOSÁRY Domokos, *Napóleon és Magyarország*, Gyorsuló idő (Budapest: Magvető Kiadó, 1977); KÓKAY György, „Napóleon kiáltványa és Görög Demeter”, in KÓKAY György, *Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra*, Historia litteraria 8, 87–92 (Budapest: Universitas, 2000); ZVARA, *Egy tudós hazafi Bécsben...*, 61.
- 18 *Első folyóirataink, Magyar Museum*, 2. kötet, utolsó negyed, 1792, kiad. DEBRECZENI Attila, Csokonai Könyvtár, Források: régi kortársaink 11 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004), 449–450; KÓKAY György, „Felvilágosodás kori vélemények az újságírói hivatásról”, in KÓKAY György, *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*, 142–143 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983); ZVARA, *Egy tudós hazafi Bécsben...*, 54.
- 19 Batsányi János és Görögék kapcsolatáról lásd KÓKAY György, „Batsányi János és az újságírás”, in KÓKAY György, *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 126–136; HMNT (1789. december 4.): 594–595.
- 20 A másik kettő: 1) *Nagy Kegyelemű Hertzeg Hohenlohné Született Revitzky Bárány Asszonyhoz! 1790*. Helye: Miscell-1, 141–142, 147, ámbár szignált, de autográf volta kérdéses; 2) *Virág Benedeknek: ez a vers Serkentő válasz – Virág Benedeknek, 1789. Székesfejérvárra* címmel jelent meg; a kézirat eredetileg a Miscell-3-as kötetben volt, de ma már nincs meg, csak a tartalomjegyzék utal egykori meglétére.
- 21 Miscell-2. Nem autográf.
- 22 *Első folyóirataink, Magyar Museum*, 2. kötet, első negyed, kiad. DEBRECZENI Attila, Csokonai Könyvtár, Források: régi kortársaink 11, 284–285 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004); BATSÁNYI JÁNOS, *Összes művei: Versek*, 1. köt., kiad. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953).

B. a verset 1789-ben írta, talán a júliusi, vagy az okt. 5-i események hatására[.]”²³ A kismartoni kézirat címe mellett megjelölt időpont tisztázza ezt a kérdést, hiszen a vers címe alatt az év és a hónap is fel van tüntetve: *A Frantzia Országi változásokra – Julius végin 789.*

A másik költemény *Az európai hadakozásokra.*²⁴ A versnek több változata is ismert, s „Batsányinak azokhoz a műveihez tartozik, amelyeket javító kézzel újra és újra elővett”. A feltehetően első szöveget Kereszturyék Batsányi Aranka Györgyhöz írt levelei közt találták meg, egy, jegyzetként a vershez fűzött Herder-idézettel; az Aranka-hagyaték (kézirata K1)²⁵ jóval terjedelmesebb a vers mai formájánál, 44 helyett 76 sorból áll.²⁶

A Görögékhez beérkezett kézirat eddig egyik ismert változattal sem egyezik meg teljes mértékben. A legtöbb hasonlóságot a K1-gyel jelölt kézirattal mutat: a vers legelején itt is szerepel az a 14 sor (amit ugyan a kritikai kiadás készítői említenek, de nem közlik sem a főszövegben, sem a jegyzetanyagban),²⁷ majd jön az ismert 44 sor, végül még 18 sor, a legvégén pedig a Herder-idézet.

Az eltérések egyike magában a címben van, amely a kismartoni példányban eredetileg ez volt: *Az Egyiptomi Hadakozásokra (Juniusban 1792)* – Batsányi áthúzta az *Egyiptomi-t*, s fölé írta: *Európai*. Mivel a kritikai kiadás szerint a vers szinte közvetlenül kapcsolódik a lengyel eseményekhez, az esetleges egyiptomi történésekre pedig nem utal, így ez csak egy elírás lehet,²⁸ egy filológiai érdekesség. Továbbá a költemény szignált, vagyis a költő verse végére odaírta a nevét: „Batsányi János készítette.” (Mivel Batsányi János ezen versének egy újabb kéziratváltozatáról van szó, s a teljes 76 sor sehol sincs még kiadva, közleményünk 1. számú függelékében közreadjuk.)

23 BATSÁNYI, *Összes...*, 303.

24 Miscell-2. Autográf.

25 OSZK Quart. Hung. 1994, 103–104. f.

26 BATSÁNYI, *Összes...*, 350.

27 Az 1980-as években előkerült újabb változatban szintén szerepel: REISINGER János, „Batsányi János ismeretlen verskéziratai”, *Irodalomtudományi Közlemények* 88, 4. sz. (1984): 487–488.

28 Debreczeni Attilának köszönöm a tájékoztatást.

Az Európai Hadakozásokra
(Juniusban 1792.)

Somorá a Letkem. még alig derüle
Vig napom, & éj! újra homályba merüle. —
Szonyú jövődö! rémítő! képrépek!
Ah! mit bornak reánk a büs végerépek?
Mit pülhetnek e sok kínos küpfövések,
Türes villongások, sötös, veseregépek?
Fel-ered a Világ halálos álméből?
Ski-fejtendi magát polgai járméből?
Avagy, Szaradunknak örökös szifjára,
Le-döl a páradfag, most-ornelt áltára? —
Ily bizonytalanság kétése örvényében
Hánytatatik elmém méltó felelőmben!
Kebelembe folynek bánatom: ángjai,
Sörként zergni kerdenek lantomnak künjai! —

Új félvépek jönnek Éjnek Tengelyéről
Hogy el-ürreik Napunk, borongó Egeről. —
Fel-kelnek a Népek Békéig öléül,
Hogy egymást el-vegyék karájak földéről!
Mint a dühös medvék éhes barlangjokból,
Hgy megnak egymásra el-hagyott homnyokból,
Feres keléll szórván kegyellen mekkakból,
Koporsót színlrak egész orfágokból! —
Tarmépedack ottya! ki a föld szívére
Helyhited a Embert, élet' ásvényére, —

Kis János (1770–1846) kézírata

A költő, író, evangélikus lelkésznek²⁹ már fiatal korában is megjelentek művei, ezek egyike az angoltól fordított *Herkules választása*.³⁰ A kéziratot³¹ Széchényi Ferenc titkára, Bárány Péter kérte el. Fel is olvasta azt az éppen Cenkre utazó grófnak, aki rögtön annak kinyomtatására gondolt. A kiadás ügyét természetesen Görög Demeter intézte, a költségeket pedig, természetesen, Széchényi állta; a példányokat megvásárolták, és a hazai latin iskolák igazgatóival a tanulók ösztönzésére kiosztották. A könyv árát Széchényi az ifjú teológushallgatónak utalta, aki ebből a pénzből fedezte göttingeni, majd jénai tanulmányait.³²

Az eredeti kézíraton még az látszik, hogy azt Kis János eredetileg Széchényi Ferencnek ajánlotta, de ő megkérte, hogy ne neki, hanem Lajos fiának címezze azt. Kis ezután áthúzta az eredeti szöveget, s újat írt Széchényi Lajosnak dedikálva. A gróf ezen kérését tulajdonképpen egyik szokásának is tekinthetjük, ugyanis többször is kérte az általa támogatott hálás szerzőktől, hogy nevét ne említsék, személyét ne dicsőítsék. Kovachich Márton Györgynek erről így írt 1798-ban: „Kikötöm, hogy az előszóban engem ne dicsőítsen; mert a dicséreteket, amelyek a gazdagságnak szólnak, ha az jó célra fordíttatik is, nem szenvedhetem.”³³

Révai Miklós (1750–1807) kézíratai

Révai Miklós és Görög Demeter több évtizedes ismeretsége³⁴ valószínűleg az 1780-as években kezdődhetett, amikor Révai is egyre többet járt Bécsben. Az ismeretéből barátság lett, s ennek szép bizonyítéka 1794-ben írt köszöntő verse,

29 Életére lásd OROSZ László, „Kis János”, in *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, 14 köt., 5:433–435 (Budapest: Balassi Kiadó, 2006).

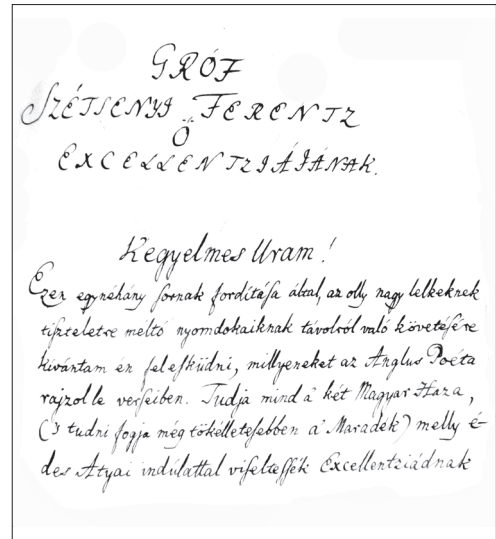
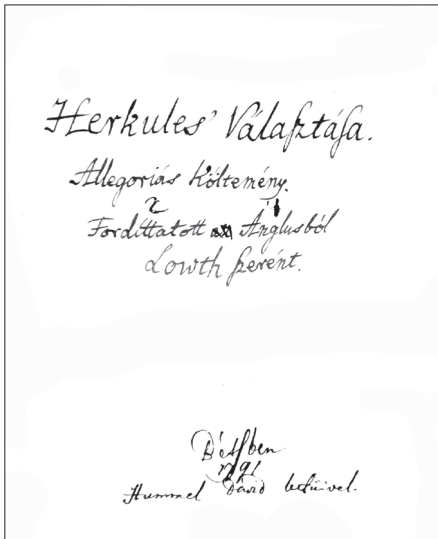
30 LOWTH, *Herkules választása: Allegoriás költemény*, ford. KIS János (Bétsben: Hummel Dávid bet., 1791).

31 Miscell-3, 138–156.

32 *Berzsenyi Dániel művei – Kis János emlékezései*, kiad. OROSZ László, Magyar remekírók (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1985), 845, 875; DEÁK Eszter és ZVARA Edina, szerk., *Levélben értesítsen engem! Kortársak Széchényi Ferenc könyvtáralapításáról* (Budapest: OSZK–Kossuth Kiadó, 2012), 20.

33 FRAKNÓI Vilmos, *Gróf Széchényi Ferenc 1754–1820* (Budapest: Osiris, 2002), 198; DEÁK és ZVARA, *Levélben értesítsen...*, 54.

34 Kapcsolatukról újabban: ANTAL Alexandra, „A bécsi Magyar Hírmondó (1789–1803) programjának kapcsolódási pontjai más sajtóorgánumokkal”, *Irodalomismeret* 4. sz. (2018): 9–13.

2–3. kép. Kis János *Herkules választása* című művének kézirata

a *GÖRÖG DEMETERNEK*, igen kedves barátjának örvendetes neve napjára.³⁵
A vers egy változata Görög kéziratai között is fennmaradt.³⁶

Ennél sokkal izgalmasabb Révai Miklós tudós társaság-tervezetének egy korábban ismeretlen változata.³⁷ Az egyik legfontosabb eltérés, s egyben újdonság a korábbiakhoz képest, hogy míg az eddig ismert változatokban, a *Planum Collegium Societatis* fejezetben csak a tervezett társaság tisztségei voltak felsorolva (így például *Custos Bibliothecae*, *Inspector Typographiae*) az *N. N.* megjelöléssel, addig mostani kéziratunkból az is kiderül, hogy név szerint kik voltak a

35 CSAPLÁR Benedek, *Révai Miklós élete*, IV (Budapest: 1889), 143–144; ZVARA, *Egy tudós hazafi...*, 223–225.

36 Miscell-3, 7–10. A kéziratnak több másolata is létezik, így például az OSZK Kézirtárában: Quart. Hung. 1310. 46–47r-v.

37 RÉVAI Miklós, *Planum erigendae eruditae societatis Hungaricae alterum elaboratius*, (Viennae: typ. Johannis Davidis Hummel, 1790) – Coll 1; *Candidati erigendae Eruditae Societatis Hungaricae et ratio facti in ea promovenda progressus* (Jaurini: typ. Josephi Streibig, 1791) – Coll. 2; Lásd még SZELESTEI N. László, „Révai Miklós Magyar Tudós Társaság-tervezetének egykorú magyar szövege”, *Magyar Könyvszemle* 114, 4. sz. (1998): 397–407; H. KAKUCSKA Mária, „Révai Miklós kézírásos Plánuma és Orczy József”, in *Historia Litteraria a XVII. században*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDÜS Béla és TÜSKÉS Gábor, *Irodalomtudomány és kritika, Tanulmányok*, 459–475 (Budapest: Universitas, 2006); THIMÁR Attila, *Hős és áldozat: Révai Miklós és a klasszikus századforduló irodalomtörténete*, *Historia litteraria* 22 (Budapest: Universitas Kiadó, 2007).

jelöltek ezekre a posztokra.³⁸ Továbbá a *Candidati* részben felsorolt tagjelöltek névsora is több helyen kiegészül, illetve módosul. Révai latin nyelvű tervezetében természetesen Görög Demeter nevét (aki ekkor „junioris comitis Kollonich domesticus morum, studiorumque praefectus, et scribendorum Eventuum Bellicorum Socius Viennae”) is megtaláljuk.³⁹ Görög érdemei között megemlíti, hogy „cselekvően támogatta a nyelvművelő társaság eszméjét”.⁴⁰ Ezen kézirat sem véletlenül került éppen Görög Demeterhez, hiszen mindketten elkötelezett hívei voltak egy Magyar Tudós Társaság felállításának. Közös erőfeszítésük egyik legfontosabb eredménye pedig Bessenyei György *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék* című programiratának kiadása volt.⁴¹

*Trenk Frigyes (1726–1794) kéziratai*⁴²

Nem tudni, hogy Trenk személyesen találkozott-e Görög Demeterékkal, a *Hadi Történetekből* azonban kiderül, hogy a lapszerkesztők ismerték írásait.⁴³ Tudósítottak „emlékezetre méltó életének históriájá”-nak megjelenéséről,⁴⁴ és többször írtak az idős kalandor ügyeiről. Utoljára haláláról számoltak be: „Robespierre előtt nem sokkal, órákkal feküdte ki bajos pályáját a párizsi guillotinton ama mind történeteiről, mind munkáiról igen elhíresedett, és már életének 70-dik esztendejét számlált báró Trenk.”⁴⁵

A szélhámosként és egyben a szabadság mártírjaként⁴⁶ is ismert Friedrich Freiherr von der Trenck leginkább antiklerikális röpiratairól volt ismert. A *Dichter Gedanken in Ungarn für die Ausbreitung der Wahrheit* című írása az 1790-ben megjelent politikai röpiratainak egyike. Ez már a Trenk írásainak terjesztését eltiltó rendelkezés után jelent meg, s így egyetlen könyvtáros sem hirdet-

38 ZVARA, „Révai Miklós tudóstársaság-tervezetének újabb kézírata...”, 600–609.

39 Uo., 606, 608.

40 Idézi: KÓKAY György, „Az első magyar újságok és az akadémiai törekvések”, *Magyar Könyvszemle* 97, 1–2. sz. (1981): 39.

41 THIMÁR, *Hős és áldozat...*, 98; FEDERMAYER István, *Révai Miklós élete és munkássága* (Győr: Révai Miklós Gimnázium, 2000), 61; MOLNÁR, *Görög Demeter...*, 50–52.

42 ZVARA, „Trenk Frigyes...”, 265–282.

43 HMNT (1790. január 29.): 121.

44 HMNT (1790. április 27.): 543.

45 *Magyar Hírmondó* (A továbbiakban: MH) (1794. augusztus 15.): 227–228.

46 E jelzőkkel Walter Grab találóan mutat rá Trenk ellentmondásos személyiségére. Vö. Walter GRAB, *Friedrich Freiherr von der Trenck: Hochstapler und Freiheitsmartyrer und andere Studien zur Revolutions- und Literaturgeschichte* (Kronberg: Scriptor Verlag, 1977).

te.⁴⁷ Trenk, mint oly sok írását, ezt is szerette volna magyarul kiadatni. A fordítás ugyan elkészült *Báró Trenck Fridriknek Poétai Gondolatai Magyar-országban, az Igasságnak Ki-terjesztésére* címmel,⁴⁸ de arra 1791. április 14-én Szekeres Sándor cenzor a „Non admittitur impressis” megjegyzést írta.⁴⁹ A hírlapszerkesztők, Görög Demeter és Kerekes Sámuel ezt sem ad(hat)ták ki, ahogy több más, politikailag kényes iratot, például Mikes Kelemen *Törökországi leveleit* sem.⁵⁰

A fenti röpiraton kívül Trenknek még egy kézirata létezik Kismartonban, *Az álorcábúl levetkeztetett pap*;⁵¹ ez a *Poétai gondolatokkal* ellentétben, egy kis címváltoztatással ugyan, de nyomtatásban is megjelent *Az álorcából kibújtatott pap...* (H. n., 1790)⁵² címmel.

Verseghy Ferenc (1757–1822) kéziratai

Verseghy és Görög Demeter kapcsolata több évtizedes lehetett,⁵³ a bécsi magyar társasággal már 1790 előtt is kapcsolatban állhatott. Habár egymásnak írt levelek nem ismertek, de 1820-ban Verseghy Horváth Jánosnak címzett levelében „régí szíves jó barátomnak” nevezi a bécsi irodalomszervezőt.⁵⁴ Görögék segít-

47 WIX Györgyné, „Trenk Frigyes 1790. évi politikai röpiratai”, *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1976–1977): 14. tétel, 157.

48 Nem tudjuk, ki fordította le. Trenk elbeszélő költeményét, *A macedóniai vitézt* (H. n., 1790) a magyar jakobinus mozgalom egyik vezetője, Laczkovics János, a kalandor regényes önéletrajzát pedig Ungi Pál, a *Magyar Kurír* segédszerkesztője ültette magyar nyelvre. Továbbá Kazinczy Ferenc könyvtárából ismert egy példánya a *Szerencsétetés a magyarokhoz* című művének, amelynek címlapjára saját kezével jegyezte föl, hogy az Verseghy Ferenc fordítása. Kazinczynek ebből a műből egy másik fordítása is volt, melyet Sároy Szabó Sándor készített, s az *Orpheusban* meg is jelentetett. Vö. JAKOB Károly, „Trenck Glückwunsch an die Ungarn c. költeményének magyar fordításai”, *Irodalomtudományi Közlemények* 38, 1–2. sz. (1928): 118; *Első folyóirataink, Orpheus*, kiad. DEBRECZENI Attila, Csokonai Könyvtár: Források 7, 156–160 (Debrecen: Debreceni Egyetem–Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001), 487. – Helye: Miscell-1, 121–140.

49 „Trenck Frigyes báró és a magyar könyvvizsgáló hivatalról”, in MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, kiad., *Megbíráltak és bírálók: a cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)*, Nemzeti könyvtár (Budapest: Gondolat, 1985), 72–80.

50 HOPP Lajos, „A Törökországi Levelek első kiadása”, *Magyar Könyvszemle* 111, 1. sz. (1995): 38–40. Miscell-1, 105–119.

52 SZAITZ Leó ellenirata: *Der entlarvte Trenk* (Pest: 1790). Zimmer III. Kasten I. Regal 6. Schachtel: Miscellanea XV. Nr. 10519; Trenk viszontválasza: *Antwort an den elenden Entlarver des Trencks* (Pest: 1790). Uo., Nr. 10578.

53 DEME Zoltán, *Verseghy könyvtára*, Irodalomtörténeti Füzetek 113 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 26; VERSEGHY Ferenc, *Levelezése*, kiad. DONCSECZ Etelka, Magyar Írók Levelezése (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019), 875.

54 „Verseghy Ferenc Horváth Jánosnak, h. n., 1820. szeptember 22.”, in VERSEGHY, *Levelezése*, 311, Nr. 153.

hették Millot-fordítása és a muzsikáról írt értekezésének megjelentetését, s írásai rendszeresen megjelentek a *Hadi Tudósítások* és a *Magyar Hírmondó* lapjain, valamint hírt adtak készülő és új munkáiról is.⁵⁵

Verseghy Ferencnek öt kézírata van Kismartonban, ezek közül három ismert és kiadott: *A' Budai Magyar Theátrum oszlani készül*,⁵⁶ *a Rövid felelet a Személyi Gyalázásokra*⁵⁷ és *a VI ÁRIA A Magyarok' gyönyörködtetés' re. Egy rövid Értekezéssel a' Musikáról*.⁵⁸

Kiadatlan viszont *A' Földnek még most is tüzet okádó Hegyeiről, és a' Planétáknak a' Napból, a' Holdaknak pedig a' Planétákból, mint annyi Vulkánus gyüleményekből való származásáról*.⁵⁹ A szöveg elején Verseghy magyarázatot is ad, miért írta meg ezen értekezését:

Azon tudománybéli jegyzések, mellyek a' Magyar Hírmondónak N és Q árkusaiban⁶⁰ Mátra' hegyéről olvastatnak, arra határoztak engemet, hogy a' tiszta Magyaroknak gyönyörködtetésére a' Földnek még most is tüzet okádó hegyeiről, és a' legsükekeresebb Természetvisgálókknak ama' vélekedéséről, melly a' Napot és a' hozzá hasonló Tsillagokat mendeddig égő, a' Planétákat pedig és a' Holdakat elaludtt Vulkánus gyüleményeknek tarttja, rövid tudósítást adgyak[.]

A Verseghy-bibliográfia ugyan nem ismeri ezt a vulkános írást, de tulajdonképpen teljesen illeszkedik az 1790-es évek fiziko-teológiai költeményeihez. A téma ekkoriban Verseghyt kifejezetten érdekelhette, hiszen több versében is felbuk-

55 Uo., 875.

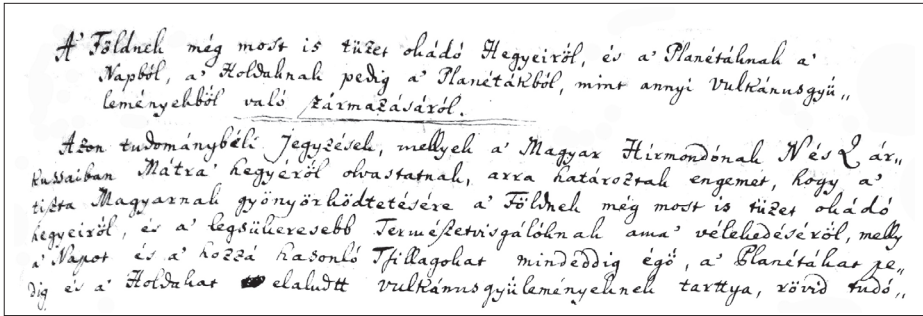
56 Kiad. MH (1792. október 5.): 523–524; *Színházi hírek 1780–1803: A Magyar Hírmondó, a Hadi és Más Nevezetes Történetek és a Bécsi Magyar Hírmondó tudósításai*, vál. WELLMANN Nóra, Színház-történeti Könyvtár 13 (Budapest: [k. n.], 1982), 108–109, Nr. 167.

57 MERÉNYI Lajos, „Verseghy védekezése Szeitz és Alexovits ellen”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 2, 1. sz. (1892): 112–114; Lásd még DONCSECZ Etelka, „Verseghy Ferenc retractatiója: Dokumentumok a Millot-fordításhoz fűzött »Értekezések« visszavonásáról”, *Sic itur ad astra* 20, 59. sz. (2009): 201–251.

58 VERSEGHY Ferenc, kiad., „Rövid értekezések a' Musikáról, VI. Énekekkel, Bétsben”, *Magyar Hírmondó* (1791); „Laura”, *Magyar Museum* 2. köt., 4. negyed, 472; „Thirzis' sírja felett”, *Magyar Museum* 2. köt., 4. negyed, 473; „A' Ne-felejts”, *Orpheus* II. (1790): 125; *Verseghy Ferencz kisebb költeményei*, kiad. CSÁSZÁR Elemér és MADARÁSZ Flóris, Régi magyar könyvtár 24 (Budapest: Franklin, 1910) – Hasonmás kiad. (Szolnok: Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 1972); VERSEGHY Ferenc, *Összes költeményei*, kritikai kiadás, kiad. HOVÁNSZKI Mária, RMKT XVIII. század (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020) – (megjelenés előtt) Hovánszki Máriának köszönöm az adatokat.

59 Miscell-3, 165–171.

60 MH (1792. augusztus 14.): 88, 242–243.

7. kép. Verseghy Ferenc: *A' Földnek még most is tüzet okádó hegyeiről...* című értekezésének kézirata

kan (lásd például *A' Teremtésről*), mint a newtoniánus világmodell egyik képe. (A szöveget lásd a 2. számú függelékben.)

Verseghy az értekezésében több szerzőre is utal, illetve hivatkozik, ezek azonban nincsenek az ismert könyvjegyzékein.⁶¹ Az 1810-es összeíráson ugyan szerepel a *Geographi* szak, de ez sajnos már nem ismert, elveszett. Szóba jön még az a lehetőség, hogy mecénásai, ismerősei könyvgyűjteményeit használta, például Marczibányi Istvánét, Szapáry Jánosét, Almásy Pálét.⁶²

Verseghy Ferenc több írásában is foglalkozott nagy terve, egy új katolikus bibliafordítás elkészítésével.⁶³ A Bibliával kapcsolatos véleményét tisztázandó ta-

61 GÁLOS Rezső, „Verseghy Ferenc könyvtára 1810-ben”, *Győri Szemle* 3 (1932): 294–303; DEME Zoltán, *Verseghy könyvtára*, Irodalomtörténeti Füzetek 113 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985); s lásd ebben a kötetben DONCSEZ Etelka *Verseghy Ferenc könyvtárjai* című tanulmányát.

62 Doncsez Etelka szíves közlése, köszönöm neki.

63 A témáról lásd SZÖRÉNYI László, „Verseghy Ferenc Káldi-féle bibliafordításáról írott értekezésének tudomány- és művelődéstörténeti vonatkozásai”, in *In memoriam Verseghy Ferenc 3: Emlékkönyv a Szolnokon 1987. március 27–28-án lezajlott anyanyelv beti országos megnyitó és Verseghy-tudományos ülésszak anyagából*, szerk. SZURMAY Ernő, 70–81 (Szolnok: Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 1988); SZÖRÉNYI László, „Verseghy értekezése a Káldi-féle bibliafordításról”, in SZÖRÉNYI László, *Memoria Hungarorum: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, 157–164 (Budapest: Balassi Kiadó, 1996); HOVÁNSZKI Mária, „Verseghy Ferenc szabad és szoros zsoltárfordításai, avagy az érzékeny poéta a tudós eruditio szorításában”, *Irodalomtudományi Közlemények* 120, 6. sz. (2016): 729–747; DONCSEZ Etelka, „Patronátus és promóció: Verseghy Ferenc és Pyrker János László levelezése”, in *In memoriam Verseghy Ferenc: Emlékkönyv a Szolnokon 2017. április 3-4-én rendezett tudományos konferencia anyagából*, szerk. DONCSEZ Etelka és LENGYEL Réka, 21–32 (Szolnok: Verseghy Ferenc Könyvtár és Közművelődési Intézmény, 2018), 26.

nulmányát eredetileg magyarul írta meg,⁶⁴ de latin fordításban jelent meg 1822-ben, a *Dissertatio de versione Hungarica Scripturae Sacrae* bevezetőjeként.⁶⁵

A kismartoni Esterházy-könyvtárban Verseghy Ferencnek egy ismeretlen, he-xameterekben íródott fordításrészlete található: *Jób' könyvének eleje, próba gyanánt a' zsidóbuól kötött magyarsággal fordítva*,⁶⁶ Jób' könyvének a legeleje, az első könyv 1–22. verse. Mindkét kézirat szignálatlan, a jellegzetes íráskép alapján mégis könnyen azonosíthatjuk, hogy azok Verseghy Ferenc írásai. (A szöveget lásd a 3. számú függelékben.)⁶⁷ Bár datálatlanok, keletkezési idejüket nagyjából meg tudjuk határozni: a *Hadi Tudósítások* indulása, azaz 1789 és 1794 között íródhattak. Hogy ezen próbafordítás az 1790-es években készülhetett, alátámaszthatja az is, hogy a kassai *Magyar Museum*ban ekkor (1788–1792) több, különböző versformájú zsoltárparafraízis is megjelent. Elképzelhető, hogy ezek kapcsán készítette el Verseghy is saját próbálkozását (talán éppen Görög Demeter biztatására) – de nyomtatásban sosem jelent meg, talán az életében bekövetkezett események miatt.

1794 ugyanis Verseghy Ferenc letartóztatásának éve. Nem végezték ki, de több év börtönbüntetést kapott, ráadásul a Martinovics-perben elítéltek közül neki kellett a leghosszabb ideig, nyolc évig (1795-től 1803-ig) börtönben ülnie.⁶⁸ Az ügyében hozott ítélet csak két verset emelt ki, ezek egyike a *Marseillaise*. Emblematikus versről van szó, amelynek „ha birtoklása ugyan nem, magyar nyelvre ültetése azonban akár fővesztéssel” is járhatott volna,⁶⁹ hiszen Hajnóczy József kérésére a *Marseillaise*-t Verseghy Ferenc fordította le magyar nyelvre.⁷⁰

64 A műnek több kézirta is van, többek között az OSZK-ban: Quart. Lat. 3250.

65 A szolnoki kötetben a latin nyelvű verzió magyar (vissza)fordítása olvasható (holott azt eredetileg Verseghy magyarul írta meg): VERSEGHY Ferenc, *Értekezés a Szentírás magyar fordításáról*, szerk. SZURMAY Ernő, tan. SZÖRÉNYI László (Szolnok: Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 1987), 1–25.

66 Miscell-1, 205–207.

67 Lásd még VERSEGHY, *Összes költeményei*...

68 DONCSE CZ Etelka, „»mert lelkeinket a' múlt szerencsétlenség örökre összekötö«: Verseghy Ferenc és fogolytársai kapcsolata a szabadulás után”, *Irodalomismeret* 3 sz. (2016): 9.

69 Uo., 8–9; „Verseghy Ferenc felségsértési és hűtlenségi perének perjegyzőkönyve. Buda, 1795. február – május” in *A magyar jakobinusok iratai II: A magyar jakobinusok elleni hűtlenségi és felségsértési per iratai*, kiad. BENDA Kálmán, Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai, 629–630 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952).

70 DONCSE CZ, „»mert lelkeinket a' múlt...”, 5–6; TARNAI Andor, „Verseghy Marseillaise-fordítása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 70, 3–4. sz. (1966): 409–423; BENDA Kálmán, „Még egyszer Verseghy Marseillaise fordításáról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 72, 6. sz. (1968): 677–679. A Verseghy-féle változat kiadása: *Ça ira: A francia forradalom dalai 1789–1795*, szerk. Gerd SEMMER, ford. FODOR András és mások, a prózai részeket ford. LAKITS Pál (Budapest: Európa Kiadó, 1960), 82; VERSEGHY Ferenc, *Összes költeményei*...

A Kismartonban lévő anyag kapcsán jegyezném meg, hogy itt is van két, a francia forradalomhoz köthető vers. Az egyik *La Carmagnole ou Marche des Marseillois*.⁷¹ A címet és a szöveget olvasva azonban ez a költemény két népszerű francia forradalmi dalra utal,⁷² hiszen itt igazából a Benda Kálmán-féle kiadott *Marseillaise* sorait olvashatjuk apró eltérésekkel,⁷³ nem pedig a piemontit. A másik a latin nyelvű, 12 versszakos: *Ode Ad Hungaros A. 1794i juxta modulum Allons Enfants de la Patriae*.⁷⁴ Ugyan ez utóbbi sem Verseyhy Ferenc kézírásával íródott, a címe a Verseyhy által fordított, magyar nyelvű változatra utal: *Ad Ungaros, veros patriae cives juxta modulamen: Allons enfans de la Patrie*.⁷⁵

A *Marseillaise* fordításával mind Verseyhy Ferenc, mind Batsányi János foglalkozott; mindkettőjüknek több kézirata maradt meg a Görög-könyvtárban – így talán nem teljesen kizárt, hogy a két forradalmi vers valamelyikük kézíratos anyagához kapcsolódik. Megjelentetésük természetesen nem volt lehetséges, Görögék nem vállalhatták annak kockázatát, hogy bármelyiküket is ezen kéziratok vagy a kiadás miatt bebörtönözzék, lapjukat pedig megszüntessék.

Az ismertebb írók közül megemlíthetjük még Baróti Szabó Dávidot, Martynovics Ignácot, Pálóczi Horváth Ádámot, Kovásznai Sándort, Tessedik Sámuel, de megtaláljuk többek között Agits István, Asbóth János (1768–1823: a Georikon igazgatója Keszthelyen), Bajtay Antal (1717–1775: a bécsi Theresianum oktatója, József trónörökös történelem tanára, erdélyi püspök), Bálintt János (jogász Kolozsvárott (?)), Beke Márton (körmöcbányai tanár), Bertits Ferenc (1766–1793: pécsi növendék pap, majd plébános a pécsi egyházmegyében), Bukovecz (Káts) István (†1812: egyházi és poétikai író, nagyváradi akadémiai tanár, várad-velencei plébános), Döme Károly (1768–1845: izsai plébános, majd pozsonyi kanonok), Döry Gábor (jobbaházi: pécsi, és szentlőrinci plébános, esperes), Horváth János (a Pesti Magyar Társaság rendes nevendék tagja), Kömlei János (1756–1802: református lelkész Beregszászon, Munkácson; a bécsi *Magyar Hirmondó* szerkesztője), Kreskay Imre (1748–1809: pálos rendi szerzetes,

71 Helye: Miscell-1, 201–203.

72 *Carmagnole*: 1792-ben írt forradalmi táncdal, szerzője ismeretlen, akárcsak a piemonti Carmagnole városhoz fűződő kapcsolata. Valószínűleg a marseille-i nemzetőrök népszerűsítették Párizsban. A *Marseillaise*-t Jean-Claude Rouger de Lisle kapitány írta 1792-ben a Strasbourgban állomásozó hadseregnek. A francia fővárosban a marseilles-i önkéntesek terjesztették. Vö. HAHNER Péter, *A nagy francia forradalom kisenciklopédiája* (Budapest: Minerva, 1989), 40, 112, 180.

73 „A Marseillaise latin, magyar, német és szlovák fordítása: 1794 tavasza” in *A magyar jakobinusok iratai I.: A magyar jakobinus mozgalom iratai*, kiad. BENDA Kálmán, Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai, 1047–1048 (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1957).

74 Miscell-2.

75 „A Marseillaise latin, magyar, német és szlovák fordítása...”, 1052.

költő, a Hazafiúi Magyar Társaság egyik kezdeményezője), Nagy János (1732–1803: szanyi plébános, versszerző), Németh László (1770–1806: író, fordító, a statisztika jeles képviselője, a Soproni Magyar Társaság egyik megalapítója), Potyondi Ferenc (soproni tanuló a Veszprém vármegyei Takácsiból), Simonchich Ince (1750–1807: piarista tanár) írásait, valamint több név nélkül szereplő közleményt is. Ezen kéziratok feldolgozása folyamatban van.

Függelék

1.

Az E<gyiptomi>urópai Hadakozásokra (Juniusban 1792.)

[Autográf, Batsányi János]

Szomorú a' Lelkem, még alig derüle
Víg napom, 's ím'! újra homályba merüle. –
Iszonyú jövendő! rémítő képzések!
Ah! mit hoznak reánk a' bús végezések?
Mit szülhetnek e' sok kínos küszködések,
Tüzes villongások, dühös vérengzések?
Fel-ébred a' Világ halálos álmából?
'S ki fejtendi magát szolgálai jármából?
Avagy, Századunknak örökös tsúfjára,
Le-dől a' szadadság' [!] most-emelt óltára? –
Illy bizonytalanság' kétes örvényében
Hányattatik elmém méltó félelmében!
Kebelembe folynak bánatom' árjai,
'S önként zengni kezdnek lantomnak húrjai! –

Új szélvésznek jönnek Éjszak Tengelyéről
Hogy el-űzzék Napunk', borongo Egéről. –
Fel-kelnek a' Népek Bekesség öléről,
Hogy egymást el-verjék hazájok földéről!

Mint a' dühös medvék éhes barlangjokból,
 Ugy mennek egymásra el-hagyott honnyokból,
 'S ezer halált szórván kegyetlen markokból,
 Koporsót tsinálnak egész Országokból! –

Természetnek Attya! ki e' föld színére
 Helyheztéd az Embert, élet' ösvén[n]yére,⁷⁶ –
 'S tsak az egy szeretet' édes érzésére
 Gyúlasztván, botsáttád szabad <tettszé> tetszésére:

Mitsoda végzések zavarták ügyünket
 Városokra osztván nyomorult Nemünket?
 Azért gyűjtöttek-e egyyüvé bennünket,
 Hogy itten bővebben oszthassuk vérünket? –

Míg ki nem költözött erdők homályából,
 Vétkezett az Ember szokott <vag> vadságából, –
 De, ha-mi gonoszt tett tudatlanságából,
 Leg-alább nem tette el-szántt szándékából:

Most föbb ditsősségét abban helyhezteti,
 Ha gyilkos fegyverét vérben feresztheti!
 Mert, Ember-társait ha böven vesztheti,
 A' meg-bódult Világ Vitéznek hirdeti! –

Büszke, gyarló Ember! – hová visz vakságod!
 Miként bitangolod ditső méltóságod! –
 Abban lehet-e hát minden boldogságod,
 Hogy-ha vérségidet sír-halomba vágod?

Tudgyad, oh balgatag! hogy az ész' mivében
 Van érdem, 's a' szivnek munkás erköltsében, –
 Vitézség, a' Haza' serény védelmében,
 Nem a' győző karban, nem a' vad elmében. –

76 Az *ösvényére* szóban az *n* fölött vízszintes vonal jelzi a kettőzést.

Tsalatkozott Népek' fel-lázzadt Vezéri!
 Ti-miattatok foly ennyi ember' véri!
 De oh! lesz olly idő, melly azt vissza-kéri,
 Ha az élet' Ura munkátokat méri!

Nints Isten? – nints, a' ki vigyázna reátok,
 Dühös vakságtokban tán azt gondollyátok?
 Nem dőlhet-le porba, mint-hogy nints bírátok,
 Nemzetek' átkával terhelt koronátok?

Hah! hogy-ha érttze vált kegyetlen szívetek,
 'S nints emberi érzés már többé bennetek: –
 Tekéntsetek-körül, vakok! 's reszkessetek;
 Nem állhat már soká meg-rendült széketek!

Így önté-ki szívem méltó fájdalmait,
 Így zengeté Múzsám lantjának húrjait,
 Midőn egyszer-'s-mind ím' e' szörnyű hír jöve,
 'S ugy tsapa-le reám mint az Ég' mennyköve:
 Hogy <az> a' Természetnek ama' fő-remeke,
 Királyok' példája, Ditsősség' gyermeke,
 „Staniszló- Népének újra-szülő Attya –
 „Két Erőszakosnak léve áldozattya!
 „Egyik el-álatván tsapodár szavával,
 „Másik új rabságra veté, országával! „ –
 Oh, Emberi Nemzet' egy méltó bálvánnya,
 Szabadság! Egeknek leg-szebb adománnya!
 Oh Hazám! – –
 Oh Népek! mi lessz belőletek?
 Hát így játszhatnak-e mindenkor vélletek?
 Így játszassanaké leg-főbb kintsetekkel?
 'S tí Egek! hát tí ezt tűrve néznétek-el?
 Hah! nem változhatik a' Természet' rendi;
 Illy bűn a' büntetést el nem kerülendi! – *)

*) Auf Regenten und Staaten hat die Natur nicht gerechnet; sondern auf das Wohlsyn der Menschen in ihren Reichen. Jene büßen ihre Frevel und Unvernunft langsamer, als sie der Einzelne büsset, – – zuletzt aber büsset es der Staat und sie mit desto gefährlicherm Sturze. In alle diesem zeigen sich die Gesetze der Wiedervergeltung nicht anders, als die Gesetze der Bewegung bey dem Stoss des kleinsten physischen Körpers, und der höchste Regent Europa's bleibt dem Naturgezetzen den Menschengeschlechts sowohl unterworfen, als der Geringste seines Volkes. Sein Stand verband ihn bloss, ein Haushalter diezer Naturgezetze zu seyn, und bey seiner Macht, die er nur durch andere Menschen hat, auch für andere Menschen ein weiser und gütiger Menschengott zu werden. – Vernunft und Billigkeit allein dauern; da Unsinn und Thorheit sich und die Erde verwüsten. – Herder, im 3ter Th. seiner Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit.⁷⁷

Batsányi János készítette.

2.

A' Földnek még most is tüzet okádó hegyeiről, és a' Planétáknak a' napból, a' Holdaknak pedig a' Planétákból, mint annyi Vulkánus gyüleményekből való származásáról.

[Autográf, Verseghy Ferenc]

Azon tudománybéli jegyzések, mellyek a' Magyar Hírmondónak N és Q árkussaiban⁷⁸ Mátra' hegyéről olvastatnak, arra határoztak engemet, hogy a' tiszta Magyarnek gyönyörködtetésére a' Földnek még most is tüzet okádó hegyeiről, és a' legsükeirebb Természetviszálóknak ama' vélekedéséről, melly a' Napot és a' hozzá hasonló Tsillagokat mindeddig égő, a' Planétákat pedig és a' Holdakat <...> elaludtt Vulkánus gyüleményeknek tarttya, rövid tudósítást adgyak.

Az égő hegyeknek gyomraiban a' kénkövönn, és a' földszurkonn kívül mind olyan szerek fekszenek, mellyek a' föld alatt megírhatatlan hathatosságú tüzet táplálhatnak; egy olyan tüzet, melly sokkal erőszakosabb jelenéseket okoz, mint a' puskapor, és még maga a' mennyei tűz is; egy olyan tüzet, <...> mellytől az emberek, valahányszor látták, elszörnyedtek, <...> [utólag beszúrva:] 's melly által egy-néhány tartományok és városok egészen elpusztáltak. Az égő hegyet egy olyan iszonyú nagyságú ágyúhoz lehet hasonlítani, mellynek szája' környéke több mint

77 Johann Gottfried von HERDER, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (Riga–Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch, 1790).

78 MH (1792. augusztus 14.): 88, 242–243.

fél frantzia mértfölddel és így majd nem nyoltzezer lábnyi kerülettel felér. Ezen írtóztató nyílás magos lángokat és füstörvényeket, szurokból, kénköből és olvadtó értzből álló patakokat, és föllegek gyanánt felemelkedő hamut és köveket okádik. Sokszor olly iszonyatos nagyságú kősziklákat, mellyeket helyeikből talán az egész emberi nemzet ki nem mozdíthatna, a' meghevültt égenn keresztül több mértföldnyire elhagyít. A' kiokádott égő, megolvadt, és mésszé vagy üveggé váltt szereknek sokasága olly kimondhatatlanúl nagy, hogy azoktól sokszor egész városok és erdők eltemettetnek, egész mezők majd hétszáz lábnyi magosságra beboríttatnak, sőt, ha némellykor egymásra tornyosodnak, egész halmok és hegyek formálatnak. Ezen tűznek ereje olly hathatós, és kiomlása olly erőszakos, hogy attól a' hasonló hölkölésnek, (repercussio, reactio) avvagy a' viszontag való taszításoknak segedelmével iszonyú mozgúlasok okoztatna, mellyek a' Földgolyóbist megrezzentik, a' tengert felháboríttják, a' hegyeket elsüllyesztik, a' messze fekvő városokat és erős épületeket rakásra döjtik.

Azelőtt ezen égő hegyeket némelly Könyvszerzők a' Föld' közepében lévő tűzek' lélekzőinek, a' köz emberek pedig, mivel az iszonyodás a' félelmet, ez pedig a' babonát szokta szülni, a' pokol' torkának tartották. De az illyen Physica már kiavúlt, és az égő hegyeknek jelenése nem egyéb előttünk, ropogásnál, tűznél és füstnél. Ha valamellyik hegyben kénköből, szurokból, és egyébféle éghető szerekből álló erek, egyszersmind pedig olly értzek és kavitsok találattanak, mellyek könnyen megveteredhetnek, és a' levegőnek vagy nedvességnek ereje által meg is veterednek, avagy közönségesebben szóllván, megporhonyósodnak; mihelyt egyszer vagy önnként vagy külső okok által tüzet fognak, annál nagyobb erőszakkal ütnek ki, mennyivel nagyobb a' hegyben az efféle szereknek sokasága. Ebből áll, a' mint már most a' Természetvisgáló az égő hegynek tűzokádásánál gondol, mellyet kitsinyben még elő is állíthat, hogyha kénkövet értzporral ösze vegyít, és a' földbe bizonyos mélységre elássa; holott ezen vegyíték önnként felforr, meggyúl, és a' mit a' Földben maga körül talál, ropogások között felhagyíttya.

Az európai vulkánusok, mellyek minállunk leghíresebbek, hárman vagynak: Etna tudnillik Szitzíliában, Hekla Izlandiában, és Vezúvius Nápoly mellett Olaszországban.

Etnának lángolását és füstölgését már Málta szigetében hatvan mértföldnyire láthatni. Mindúntalan füstölög ugyan, de lángokat és egyébféle szereket csak némellykor hány. Azon okádása, melly 1537 esztendőben történt iszonyú földindúlast okozott, melly tizenkét napig tartván, és számtalan épületeket rakásra döjtvén, egész Szitzíliát elrémítette. A' Földnek rezzenései meg nem szüntek mindaddig, míg a' hegyenn új nyílás nem történt, mellynek lángjai a' hegy körül öt mértföldnyire mindeneket elpusztítottak. A' hamu és pörnye olly sok volt, és olly erő-

szakkal vettetett ki, hogy egész Olaszországig elszállott, és még a' Sztizíliától messze úszó hajóknak is veszedelmet okozott. Új torkolatok nyíltak ezen vulkánnon 1650 és 1669 esztendőkbén is. Most tsak két fő nyílása vagyón, mellyeknek egyyike sokkal szűkebb a' másikanál. Mind a' kettő szüntelen füstölög; de tüzet tsak az okádásnak üdején hánynak. Hatvanezer lépésnyire is találtnak a' hegy körül kövek, mellyek a' tűznek ereje által elhagyítottak. Azon földindulás, mellyet e' hegynek 1683 esztendőbéli erőszakos megnyílása okozott, egész Karanea várossát elpusztította, és abban több mint hatvanezer embert eltemetett, azokon kívül, a' kik más helységekben nyomorúttúl elvesztek. Etnának gyúladásait, mellynek gyökere száz olasz mértföldnyi kerületből áll, Farelli⁷⁹ legbővebben megírta.

Hekla Izlandiában már emlékezhethetlen üdöktől fogva ég. Jóllehet jég, hó, és fagyos vidékek között feküdjön, okádásai még is olly iszonyatosak, mint akármellyik délszaki vulkánusé, és a' kiokádott szerek olly magosan körülötte, hogy hatvannyoltz lábnyira kell az embernek ásnia, míg azon városnak nyomdokira és romladékira juthat, melly ezen szerek alatt valaha eltemettetett. Okádékai sok hamuból, pörnyéből, tajtékkövekből (pumex, Zumstain), és sokszor, ammint mondgyák, forró vízből is állanak. Hat mértföldnyire körülötte senki sem lakhatik, és a' kénkőves szaggal egész Izlandia teli van. Történeteit Dithmár Blefken legbővebben megírta.⁸⁰

Vezúviusról azt állítták a' Történetírók, hogy legelőször Titus Vespasianusnak és Flavius Domitianusnak hetedik consulatusok alatt gyúlt meg. Mihelyt a' teteje felhasadt, olly sok köveket és kősziklákat, azután pedig tüzet és lángokat hányt, hogy két szomszéd város legottan porrá egett, a' gőztől pedig az ég és a' nap egészen elsetétedett. Plinius, a' ki e' gyúladást közelebből akará nézni, a' füstben fúlt meg, ammint az ifjabbik Plinius Tacitushoz írja. Dio Cassius azt bizonyította, hogy ezen alkalmatossággal a' kénkőszag és a' pörnye egész Romáig, sőt még a' földközi tengerenn által (mediterraneum) egész Afrikáig és Egyiptomig elterjedett. Az egyyik város, melly az égő Vezúviusnak okádékaitól eltemettetett, Heraklea volt, melly az újabb üdökbén a' hatvan lábnyi mélységű szerek alatt, mellyeknek szine üdövel termékeny földde változott vala, ismét feltaláltatott. Igen hihető, hogy Nápoly városa is éghető értzekkel tellyes odvakonn fekszik, mivel úgy látszik, hogy Vezúvius és Szalfatara, mellyek között e' város állt, titkos ürességek által öszve kaptolatnak.

79 Tommaso Fazello (1498–1570) itáliai domonkos történetíró (a nevét sokszor tévesen Farellinek írták a Fazelli helyett), a szicíliai történelem atyjaként ismert. Műve: *De Rebus Siculis Decades Duae* (Palermo, 1558). Verseghy nem eredetiben olvasta Fazello művét, hanem Buffon *Allgemeine Naturgeschichte*-jét idézi.

80 Dithmar BLEFKEN, *Islandia, Sive Populorum et mirabilium quae in ea Insula reperiuntur Accvrorior Descriptio Cui de Gronlandia sub finem quaedam adiecta* (Leiden: Lugduni Batavorum, 1607).

Az bizonyos, hogy mikor Vezúvius ég, akkor Szalfatara is lángokat hány, mihelyt pedig amaz égni megszűnik, ez is legettan megtsendesedik. Vezúviusnak 1737 esztendőbéli lángolása egy volt a' leghathatósabbak közül. Külömbféle torkolattyaiból a' felolvadott és égő értzeknek patakjai a' száraz földönn keresztül egész' a' tengerig folytak. Montealegre Úr, ammint a' Párisi Academiának Történeteiben olvastatik, iszonyodással vizsgálta meg ezen értzpatakoknak egyikét, melly a' torkolattól fogva a' tengerig hét mértföldnyi hosszáságú, hatvan lépésnyi szélességű, többnyire harmintz, a' völgyekben pedig kétszáz arasznyi mélységű vala. A' folyó szer hasonló volt a' tajtékhoz, melly a' kohokból folyni szokott.

Ásiában és kivált az indiai fő tengernek Szigettyén sok vulkánusok vagynak. Albours hegye, Taurus mellett, Herat várossától nyoltz mértföldnyire, ezen tartományban leghíresebb. Teteje szüntelen füstölög; lángokat pedig és egyéb szereket sokszor annyit hány, hogy a' hamutól az egész környék eltemettetik. Ternate szigetében egy égő hegy sok olyan szereket vet ki, mellyek a' tajtékkőhöz hasonlítanak. Ez, egynéhány Útazók bizonyosága szerint, (Argensola' Útazásai. I. Rész.)⁸¹ sokkal iszonyatosabban ég és dühösködik, mikor az éj a' nappal egyenlő; mivel ilyenkor bizonyos szelek uralkodnak, mellyek a' hegy' gyomrában tsillogó tüzet hathatósabban felingerlik. A' miből [*beszúrva*: nyilván] kitetszik hogy a' tüzek a' vulkánusoknak nem legmélyebb gyomraiban, hanem bértzeikhez közelebb; az első gyúladásnak helyei pedig tetők alatt foglaltatnak; mivel azokonn a' szelek egyébaránt nem uralkodhatnának. A' Molukkai Szigeteken is találtatnak egynéhány vulkánusok. Szoroka, ezen szigeteknek egyike, még Lakosokat is foglalt valaha magában. Közepén egy égő magos hegy áll vala, melly 1693m [?] esztendőben temérdek égő szurkot és értzeket hányt. Ezen szerek tüzes tenger gyanánt borították el az egész Szigetet, melly erre eltűnt, és soha többé világosságra nem jött. Philosoph. Transact. Abridg. Vol. II. p. 391. Mórítz' Szigettyeinek egyikén, a' Molukkaiaktól hetven mértföldnyire, egy égő hegy vagyon, melly a' dühösködésre nézve a' Ternatebélihez hasonlít. Japóniában is sok vulkánusok vagynak, és a' szomszéd Szigetekben az Útazók sok olyanokat leltek, mellyek nappal füstölgenek, éjjel pedig még lángolni is látszanak. A' Filippínai Szigetekben hasonlóképpen sok találtatik. De leghíresebb és legújabb még is valamennyi indiabeliek között Jáva Szigetében Panarukán várastól nem messze az, melly 1886. esztendőben legelőször megnyílt. Azon esztendőben nyílt meg a' Jounapi nevezetű hegy is Banda' Szigetén.

81 Bartolomé Leonardo de Argensola (1562–1631), *Conquista de las islas Molucas* (Madrid: 1609) című művét talán németül olvasta: *Beschreibung der Molukischen Insuln, Und dervr zwischen Den Spaniern, Portugiesen und Holländern darum geführten Kriege; Wobey zugleich allerhand, in Europa und Indien vorgefallene Begebenheiten, wozu die Molucken Gelegenheit gegeben, ausführlich [...]* (Frankfurt: M. Rohrlach, 1710).

Elhallgatom azon vulkánusokat, melyek Jenezei és Bezidai folyókonn innen találtnak, 's mellyekről a' tudósítások mindeddig tsak tökéletlenek.

Afrikában Fetztól nem messze egy Beni-Guatzeval nevezetű barlang találtatik, melly szüntelen gőzölög, sokszor pedig lángol is. A' zöld promontoriumnak avvagy Előhegynek Szigetei közül az eggyik, melly Fuogonak neveztetik, nem egyéb egy szüntelen tüzet okádó hegynél; valaminthogy a' többi Szigetek is, akár a' tengerekben, akár a' folyókban, valóságos <helyek> hegyek, mellyeknek tsúttjai a' víztől kiállanak. A' Kanáriai Szigeteken Tenerifában Piko, vagy más neve szerint Teit, melly a' legmagosabb hegyek közé számláltati, sok tüzet, hamut, és nagy köveket okádik. Tetejéről a' délszaki részenn, a' havakonn keresztül, egész kénköpatakok folynak, és megaludván, a' hó közül messzére kilátható sárga ereket képeznek.

Amerikában, kivált a' pérubéli és mexicói hegyekenn, a' vulkánusok a' legközönségesebb jelenések közé tartoznak. Leghíresebb az, melly Arekvipa mellett fekszik, és iszonyú földindulásokat okoz. Valamivel tsendesebbek azok, mellyek Karappa⁸² és Malahallo mellett vagynak. Bouguer Úrnak tudósítása szerint,⁸³ a' Párisi Academiának 1744 esztendőbeli Értekezéseiben, Quito várossa mellett Kotopaxi az Írónak szemeláltára tüzet okádott, és egy új torkolattal megszaporodott. A' körülötte felolvadott hó tizenyoltz mértföldnyire kiáradt, és mindeneket elpusztított. Illyen vulkánus ezen vidékben Pichincha' hegye is. Az ázori szigeteken és kivált Guadalupában és Tertzében, úgy szinte Mexicóban is, holott Popochampeche, és Popokatepek leghíresebbek, sok vulkánusok találtnak, úgy, hogy mindöszve legalább hatvanig valókat számlálhatnánk, ha mind azokat tekintetbe akarnánk venni, mellyek erőszakos okádás nélkül tsak tsendesen lángolnak vagy füstölögnek. Lásd: Buffons allgemeine Naturgeschichte 3. Band, 16. artickel.⁸⁴

A' vulkánusoknak eddig megírt jelenései adtak alkalmatosságot arra a' vélekedésre, melly azt tarttya: hogy a' planéták a' napból, a' holdak pedig a' planétákból származtak légyen. Megmutattya tudnillik a' mai *Physica*: 1^{or}) hogy a' nap valóságos tűz; hogy legalább felső színénn szüntelen ég, és hogy az ő makulái nem ürességek, hanem sűrű follegek, mellyek gőzkörnyékéből (*atmosphæra*) égő színére üdönként vissza rohannak, hogy a' tűznek új táplálékot adgyanak. Megmutattya 2^{or}) hogy a' mí Planétáink, úgymint Uranus, Saturnus, Jupiter, Mars, a' Föld, Venus avvagy a'

82 Buffon könyvében: Carappa, lásd a 86. jegyzetet.

83 Pierre Bouguer (1698–1758) francia tudós szemtanúja volt a Cotopaxi 1742. június 19-ei kitörésének.

84 Georges Louis Le Clerc de Buffon (1707–1788) francia természettudós. 1749-ben kezdte el írni a korszak egyik legjelentősebb természettudományi kézikönyvét (*Histoire naturelle générale et particulière*, 1749–1804), amit halála után egyik kollégája fejezett be. Verseyhy Ferenc a német fordítást használta: *Allgemeine Naturgeschichte*, Th. 3. (Troppau: 1785).

hajnali és estveli Tsillag, és Mercurius, az ő tíz holdgyaikkal együtt, ha egy gomolygába öszve olvadnának, a' Napnak egy hatszázad részével allig érnének fel. Illy iszonyú nagy tűzgömbölyegek a' többi álló Tsillagok is, mellyek tsak azért látszanak olly kitsinyeknek, mivel mitöllünk felettébb messze vagynak. Megmutattya 3^{or}), hogy ha a' Nap más szerekkel vegyült tűz is, az [a'] legfőbb elementuma tsakugyan a' phlogiston, avvagy az éghető,⁸⁵ hogy a' víz, az ég, és a' föld sokkal kevesebb benne, mint a' planétákban. Az legalább bizonyos, hogy a' Napnak tüze [a'] benne lévő többi elementumokhoz képest szintazon arányzatban vagyon [?], mellyben a' Földgolyóbisnak vize az ő egyébb elementomihoz képest. Megmutattya 4er), hogy a' tűz értékes gyantázat, (positiva electricitas), melly szabadon és mindúntalan munkálkodik. Mert a' tűz a' [?] dörgölés vagy ütés által szinte olly képpen támasztathatik, mint a' [gy]antáza; sőt ha erős, még a' villámlásnak erejével is bir, ammint a' [?] fűtatott réznekiszonyú erőszaktételeivel kitetszik, ha talán egy kevés vízzel öszve keveredik. De azonkívül tudgyuk azt is, hogy a' nagyobb tűzkementzék a' szikrákat és az üstögököt az égbe messzére el [?] hagyíttják; a' mi az értékes gyantázatnak bizonyos jele. A fellyebb említett vélekedés tehát, ezeket előre küldvén, így okoskodik.

Ammint a' Chaosnak atomussai, vagy magyarábban a' Zavarnek [rés]zetskéi, a' közönséges nehézségtől ösztönöztetvén, a' mí Planeta vilá[gun]knak (systema planetarium) közepére tolódtak: olly hathatós dör[zsölé]sekkel [?] ütköztek öszve, hogy elvégre égni kezdettek. Az egész Nap, avagy [?] a' Zavar' részeinek egy közép pontra [*utólag beszúrva:*] így öszve tolódtott iszonyú gomolygaja [?], melly azután mitöllünk Napnak neveztetett, hasonló volt a' véghetetlen Vulkánusho, mellynek felső színénn mindúntalan újabb és újabb torkolatok nyíltak, mellyek állandóképpen tüzet okádnak. Valamint tudnillik a' földi Vulkánusok egynéhány mázsányi sziklákat ordító dörgések között vetnek fel sok mértföldnyire az [..]be, és iszonyú gőzföllegeket okoznak, mellyek még a' világos napot is [?] elboríttják: úgy okádták a' Napnak Vulkánussai rettenetes gyomrukból sokezer mértföldnyire az iszonyatos nagyságú lávákat és mindenféle salakdarabokat, és sokszor az egész Napnak gőzkörnyékét (atmosfera) sűrű hamuföllegekkel borították be, mellyeket

85 A' melegség és a' világosság nem tűz, hanem tsak a' tűznek tulajdonságai. A' Napnak melegsége nem ér le a' Földig, hanem tsak világossága [?], melly mindazáltal a' testekben, a' belső részetskéknek pörögtetése által, melegséget okoz. A' tűznek legnemesebb elementuma [a'] phlogiston, avvagy az éghető, mellyet a' közönséges beszédben a' tűztől [?] meg nem különböztetünk, jóllehet a' tűz és a' tűzelementom között nagy [?] különbség légyen. A' belső részetskéknek olly pőzsögése, melly azoknak [?] kaptsolattyaikat vagy feloldgya, vagy egészen megronttya, tűznek [...] öszve kaptsolva, hogy azoktól a' pőzsögés által igen sebessen elválasztathatik, akkor a' tűznek jelenése a' lángnak nevét viseli. Míkor pedig a' testnek részetskéi egymással és az éghetővel igen szorossan öszve vagynak kaptsolva, akkor ezen jelenés parázsnak neveztetik.

mí most napmakuláknak [?] nevezünk. A' Nap, ammint az Astronomia Physica megbizonyította, milliomszor nagyobb a' Földgolyóbisnál: a' Napnak mindenki vulkánussa is tehát milliomszor nagyobb salakgomolyokat milliomszor messzebbre hagyít, mint az Ethna, vagy a' Vezúvius; a' mi annyival bizonyosabb, mivel a' Napnak színe, [utólag beszúrva:] *kivált első formáltatása után*, oly telj volt égő hegyekkel, mintha ezen iszonyú test tsak egy vulkánus lett volna. Ezen rettenetes nagyságú salakgomolyok a' Napnak színéről sokszor messze felhagyítottak, és arra ismét lehullottak, avagy értelmesebben szólván, sokszor elkészültek és ismét elromlottak, míg valóságos planétákká lettek. Valahányszor a' Napnak értékes gyantázatú színéről felhagyítottak, annyiszor ők is értékes gyantázatúak voltak; de vissza érkező, értéketlen gyantázatot (*electricitas negativa*) hoztak, magokkal, és így újjolag felhagyítottak. Tsak darabokonként gomolyodtak össze, és minekutánna elégnagy gömbölyegekre nőttek, a' Napnak leghathatós útése által oly messzére hagyítottak, hogy vissza többé nem eshettek, ha nem a' Nap körül forogni kezdetek; mivel a' mennyire a' nehézségnek *visszavonó* ereje által a' Nap felé nyomódní kínszerítettének, annyira viszont az útéstől vett *távoztató* erő által a' vissza eséstől meggátoltak. Bizonyos tudnillik, hogy a' Nap már az ő formáltatásának elején saját tengelye körül forogni kezdett; mert az eféle forgás szükségképpen való következése volt azon esésnek, mellyel a' mi Planétavilágunknak közére elszéllyedett zavarnak részetske a' közép pontra tolódtak a' végből, hogy ott a' Napot formállyák. A' Napnak ezen forgása nem tsak akkor, midőn gyomrából a' planétákká válándó gomolyokat kihagyította, meg nem szűnt, hanem még most is tart. Valamennyi salakdarabokban is tehát meg volt már akkor amaz ösztön, melly azokat a' Napnak valamelyik értetője (*tangens*) szerint való mozdulásra kínszerítette. Az ilyen ösztön őbennek, még azután is, minekutánna kihagyítottak, az *inertiának* avvagy a' *tunyaságnak* törvénye szerint, állandóképpen megmaradt. Mivel tehát az utolsó gyantázatos ütésnek iszonyú hatalma által függősen (*perpendiculariter*) taszítottak el, szüksége vala, hogy kétféle erőtl, úgymint a' függőstől és az értetőstől (*perpendicularis et tangentialis*) ösztönöztetvén, a' Nap körül peretzes (*spiralis*) ösvényeken forogjanak mindaddig, míg a' függős ütésnek ereje a' nehézségnek erejével egyarányú mértékbe (*aequilibrium*) nem jöttek. Ezen szempillantásban ismét a' Nap felé kezdettek esni, és peretzes ösvényeiket ellipsisekre változtatták, mellyekben még most is foroganak, a' nélkül, hogy a' Naphoz, ammint *Newtonus*⁸⁶ tudákosan megmutatta, vissza juthassanak.

A' Planéták tehát a' most megírtt mód szerint illy renddel származtak a' Napból: Uranus, Saturnus, Jupiter, Mars, a' Föld, Venus, és Mercurius. Oka ezen száрма-

zásbéli rendnek az: mivel a' Planéták a' benne lévő szereknek zomokságára nézve (densitas) szinte a' most megírtt rendben állanak. Bizonyos pedig, hogy a' Napból a' legfinomabb és legporhonyóbb (relaxus, locker) salakok legelőször és legmesszebbre, a' gorombábbak pedig és zomokabbak utollyára és tsak közelre hagyítottak.

Minekutánna a' Planéták az ő közönséges annyoktól, a' Naptól elszakadtanak, sokáig égtek, mint annyi új Napok, jóllehet nem olly világosan, mint annyok. Te-li voltak tudnillik még akkor számtalan vulkánusokkal, mellyek az ő színeikenn megírhatatlanúl dühösködtek, és értékes gyantázatúak lévén, tágas gyomraikból iszonyatos nagyságú salakdarabokat okádtanak. Ezen égő salakgombolyagok sokszor megyeggyesültek az égben, értéketlen gyantázatúak lettek, és Planétáikra viszsa hullottak mindaddig, míg az utolsó leghathatós taszítást vévén, szülőik körül, mint annyi Holdak, forgani kezdetek. Így szült Saturnus öt, Jupiter négy, a' mí Földünk pedig egy Holdat. A' többiek, legalább tudunkra, nem voltak illy tenyésztők; hihető azért, mivel a' Napból nem hoztak magokkal annyi éghető, a' mennyi szükséges lett volna a' Vulkánusoknak minaddig [!] való táplálására, míg egy Holdat ábrázolhatnának. Így a' Napból sem származhatnak már most több planéták, azért, mivel nintsenek már benne annyi salakok, a' mennyiek egy planétának formálásra elegendők volnának.

A' Holdak is sokáig égtek, minekutánna Planétáikból kihagyttak; de a' szereknek szűk volta miatt semmit többé nem szülhettének. A' kiégett tűztorkolatokat a' mí Holdunkban, kivált üvegek által, mindeddig értelmesen láthatni. De a' Földgolyóbison ellenben a' táméntalan sokaságú elaludtt Vulkánusoknak torkolatyai úgy öszve omlottak, vagy beborítottak, hogy azokat megösmérni allig lehessen. Oka ennek az, mivel a' mí Holdunk nyoltzvanszor kevesebb értékű lévén, mint a' Földgolyóbis, nyoltzvanszor kevesebb és szinte annyival vékonyabb gőzkörnyékkel (atmosphæra) bir, mint a' Föld. Nints tehát a' Holdonn esső, hó, háború, villám-lás, dörgés, mellyek ellenben a' mí hegyeinkről, és így az elaludtt Vulkánusokról is, a' földet lehordgyák, a' kősziklákat vagy alszaggattyék, vagy porhonyókká teszik, eggyáltallyában pedig az egész Földnek színét mindúntalan változtattyák. Lássd ezekről: Bestimmung des Menschen durch Gott.

3.

Jób' könyvének eleje, próba gyanánt a' zsidóbúl kötött magyarsággal fordítva.

[Autográf, Verseggy Ferenc]

Utz mezejénn egy férjfi lakott, kinek istenes éltét,
 És egyenes szívű 's bármelly erköltsi gonosztúl
 Mentt jámborságát az egész környékre kivitte
 A' jobb hír. Neve Jób' vala, nemzeti tiszte vezérség.
 Hét fia, lyánya pedig három volt; birtoka számos
 szolgálkúbúl, és hétszerezer jóféle juhokból
 Háromezer tevebarmokból, ötszáz iga szarvas
 Marhákból állott, 's ugyanannyi darab szamarakból,
 széles Napkeletenn nem volt hozzája hasonló.
 Gyermekeinél régolta bevett nembéli szokás volt,
 Hogy születése' korát kiki örvendezve megüllye,
 Megvendéglvén rokonyit bőséges ebédde.
 Illy lakozások utánn szent intést küld vala nékik
 jámborságok iránt méltán szorgalmatos Attyok,
 Hogy magokat belső tisztulássokra szokásként
 jól elkészítsék; 's felotsódván hajnali Korban
 Mindenikért külön áldozatot mutatott vala, félvén:
 Hogy netalán megszegették légyen az isteni törvényt.
 Lönn azalatt, mikor udvaroló szolgálai az Úrnak
 Égi lakásában hivatalból egybe jövének,
 Hogy haza érkeztvén köteles nyomozások' okáért
 végzett úttairúl, a' Kém is szinte közöttök
 Áll vala.⁸⁷ Kérdi az Úr: mi vidékrúl jönne? 's meg értvén,
 Hogy hivatallya szerint környülvisgálta határit.
 A' talabor Földnek, sőt még bellyebre vonódó
 Résezt is megjárta; imígyen szól vala hozzá:
 „Jóbnak igazságát vallyon nem vettede szívre?

87 ' A' régi Iduméabéli Fővezéreknek Udvarinál, az Ország' Naggyain, a' Vezér' Tanátsossain, és az udvari szolgálakon kívül, szokás szerint egy olyan Tiszt is volt, kinek kötelessége azt hozta magával, hogy a' határokon lévő őrizetekre gondot viseljen; benn pedig a' Tartományban a' jó rendre vigyázzon, a' gonosztévőköt kinyomozván megbüntesse, 's mindezekrúl a' Vezérnek üdönkint tudósítást hozzon. Jób' [utólag beszúrva: Könyve] e' nemzeti szokást, gyönyörű alkalmaztatással a' mennyei Udvarba is általhelyezteteti, és Sátánt ör gyanánt az Úr' szolgálai közé állítja. Geist der hebräischen Poesie. 1. Theil. Seite 137.

„Nemde igaz szolgám, ’s bármely erköltsi motsoktúl
 „Mentt lelkű, egyenes szívű és jámbor imádóm
 „Mindeddig? Kerek e’ Földönn nints nékie párja!”
 „Úgyde, - felelt a’ Kém, - ok nélkül áde nevednek
 „Tiszteletet? Magos oltalmid nem védike ötet,
 „Minden birtokait ’s házát mint annyi sövények?
 „Karjainak minden munkáira mennyei áldást
 „Harmatozol, ’s birodalmainak majd allig is adhat
 „Már legelőt Utz földgye. De tsak terjezd ki fejére
 „Ostorozó kezedet, ’s illesd meg káros esettel
 „Birtokait; fogadom, hogy szemtül szembe megátkoz.”
 „Íme tehát kezeidbe adom jószágait; – úgymond
 A’ nyomozó angyalnak az Úr, – de személlye maradgyon
 „Bántásod nélkül.” Mire a’ Kémszolga kiméne.
 Tsak hamar, a’ legöregb testvérnél szinte borozván,
 ’s nyájas ebédetskét tartván Jób’ magzati; ehhez
 Egy szomorú Követ ér: „szántottanak éppen az ökrök
 úgymond, „’s a’ szamarak tóllök nem messze legeltek,
 „Ammint véletlen’ berohant egy Sébai dandár
 „’s számos nyájaidot mind elhajtotta, megölvén
 „Béresidet. Tsak nagynehezen futhattam el én is
 „A’ fene pallos elől, hogy hírt hozhassak Uramnak.”
 Allig végzi szavát, már más Követ érkeze, mondván:
 „Tűz ese a’ dörögő felhőkbül ’s mind megemészté
 „A’ juhokat ’s a’ pásztorokot; veszedelmes ütése
 „Tsak magamot szánt meg, hogy hírét hozzam elődbe.”
 Szóll vala még, ammint egy másik lelkeszakadva
 Futván, mondgya: hogy a’ chaldéai latrok, elosztván
 Tolvaj népeiket három tsapatokra, megölték
 A’ tevepásztorokot, ’s az egész tevegöblyöt elűzték.
 E’ szomorú hírtételeket befejezte legottan
 Egy negyedik, mondván: „Fiaid, ’s valamennyi leányid
 „A’ legöregb testvér’ házánál ünnepet ültek,
 „Ammint egy ragadó szélvész a’ pusza vidékrül
 „Támada, ’s a’ háznak négy szögletit öszve tsavarván,
 „Omló részeivel mind megfojtotta ebédlő
 „Gyermekidet; magamot kímélt meg az égi tsatázat.”
 E’ keserű esetet hallván Jób, felveszi testét

Szőnyegülésérül; ketté hasogattya ruháit;
's barna haját leberetvélván, a' földre borúlva
Illyen imádságot küld a' mennyeknek Urához:
„Meztelen érkeztem Kebelébül édes Anyámnak,
„Meztelenül térek köz anyánk' gyomrába. Ki adta
„A' mit az Úr elvesz, hanem ő maga? Légyen az Úrnak
„Szent neve mindenekért áldott!” E' gyászos esetben
Nem követett el semmi gonoszt, sem durva szitokkal
Vagy panaszos szóval meg nem sértette az Istent.

TUDÓSOK, IRODALMÁROK
GYŰJTEMÉNYEI

Verseghy Ferenc könyvtárai

Verseghy Ferenc azon szerencsés literátorok egyike, akiknek könyvtáráról fennmaradt könyvjegyzék. Nem is egy jegyzék: gyűjteményéről két összesítés is készült két különböző időpontban. A kollekciónról tájékoztató listák így összehasonlíthatók, s módot kínálnak arra, hogy következtetéseket lehessen megfogalmazni Verseghy érdeklődési irányaira, könyvgyűjtési szokásaira és lehetőségeire, valamint arra vonatkozóan, miként s miért változhatott az állomány összetétele.

A Verseghy Ferenc könyvtáráról készült jegyzékek

A Verseghy könyvtáráról készült jegyzékek közül a korábbi 1810-ből való. Kézirata autográf, az OSZK Kézirattárában található.¹ Az összesítéshez tartalomjegyzék is tartozik, amely az alábbi kategóriákat sorolja fel:

(1.) Historici	(9.) Philologi
(2.) Biographie et Panegyres	(10.) Politici et juridici
(3.) Drammatici	(11.) Philosophi
(4.) Poëtae	(12.) Morales
(5.) Aesthetici	(13.) Geographi
(6.) Romanes et Belletristae	(14.) Miscellanei
(7.) Theologi	(15.) Manuscripta
(8.) Ecclesiastici	(16.) Index alphabeticus

* A tanulmány a TKI Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport keretén belül készült.

1 *Catalogus librorum Francisci Verseghy, conscriptus anno 1810.* Jelzete: OSZK Kt Oct. Lat. 932. A kéziratot Gálos Rezső közölte: GÁLOS Rezső, „Verseghy könyvtára 1810-ben”, *Győri Szemle* 3, 1–3. sz. (1932): 294–303.

A jegyzék töredékes, a felsorolt témakörök közül csak a Versegly által az első nyolcra sorolt kötetek listája teljes, a felsorolás épp az egyik legérdekesebb kategória, a *Philologi* elején szakad meg. A hiányzó lapoknak máig nem sikerült a nyomára bukkanni. Versegly a listát feltehetően saját maga számára készítette, és nem tartalmaz pontos könyvészeti leírásokat. Egy-egy tétel általában a szerző vezetéknevéből és a mű címének néhány szavából áll, ezt esetenként kiegészíti a kötet nagyságára, illetve a kötetek számára vonatkozó utalás.

A második jegyzék Versegly halála után készült. Hogy pontosan mikor, az nem egyértelmű. A jegyzék közreadója, Deme Zoltán azt állítja, hogy 1824-ben keletkezett, ugyanis a dokumentumon a következő rájegyzés olvasható: „Signatum Budae die 12a Januarii 1824. Franciscus Sáhgy qua[!] Testamenti Verseglyani Executor.”² Sáhgy bejegyzése fölött azonban megtaláljuk Eleonora Kikinger jóváhagyását is: „Richtig Empfangen Eleonora Kikinger.”³ Azaz magyarul: „Rendben átvéve, Eleonora Kikinger”. A dátum tehát inkább a könyvtár átvételét, nem pedig a könyvjegyzék összeállítását jelöli. Aligha hihető, hogy az elhunyt halála után több mint egy évvel vették jegyzékbe annak hátrahagyott tárgyait. Valószínűbb, hogy a lista egy tágabb időintervallumban, Versegly halála, 1822. december 15. és a könyvek az örökösnek való átadása, 1824. január 12. között keletkezett.

A jegyzék keletkezése és értelmezése vonatkozásában érdemes kitérni Versegly végrendeletére, illetve hagyatékának sorsára.⁴ Verseglynek két végrendelete ismert: az első 1820 novemberében, a másik 1822 októberében született. Halála idején ez az utóbbi volt érvényben.⁵ Ennek szövegéből kiderül, hogy minden ingóságát arra a két személyre hagyja, akik élete utolsó éveiben mellette voltak, és gondját viselték: Johann Ossitzkyre, a nádor egykori ajtónállójára, és házveze-

2 DEME Zoltán, *Versegly könyvtára*, Irodalomtörténeti füzetek 113 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 5. E második könyvjegyzék esetében egyelőre csupán Deme szöveggözlésére hagyatkozhatunk. Kötetében megadja a kézirat jelzetét: „»Catalogus Librorum denati Ex-Paulini Franc. Versegly.« Prímási Levéltár, Act. Vic. 201. 968/1822.” (Uo., 5.) A Prímási Levéltárban kapott tájékoztatás szerint azonban ez a jelzet hiányos vagy téves, s emiatt a dokumentumot eddig nem sikerült fellelni.

3 Uo., 5.

4 Erről bővebben: VERSEGLY Ferenc, *Levelezése*, s. a. r. DONCSE CZ ETELKA, Magyar Írók Levelezése 1 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019), 513–518.

5 Versegly végrendelete és hagyatéki ügyeinek iratai az esztergomi Prímási Levéltárban találhatóak: PL Rud. Litt. PE. No. 44/20. Vic. II. Cat. 13. No. 12. / 834–839. Végrendeleteinek egykorú, de nem autográf másolatai megtalálhatók a Magyar Nemzeti Levéltár állományában az alábbi jelzetten: MNL OL C 72 1823. fons 4. pos. 38.

tőnőjére, Eleonora Kikingerre.⁶ A könyvtár a végakarát szerint az utóbbira maradt. A könyvekhez azonban a hagyaték rendezése során mások is hozzáfértek. Verseghy a rendelkezésben foglaltak végrehajtásával életének egy másik fontos szereplőjét, Sággy Ferencet, és annak fiát, Sággy Sándort bízta meg.⁷ A hagyatéki ügyhöz kapcsolódó iratokon Sággy Ferenc aláírása szerepel. Deme Zoltán szerint ugyancsak ő állíthatta össze a második könyvjegyzéket.⁸ A végrendelet melléklete meghagyja emellett, hogy a könyvek közül ki kell válogatni Horváth János veszprémi kanonok Verseghynek kölcsönadott köteteit, s azokat vissza kell juttatni jogos tulajdonosukhoz.

A könyvvállományt tehát egyszer biztosan átválogatták. Talán Sággy egyedül, esetleg a fia társaságában, de nem lehetetlen, hogy az egykor köteteket kölcsönadó Horváth is részt vett a munkában. Annál is inkább, mivel Verseghy kéziratának egy része bizonyíthatóan hozzá került.⁹ Szintén igazolható, hogy vannak művek, amelyek Verseghy gyűjteményéből nem kerültek az örökös birtokába. Sággy Sándor és fia három évvel Verseghy halála után ugyanis közreadtak egy kötetet *Verseghy Ferencz' Maradványai és Élete* címmel, amelyben az elhunyt kéziratban maradt és töredékes Ovidius-fordítását, illetve néhány, addig ugyancsak publikálatlan kisebb írását, műveinek jegyzékét, valamint életrajzát közölték.¹⁰ A biográfiához felhasználtak egy egyedülálló, ám mára nem hozzáférhető forrást: Sággy Sándor előszavából kiderül, hogy Verseghy Pápai Páriz szótára 1762-es nagyszombati kiadása egy példányának lapjaira feljegyezte életének legfontosabb eseményeit.¹¹ Filológiailag egyelőre nem igazolható, de nem lehetetlen, hogy ez a kötet hosszúra nyúlt fogsága idején Verseghynél volt, s annak üres lapjaira, vagy lapszéleire – talán memóriagyakorlatként – akkor rögzítette élete fonto-

6 A végrendelet első változatában egyedüli örökösként az Ossitzky család szerepel, akikkel Verseghy élete utolsó szakaszában közös háztartásban élt. A változtatást a családfő, Johann Ossitzky feleségének, Marie-nak a halála indokolta. Marie halála után Johann Ossitzky és Verseghy házvezetőnőként Eleonora Kikingert alkalmazta. A név a szakirodalomban magyaros formában, Kikinger Eleonóráként fordul elő.

7 Verseghy Sággyval való ismeretségéről bővebben: DONCSECZ Etelka, „Verseghy Ferenc és a tiszti szótárak”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123, 3. sz. (2019): 355–397. Vö. VERSEGHY, *Levelezése*, 711.

8 DEME, *Verseghy könyvtára*, 5.

9 VERSEGHY, *Levelezése*, 513–518.

10 *Verseghy Ferencz' Maradványai és Élete*, kiad. SÁGGY Ferenc, az életrajzot írta SÁGGY Sándor (Buda: Kir. M. Univ., 1825).

11 FRANCISCUS PÁPAI PÁRIZ, *Dictionarium Latino-Hungaricum [...], Dictionarium Hungarico-Latinum* (Tyrnavia: Typ. Acad., 1762). Vö. *Verseghy Ferencz' Maradványai*, 143.

sabb fordulópontjait és élményeit.¹² A kötet nem maradt fenn, vagy lappang. Az 1810-es jegyzék töredékén nem szerepel, pedig bizonyos, hogy a kötet már ekkor is Verseghy birtokában volt: a *Kolomposi Szarvas Gergely* harmadik, 1805-ben keletkezett része elé illesztett *Apologiában* hivatkozik az 1762-es nagyszombati kiadásra.¹³ A szótár vélhetően a jegyzék hiányzó részében szerepelhetett, talán a *Philologi* címet viselő szakaszban. Ennél is érdekesebb, hogy a mű a második könyvjegyzéken sem szerepel. Erre egyetlen magyarázat látszik valószínűnek: Sággyék az életrajz elkészítéséhez magukhoz vették a kötetet, s az nem került az örökös birtokába. Feltételezhető, hogy más kötetek is hasonló sorsra jutottak. Az 1810-es könyvjegyzéken szerepel például az alábbi tétel: „Die heilige Schrift v. Grynäus. 3 B. in 8.”¹⁴ Feltehetően erről a három kötetben és nyolcadrét nagyságban megjelent kiadványról van szó: *Die Heilige Schrift*, übersetzt von Simon Grynäus (Berlin und Basel: G. J. Decker und J. J. Flick, 1782). Verseghy ezt a kötetet is használta élete utolsó éveiben készített zsoltafordításaihoz, innen másolta le a 137. zsolta német változatát.¹⁵ A második könyvjegyzék azonban ezt a munkát sem sorolja fel.

Mindezek alapján arra következtethetünk, hogy Verseghy könyvtárának nem minden darabja került a végrendeletben örökösként megjelölt Eleonora Kikingerhez. E második könyvjegyzék adataihoz tehát mindenképpen érdemes körültekintően viszonyulni. Az itt szereplő tételek könyvészeti leírásai viszont pontosabbak, mint az 1810-es, saját használatra készített jegyzékéi: nemcsak a szerző nevét és a mű címét tartalmazzák, hanem többnyire a megjelenés helyét és idejét is. Emellett sok esetben utalnak a listára felvett kötetek méretére és kötésének típusára is. Ezt a részletekre is kiterjedő alaposítást több körülmény is magyarázhatja. Egyrészt az, hogy a listát – ahogy már szó esett róla – feltehetően Sággy Ferenc állította össze. Sággy hosszú éveken át az egyetemi nyomda kurátora volt, hivatásából fakadóan ügyelhetett az egyes tételek minél pontosabb könyvészeti leírására. A leírások részletességét indokolja maga az alkalom

- 12 Verseghynek több ilyen, kéziratossal jegyzetekkel teleírt kötete ismert: az *Uránia* című folyóirat III. kötetének egy példánya (jelzete: OSZK Kt Oct. Hung. 994), Albrecht von Haller *Versuch schweizerischer Gedichte* című verseskötetének egy példánya (jelzete: OSZK Kt Oct. Hung. 1896). A kéziratossal bejegyzésekkel ellátott kötetekről lásd Joó Tibor, „Ismeretlen Verseghy-kéziratok az Országos Széchényi Könyvtárban”, *Magyar Könyvszemle* 62, 1. sz. (1938): 72–73; SZAUDER Mária, „Verseghy Ferenc ismeretlen kéziratái”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 81, 2. sz. (1977): 241–276.
- 13 *Verseghy Ferenc szépprózai művei*, s. a. r. BÉRES Norbert, Csokonai Könyvtár: Források, Régi Kortársaink 20 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 105.
- 14 GÁLOS, „Verseghy könyvtára 1810-ben”, 300.
- 15 VERSEGHY Franciscus, *Dissertatio de versione Hungarica Scripturae Sacrae*. Jelzete: OSZK Kt Quart. Lat. 3250, 327r.

is, amely a lista létrejöttéhez vezetett, azaz Verseghy hagyatéki eljárása, amelynek során a jegyzék az átadás-átvétel nélkülözhetetlen dokumentuma volt, s ilyen módon egyfajta műfaji követelmény volt, hogy a rajta szereplő kötetek egyértelműen azonosíthatók legyenek. A második könyvjegyzék 350 tételt tartalmaz,¹⁶ az egyes tételek között egyaránt találhatók egy- és többkötetes művek. Érdekes e számot összevetni az 1810-es lista arányaival. Erről a forrás közreadója, Gálos Rezső így nyilatkozik:

A katalógusnak csak első 70 lapja maradt ránk s ez a nyelvészeti munkáknak még idekerült kis részével együtt 424 művet sorol föl 414 kötetben. Ugyanilyen arányban számítva az elveszett rész tartalmát, kb. 670 művet kapunk 650 kötetben. De mivel a röpiratok és kis füzetek jelentékeny része a *Drammatici* és az *Ecclesiastici* csoportba tartozik, viszont a nyelvészeti, jogi és bölcséleti munkák között sok többkötetes mű lehetett, talán nem túlzok, ha Verseghy könyvtárát ekkoriban 700–800 kötetre, élete végén több mint ezer kötetre teszem.¹⁷

A második könyvjegyzék 350 tételéhez viszonyítva jelentős a különbség. Az eltérést magyarázhatja, hogy maga a tulajdonos vált meg gyűjteménye bizonyos példányaitól (hogy erre akadt példa, azt alább látjuk majd), de akár az is, hogy a hagyatéki kezelői szortíroztak. E tekintetben azonban csak sejtéseket lehet megfogalmazni, biztos állításokat nem. Szintén csak feltételezésekkel lehet élni a megörökölt kötetek további sorsát illetően: az örökös feltehetően eladta azokat.

A kiadott könyvjegyzékek használatának korlátairól és nehézségeiről

A dolgozat felütésében a Verseghy-kutatók igen kivételes helyzetére utaltam, miszerint két különböző időpontban készült könyvtárjegyzék is rendelkezésükre áll, ha az érdeklődésük középpontjában álló literátor könyvgyűjteményét szeretnék vizsgálni. Hogy helyzetük mégsem egészen ideális, arra már részben kitértem akkor, amikor az 1810-es könyvjegyzék töredékes voltáról szóltam. Most a publikált könyvjegyzékek sajátos kiadási elveire, illetve hiányosságaira szeretném felhívni a figyelmet.

16 Az egyes címeket Deme Zoltán látta el sorszámmal. Kiadási elveiről lásd DEME, *Verseghy könyvtára*, 5–7.

17 GÁLOS, „Verseghy könyvtára 1810-ben”, 19–20.

Az 1810-es könyvjegyzék közreadója, Gálos Rezső a kézirat beosztását követi a forrásközlés során. Ettől az elvtől egyetlen esetben tér el: azokat a rövidebb terjedelmű nyomtatványokat, amelyeket Verseggy egybekötöttett *Broschüren* című köteteibe, s a jegyzékben különböző tematikus csoportokba sorolt be, kiemeli a listán elfoglalt eredeti helyükről, és külön kategóriát hoz létre számukra *Broschüren* címmel. Az egyes nyomtatványoknak a listán elfoglalt eredeti helyére jegyzetekkel utal. A tételeket Verseggy nyomán közli, nem pontosítja, nem egészíti ki a címleírásokat. Egyedül a *Drammatici* kategória *Theaterstücke* című alcsoportja esetén változtat gyakorlatán. Itt ugyanis Verseggy csupán a darabok címeit sorolta fel. Gálos az olvasókat segítő jegyzetekben tesz kísérletet a darabok szerzőinek azonosítására.¹⁸ Gondot fordít emellett arra is, hogy közölje Versegghynek azokat a megjegyzéseit, amelyek arra utalnak, mely kötetek tartoznak egy-egy kolligátumba.¹⁹

A második könyvjegyzéket közreadó Deme Zoltán szövegközlési eljárása egészen más. A Verseggy halála után felvett könyvjegyzék tételeit az eredeti listán elfoglalt sorrendben közli, azokat viszont sorszámmal látja el. Ezek kiadványában a 9–63. oldalt foglalják el. A 64. oldalon új fejezet kezdődik, *Catalogus Librorum Francisci Verseggy (1810)* címmel. Az előszóból azonban kiderül, hogy itt nem az 1810-es jegyzék ma elérhető részének új közléséről van szó. A forrás kiadója ugyanis így ír:

A jegyzékből kiválogattuk mindazokat a műveket, amelyek a költő öregkori könyvtárában nem szerepelnek. A címszövegek alapján ábécé szerinti szakaszokba osztottuk őket, s a hagyatéki katalógust követően valamennyit megpróbáljuk bemutatni, a fent említett módon. Az első kötet sorszáma 351.²⁰

Deme ezzel lényegében kimondatlanul is egy rekonstrukciós eljárást hajt végre: kötete lapjain egy olyan képzeletbeli könyvtárat hoz létre, amely ilyen formában sohasem volt együtt Verseggy polcain. Már csak azért sem, mert tudjuk: az 1810-es könyvjegyzék csak töredékes formában ismert. Szándéka azonban mindenképpen invenciózus kísérlet. A megvalósítás, a tételek kiválogatása során viszont hibát vétett. Gálos jegyzékében szerepelnek olyan művek, amelyek Deménél egyáltalán nem, tehát amelyeket nem sorol fel sem a második könyvjegyzék elemei, sem az abból hiányzó példányok között. Például: „Gróf Teleky Józsefnek

18 Uo., 298.

19 Uo., 299.

20 DEME, *Verseggy könyvtára*, 6–7.

Versei, G. Teleky Eszther' halálára", „Orczy Lőrincz' halálára", „Rikóti Mátyás. Verseghy által, in 8.", „Hat Magyar ének. Verseghy által", „A' Magyar Hárfásnak Énekei fortepianóra. Verseghy által."²¹

Deme Gálossal ellentétben nem elégszik meg az eredeti jegyzékben szereplő bejegyzések közlésével, hanem kísérletet tesz arra is, hogy azonosítsa az említett köteteket, és kiegészítse a nem mindig pontos címléírásokat.²² Ez számos esetben meg is történik, vannak azonban olyan tételek, amelyeknél ez nem valósul meg, s nem derül ki, azért-e, mert e leírásokat teljesnek találta a közreadó, vagy azért-e, mert nem sikerült azonosítani az adott művet, avagy esetleg arról van-e szó, hogy az adott esetben egyszerűen elfelejtődött az azonosítás művelete. Szükséges megemlíteni, hogy valóban léteznek olyan címléírások, amelyek túlságosan is szikárak ahhoz, hogy a művet, amelyre utalnak, azonosítani lehessen, s az is hangsúlyozandó, hogy az 1985-ben megjelent kötet közreadójának korántsem volt egyszerű a feladata évtizedekkel az internet és az elektronikus könyvtárkatalógusok kora előtt.

E kiadvány leginkább problematikus jellemzője nem is ez. Amint szó esett róla, az 1810-es könyvjegyzéket publikáló Gálos ügyelt arra, hogy Verseghynek azokat a megjegyzéseit se hagyja el a szövegközlésből, amelyek arra utalnak, hogy egyes tételek, bár tematikailag külön csoportba lettek besorolva, fizikailag egy kolligátum részei. Deme kiadványában sajnos teljes a zavar e tekintetben. A Gálos alapján azonosítható kolligátumok alkotóelemeit külön tételekként kezeli, és úgy tűnik, nem vesz tudomást a Gálos közölte megjegyzésekről, amelyek arra vonatkoznak, melyek voltak egybekötve. Így előfordul, hogy az egyetlen kolligátumot alkotó nyomtatványok közül némelyikről azt állítja, az Verseghy élete végén is a könyvtár része volt, másokat pedig a hiányok között sorol fel. E jelenésre kínálkozik más magyarázat is, így nem állítható biztosan, hogy a közreadó hibázott. Egy könyvgyűjtemény fejlődése során természetes folyamat lehet, hogy bizonyos rövid terjedelmű köteteket idővel egybekötnek, kolligátumok jönnek létre. Éppígy fennáll azonban a lehetősége annak is, hogy ezek a kötetek esetleg darabokra hullanak, vagy a kolligátumot szándékosan bontják elemeire. Tehát elképzelhető, hogy a kolligátum idővel szétvált vagy szétválasztották, s egyes elemei megőrződtek, mások nem. Az sem lehetetlen, hogy a Verseghy könyvtáráról készült második jegyzék összeállítója nem volt tisztában azzal, hogy egy kolligátumot tart a kezében, s kinyitván a kötetet, felvette az adatokat a(z első) címlapról, s egész egyszerűen nem lapozott tovább. Így a kolligátum többi eleme

21 GÁLOS, „Verseghy könyvtára 1810-ben”, 297, 299.

22 Erről: DEME, *Verseghy könyvtára*, 6.

nem került a listára. Hogy miből fakad a zavar, nem eldönthető, de szemléltetésül álljon itt néhány példa.

Deme a Verseghy időskori könyvtárából hiányzó darabok között sorolja fel 449-es sorszámmal ellátva az alábbi tételt: „449. »Emlékeztető oszlop a' Magyar nyelvnek bevételeire Verseghy által« *Emlékeztető Oszlop, azon Hazafiak' Tiszteletére, a' kik az Ország előtt Júniusnak 11 és 12. Napján 1790, a' Haza nyelvnek bevétele mellett szólották.* 1790.”²³ A tétel Gálosnál a jegyzék *Poëtae* kategóriájában szerepel ebben a formában: „* Emlékeztető oszlop a' Magyar nyelvnek bevételeire Verseghy által.”²⁴ A címléírás elé tett csillag egy lábjegyzetre utal, amely az alábbi tudnivalót tartalmazza: „»Egybe kötve a' Musikáról.«”²⁵ Az említett mű az alábbi címmel szerepel a jegyzék *Aesthetici* kategóriájában: „Rövid értekezések a' Musikárúl. Verseghy.”²⁶ Gálos szerint az *Emlékeztető oszlop* mellett még az alábbi két munkát kötötték hozzá a *Rövid értekezések*hez: „*A' Magyar Hazának anyai szózatya. Verseghy.”, „* Szatíra a' Magyar Literaturárul. Verseghy.”²⁷

A *Rövid értekezések* a Deme által publikált, a Verseghy halála után felvett könyvjegyzékben is szerepel, 313-as sorszámmal: „313. »Verseghy Ferencz Rövid Értekezések a' Muzsikárúl. Bécsben 1791.[<<] Verseghy Ferencz: *Rövid értekezés a muzsikáról.* Bétsben 1791. Egybekötve a költő másik két munkájával. Lejebb, 314., 315. számok alatt.”²⁸ A leírásban emlegetett 314. és 315. számok alatt *A' magyar hazának anyai szózatya*, és az *Egy jó szívből költt szatíra* szerepelnek.²⁹ Az *Emlékeztető oszlopról* itt nem esik szó, ahogy arról sem, Gálos jegyzékében ez még része volt a kolligátumnak.

Hasonló, de ha lehet még az előzőnél is kuszább a helyzet Rájnis József *A' magyar Helikonra vezérlő kalaúz* című művével kapcsolatban. Ez a Deme által kiadott könyvjegyzékben a Verseghy halála idején is meglévő példányok között szerepel, az alábbi kommentárral: „253. »Rainis József a' Magyar Helikonra ve-

23 DEME, *Verseghy könyvtára*, 76. A tétel pontos könyvészeti leírása: VERSEGI Ferencz, *Emlékeztető oszlop azoknak a' hazafiaknak tiszteletére, a' kik az ország előtt júniusnak 11-dik és 12-dik napjain 1790 a' haza-nyelvnek bé-vétele mellet [!] szóllottanak* (h. n.: k. n., 1790).

24 GÁLOS, „Verseghy könyvtára 1810-ben”, 299.

25 Uo., 299.

26 Uo., 300. A tétel pontos könyvészeti leírása: VERSEGI Ferencz, *Rövid értekezések a' musikáról: VI. énekekkel* (Bécs: k. n., 1791).

27 GÁLOS, „Verseghy könyvtára 1810-ben”, 299. A tételek pontos könyvészeti leírása: [VERSEGHY Ferenc], *A' magyar hazának anyai szózatya az ország napjára készülő magyarokhoz* (h. n.: k. n., 1790); [VERSEGHY Ferenc], *Egy jó szívből költt Szatíra avvagy Feddő Költemény a' Magyar Litteratúráról* (h. n.: k. n., 1791).

28 DEME, *Verseghy könyvtára*, 59–60.

29 Uo., 60.

zető Kalaúz. Pozsonyban 1781.« Rajnis József: *A magyar Helikonra vezérlő kalaúz*. Pozsonyban 1781. Egybekötve Faludi Ferenc és Szilágyi Sámuel írásaival. Lejebb, 254., 255. számok alatt.³⁰ Az említett két tétel:

254. »Faludi Ferencz Költeményes Maradványi. Győrött 1786.« *Faludy Ferenc költeményes maradványai*. Győrött 1786. Egybekötve az előző munkával: sorszáma 2.³¹

255. »Az Ausztriai Paraszt Szilágyi Sámuel által Pozsonyban 1776 in 8. steif.« Szilágyi Sámuel: *Az ausztriai paraszt ifjúságot a jól rendelt mezzei gazdaságra oktató kézi könyvecske, mellyet német nyelven irt Wiegand János...* Pozsony 1774. Egybekötve az előzőekkel: sorszáma 3.³²

A mű Gálosnál is szerepel a könyvjegyzék *Poëtae* kategóriájában. Tanulságos együtt szemlélni a jegyzék egymást követő tételeit: „*Rajnis, A' Magyar Helikonra vezérlő Kalaúz. / **Faludi Ferencz' munkái és a' pásztori költésről Révai/Rajnis Kalaúzza.*”³³ A kiemelt szakaszból egyértelműen kiderül, Verseghynek 1810-ben két példánya volt *A' magyar Helikonra vezérlő kalaúzból*. Deme viszont csak egyet sorol fel, a hiányok között sem utal arra, hogy egy példány elveszett volna. A két példány közül az egyik egy kolligátumot alkotott Faludi Ferenc műveinek Révai Miklós által készített kiadásával.³⁴ Ezt Deme kötete is így tünteti fel. Nála azonban még egy mellékelt mű említődik, Szilágyi Sámuel munkája 255-ös sorszámmal olyan kötetként, amely mindkét könyvjegyzéken szerepel. Annak azonban a Gálos publikálta jegyzéken nyoma sincs, pedig Verseghynek több – már jelen dolgozatban is idézett – ott közölt megjegyzése is arra utal, hogy Verseghy a könyvjegyzék összeállítása során a kolligátumok egyes elemeit külön tételként sorolta fel, s jegyzetben utalt összetartozásukra. A zavarra itt sem található egyértelmű magyarázat.

A példák sorát még lehetne folytatni, azonban talán már a fentiekből is látszik, hogy a publikált könyvjegyzékek – annak ellenére, hogy értékes információkat közölnek, s fontos bázisai a Verseghy-kutatásnak – csak korlátozottan alkalmasak a használatra, s feltétlenül indokolt lenne a könyvjegyzékek jegyzetelt, kritikai igényű új kiadása.

30 Uo., 51.

31 Uo., 51.

32 Uo., 51.

33 GÁLOS, „Verseghy könyvtára 1810-ben”, 299. A Faludi műve előtt található két csillag Verseghy jegyzetére utal: „**”) »Egybe kötve a' Magyar Helikonra vezérlő Kalaúzzal.«”

34 *Faludi Ferencz költeményes maradványi*, 2 köt., kiad. RÉVAI Miklós (Győr: Streibig József, 1786–1787).

A könyvállomány összetételének változása

Kellő megfontoltsággal, a publikált jegyzékek kritikus pontjainak ismeretében azonban addig is kísérletet lehet tenni a listák adatainak értelmezésére. A két közlemény közül Gálos Rezsőé, tehát az 1810-es állományt bemutató a megbízhatóbb és pontosabb, ezért ez biztosabb alapot kínál a vizsgálathoz. Nagy előnye e jegyzéknek, hogy Verseyhy tematikus egységekbe rendezte a könyvtárát alkotó művek címeit. A listát elemezni szándékozók számára azonban komoly veszteség, hogy a kategóriák csaknem fele a kéziratnak azon a részén szerepelt, amely az idők során elveszett, ma nem hozzáférhető, vagy lappang. Különösen nagy kár, hogy csak csonkán ismerhető a nyelvészethez kapcsolódó munkákat felsoroló *Philologi* című fejezet, s teljesen hiányzik például a *Politici et juridici*, a *Philosophi*, valamint a kéziratokat, vagy talán kéziratok könyvrészlet-másolatokat felsoroló *Manuscripta*. Ugyancsak sajnálatos, hogy a kéziratok jegyzék végén található *Index alphabeticus* szintén nem hozzáférhető már. Amint szó esett róla, a teljes könyvtár nagyságát Gálos Rezső minimum 650 kötetre becsülte, merészebb becslései pedig 700–800 példányt vélelmeznek. Ez nem kis szám, tekintve, hogy más források arról számolnak be, Verseyhy könyvtárának példányai hosszúra nyúlt fogsága alatt elvesztek. Legalábbis erről számol be hazatérése után írt egyik első, Kazinczyhoz intézett levelében:

Ez tartya fel bennem egyedül a lelket új inségimben, mellyek itthon reám várokoztak, 's mellyeket Makk Domonkosnak köszönök. Ő még szerencsétlenségünk előtt csürhe kalmárokkal titkos kereskedésbeli társaságba ereszkedvén, s őket hazajövelekor rossz (vagy talán csak tetetett rossz) állapotban találván, felvette az édes Anyám' nevével Pest várossátúl pénzeinket, és czinkossai között elosztotta, kik azután épen nem késtek gridákat csinálni, hogy a törvénynek protectioja alatt lophassanak. Eladta azonnkívül az én házi eszközeimet is, könyveimmal együtt, mázsa számra, ammint mondgya, 's hazaérkezésemkor olly nyomorult állapotban találtam az édes Anyámat, hogy, ha a boldogult Egri Püspöktül 200 ft pensiócskája nem volt volna, koldulnia kellett volna.³⁵

Verseyhy otthon maradt édesanyját fia távolléte idején Makk Domokos látogatta. Makk Verseyhy egykori pálos szerzetestársa volt. A Martinovics-összeesküvésbe szintén Verseyhy által sodródott bele, s őt is elítélték. A rá mért büntetés

35 „Verseyhy Ferenc – Kazinczy Ferencnek, Buda, 1803. november 29.”, in VERSEGHY, *Levelezése*, 99–100.

viszont jóval enyhébb volt, 1797-ben szabadult. A Kazinczyhoz intézett levélből kiderül, hogy Makk szabadulása után felkereste Verseghy édesanyját, Schaibl Erzsébetet, de tettét nem a rendtársi szolidaritás motiválta: nem hitte, hogy Verseghy valaha is hazatér, így annak özvegy édesanyját lassanként nemcsak létbe helyezett vagyonától, hanem fia személyes tárgyaitól is megfosztotta, s ha hihetünk a levélben leírtaknak, annak könyvtárát is értékesítette.³⁶ Részleteket sajnos nem tudunk, s mutatnak arra jelek – ezekről alább lesz szó –, hogy talán nem az egész gyűjtemény veszett el, de a szövegből úgy tűnik, hogy a kollekciónak jelentős része odalett. Ezt erősíti meg a már idézett levél egy másik passzusa:

Mikor szobámban körül nézem magamat, s együdös magyar literátorainknak munkái közül csak egyet sem találok benne, úgy kínlódhatok, úgy epekedhetek, mintha e tudós Barátim elhagytak, megvetettek volna. Halálom előtt, így szólok magamban, talán egyiket sem ölelhetem meg közölök többé, s helyettek még csak könyvekben se gyönyörködhessek ezentúl? Kis István úrral, kit nagyon becsületes embernek találtam, megösmerkedvén, könybe borult szemmel nézegettem bóttyában az új productumoknak titulussait, anélkül hogy reménységem volt volna, két három esztendő előtt vélek bővebben megösmerkedhetnem.³⁷

Úgy tűnik, kilencévi fogság után, 1803 őszén hazatérve újra kellett kezdenie a könyvgyűjtést. Az 1810-ben felvett jegyzék köteteit, vagy azoknak javarészt tehát alig hét év alatt gyűjtötte össze. Ha a könyvtár kötetének Gálós által feltételezett legalacsonyabb számával, tehát 650-nel számolunk, akkor ez hozzávetőlegesen évi 92 példány beszerzését jelenti. Ez önmagában is jelentős szám, főként, ha Verseghy szabadulása utáni szűkös anyagi helyzetét is figyelembe vesszük. Verseghy és családja ugyanis nem rendelkezett jelentős magánvagyonnal, szabadulása után még fogva tartása költségeit sem tudták behajtani rajta.³⁸ A Martinovics-per elítélteként megfosztották papi méltóságától, s szabadulván csak korlátozott feloldást nyert az irregularitás alól: a papi feladatok közül csak a szentmisék bemutatására kapott engedélyt, a hívek lelki gondozásától eltil-

36 Erről bővebben: DONCSEZ Etelka, „»mert lelkeinket a múlt szerencsétlenség örökre összeköté«: Verseghy és fogolytársai kapcsolata a fogság után”, *Irodalomismeret* 27, 3. sz. (2016): 9–12. Vö. VERSEGHY, *Levelezése*, 515–516, 632–633.

37 „Verseghy Ferenc – Kazinczy Ferencnek, Buda, 1803. november 29.”, in VERSEGHY, *Levelezése*, 100.

38 *A magyar jakobinusok iratai II: A magyar jakobinusok elleni felségértési és hűtlenségi per iratai 1794–1795*, s. a. r. BENDA Kálmán, Magyarország újkori történetének forrásai (Budapest: Akadémiai, 1952), 811.

tották.³⁹ A korábban egykori pálosként neki megítélt nyugdíj volt legbiztosabb jövedelme, amelyet idővel kiegészített az Erzsébet-apácáknál végzett misézéssel szerzett fizetéssel, nevelői feladatokkal, valamint kiadóknak végzett fordítói, illetve korrektori munkákból szerzett bevétellel. Sokat javíthatott anyagi helyzetén, hogy egy éven át a nádor magyar nyelvmestere volt, s több éven keresztül teljesített nevelői szolgálatot a nádor udvarmestere, Szapáry János lánya mellett.⁴⁰ Anyagi helyzete ekkor szilárdulhatott meg némileg, ekkor válhatott lehetővé számára, hogy könyveket vásárolhasson. E megbízatásai egyszersmind a legfelsőbb társadalmi körökbe juttatták,⁴¹ s erre az időre már élénk összeköttetésben állt könyvkiadókkal, könyvkereskedőkkel: nem lehetetlen, hogy e csatornákon is kerülhettek hozzá esetleg duplumok, el nem adott raktári példányok, ajándékba kapott kötetek.

Az 1810-es könyvjegyzék egyes tételei ugyanakkor megengedik azt a feltételezést is, hogy Versegheynek a gyűjtést talán mégsem kellett egészen előlről kezdenie, s hogy Makk talán mégsem a teljes könyvtárától, hanem annak csak egy jelentékeny részétől foszthatta meg őt. E listán ugyanis túl sok olyan kötet szerepel, amely Verseghe fogság előtti munkálataihoz kapcsolódik, s bizonyosan fel is használta ezeket egyes művei elkészítéséhez: Millot világtörténete, rengeteg olyan egyházi témájú kiadvány, amely az 1780-as évek vitáihoz kapcsolódik, illetve számos dráma. Eldönthetetlen, hogy ezek mikor kerültek a birtokába: van esély arra, hogy ezeket Makk mégsem tette pénzzé, de arra is, hogy Verseghe szabadulása után újból beszerezte azokat.

A két rendelkezésre álló könyvtárjegyzék kínálta legizgalmasabb lehetőség az összehasonlíthatóság: annak vizsgálata, hogy az a gyűjtemény, amelynek 1810-es állapotáról a töredékben fennmaradt lista legalább részben tájékoztat, hogyan változott a következő bő tíz évben, a második lista elkészültének idejéig. E művelet a kiadott listák fent részletezett jellemzői okán csak kellő megfontoltsággal végezhető el. Az állomány gyarapodása nehezen mérhető, hiszen az 1810-es jegyzékből túl sok hiányzik ahhoz, hogy egyértelműen igazolni lehessen, mely beszerzésekre került sor 1810 után. A kötetek kiadásának évszáma – ha ugyan a jegyzékek szikár leírásai alapján meghatározható, hogy pontosan mely kiadásról van szó – nem segít, hiszen Verseghe később bármikor beszerezhetett 1810 előtt kiadott köteteket is. Ellenben az, ami az 1810-es jegyzékhez képest a Verseghe

39 VERSEGHY, *Levelezése*, 630.

40 Legkésőbb épp e jegyzék keletkezési évéig, 1810-ig. VERSEGHY, *Levelezése*, 641.

41 Kapcsolatban állt a már említett Szapáry családon túl például a Marczibányi és Majthényi, valamint az Almásy családdal is.

halála után felvett listáról hiányzik, már jobban vizsgálható. Még akkor is, ha tudjuk, hogy valószínűleg ez a későbbi lista sem teljes. Az 1810-es jegyzék kategóriáit tekintve viszont olyan jelentős eltérések tapasztalhatók, hogy még a publikált jegyzékek használhatóságának fent részletezett korlátait figyelembe véve is egészen egyértelmű tendenciák látszanak kirajzolódni.

Négy kategóriánál egészen meglepő eltérést tapasztalni: *Biographiae et Panegyres, Drammatici, Ecclesiastici*, valamint a Gálos által mesterségesen létrehozott *Broschüren*. Az e témakörökbe sorolt címek közül alig található meg néhány a második, az 1820-as években felvett listán. A *Biographiae et Panegyres* témakörből egy Pupikhoffer Ágostonhoz és egy Kreskay Imréhez köthető szövegen kívül nem maradt meg más Verseghy utolsó éveire, pedig közel negyven tétel szerepelt itt.⁴² A drámák és színdarabok közül csak a *Kodrus* és Bessenyei két műve, valamint Gellert egy darabja őrződött meg, pedig ez volt az egyik leggazdagabb témakör a lista fennmaradt részén.⁴³ Feltűnő, hogy a magát legtöbb szöveggel képviseltető Kotzebue-től semmit sem tartott meg Verseghy, pedig korábban számos drámát fordított le tőle.⁴⁴ Az *Ecclesiastici* egyébként sem túl bőséges témaköréből is alig maradtak kötetek az 1820-as évekre: eltűnt szinte minden, ami az 1780–90-es évek egyházi vitáihoz kapcsolódott, pedig Verseghy élénken követte azokat, s több vonatkozó kéziratban maradt műve is ismert a témában.⁴⁵ A Gálos által külön kezelt brossúrák csaknem száz tétele közül mindösszesen egyetlen mű, a *Trója királynéi* menekült meg a szelektálástól.⁴⁶ Az e csoportba tartozó szövegek túlnyomó többsége egyházi-teológiai témájú, s ugyancsak az 1780–90-es évek vitáihoz kapcsolódik. Számos mű volt meg e gyűjteményben a kor leghíresebb, leghírhedtebb németajkú szabadon gondolkodótól, jozefinis-

42 GÁLOS, „Verseghy könyvtára 1810-ben”, 297. Georgius Aloysius SZERDAHELYI, *Memoria admodum rev. Augustini Pupikhoffer, habita die 5. Maii anno 1783*. (Buda: k. n., 1783); Emericus KRESKAY, *Carmen quod ad diem VII. kal. Jul. 1780. inaugurationi regiae Budensis universitatis solemnem obtulit* (Pest: Royer, 1780).

43 Johann Friedrich Cronegk *Kodrus* című művének csak a címe olvasható a jegyzéken, nem megállapítható, melyik fordítás volt Verseghy birtokában. BESSENYEI György, *A' filosofus* (Bécs: k. n., 1777); BESSENYEI György, *Buda tragédiája* (Pozsony: Landerer, 1773); *Rabner szatirái, vagy-is Gúnyoló beszédei, Felelő bálvány: vígjáték*, ford. Sz. S. J. (Pozsony: Landerer, 1786).

44 VERSEGHY Ferenc *Drámái*, s. a. r. DONCSECZ Etelka, km. HORNÁK Annamária, Csokonai Könyvtár: Források, Régi kortársaink 17 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014).

45 Erről lásd DONCSECZ Etelka, „»Úgy bántam akármely idegen gondolattal, mintha sajátom lett volna«: Verseghy Ferenc egyházi témájú munkáinak mintái”, in *Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, szerk. LENGYEL Réka, 190–208 (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2016).

46 NÉMETH Antal, *Trója királynéi: egy szabad értelmű költés három siralomban* (Bécs: Kurtzböck, 1776).

táktól, a reformkatolicizmus képviselőitől, egyszerre mindazoktól, akik a korban nagyban alakították Versegly szemléletmódját.⁴⁷ Ezekről a tízes években egytől egyig megvált birtokosuk.

A váltás kétségtelenül markáns és radikális, okai feltehetően nem függetlenek Versegly egzisztenciális helyzetének változásaitól. Szó esett már arról, hogy a fogságból szabadult egykori elítélt milyen lépésekkel igyekezett megszilárdítani anyagi helyzetét, s arról is, hogy a tízes évek elejére több különböző forrásból származó bevételeivel valamelyest sikerült jobb megélhetést biztosító jövedelemre szert tennie. Ezt javarészt a maga köré épített mecénási-patronsus körnek, valamint kiadói-könyvkereskedői hálónak köszönhetően sikerült elérnie. Ennek lenyomatát életművének darabjai is őrzik: magas rangú támogatói felé igyekezett lojalitását több alkalmi költeménnyel kifejezni,⁴⁸ könyvkiadó ismerősei megbízásából pedig számos szépprózai, drámai szöveget ültetett át magyarra.⁴⁹ Ezek a típusú szövegek azonban a tízes évek derekától eltűnnek publikációs jegyzékéről. A jelenség mögött feltehetően az áll, hogy ugyanebben az időben egy olyan felkérést kapott, amely egy időre megnyugtatóan biztosítani látszott megélhetését: 1814 januárjában a Helytartótanács Verseglyt bízta meg az oktatásban felhasználandó nyelvtankönyvek megírásának feladatával.⁵⁰ Ez pedig lehetővé tette, hogy immár egyéni érdeklődése mentén alkothasson, s a nyelvészetnek szentelhesse idejét. Nem volt rászorulva, hogy népszerű kiadványok fordításával, s mecénásait üdvözlő költemények írásával töltse idejét. Ezekben az években kezdte egyre szorosabbra fűzni kötődéseit a legfelsőbb egyházi körökhöz, élete utolsó éveiben pedig már az első magyar nyelvű katolikus folyóirat egyik aktív munkatársa lett, s a *Biblia* új magyar fordításának létrehozásán fáradozott.⁵¹ Ekkorra nagyot fordult a világ: a jozefinista időszak egyházi reformmozgalmainak

47 Erről bővebben: DONCSE CZ, „»Úgy bántam«”.

48 Például: VERSEGHY Ferenc, *Tisztelete ő excellenciájoknak Puchói Marczibány Istvány Úrnak, császári és királyi felségünk' valóságos belső consiliáriussának, és kegyelmes hitvesének, Kesseleökeői Majtbényi Mária asszonynak, ama' két jeles fundációjának alkalmatosságával, mellyeket a' betegek' számára tettek* (Buda: Királyi Magyar Univerzitas, 1806); VERSEGHY Ferenc, *A' magyar műsának háladatos öröme Herculesnek amaz öntött képzeténn, mellyet felséges urunk Jósef Magyar és Cseh országnak örökös királyi, Ausztriának pedig fő herczegje és Magyar országnak nádor-ispánnya a pesti nemzeti könyvtárháznak ajándékozott* (Buda: Kir. M. Univ., 1806).

49 VERSEGHY, *Drámái*; VERSEGHY, *Szépprózai*.

50 VERSEGHY, *Levelezése*, 1075–1076.

51 Erről: DONCSE CZ Etelka, „Patronátus és promóció: Versegly Ferenc és Pyrker János László levelezése”, in *In memoriam Versegly Ferenc 7: Emlékkönyv a Szolnokon 2017. április 3–4-én rendezett tudományos konferencia anyagából*, szerk. DONCSE CZ Etelka és LENGYEL Réka, 21–32 (Szolnok: Versegly Ferenc Könyvtár és Közművelődési Intézmény, 2018).

kérdései aktualitásukat veszítették, s úgy tűnik, e kérdések tekintetében ekkorra Verseghy gondolkodásmódja is sokat változott. A könyvtára állományán végbe ment jelentős változások e folyamatok mementójaként is értelmezhetők.

Egyetlen terület akad, amelyre mindez láthatóan nem igaz. Verseghy szabaddulása után úgy tűnik, mindent igyekezett megtenni, hogy elfeledtesse múltjának politikai szempontból igen kínos epizódját, tudniillik, hogy a Martinovics-összeesküvés résztvevője és leghosszabb börtönt letöltött szereplője volt.⁵² Könyvgyűjteményében mégis ott találni Martinovics és Hajnóczy több művét még élete végén is.⁵³ Miközben tehát látványos gesztusokat tett az udvarnak, s magánleveleiben is elhatárolódott a mozgalomban való szerepvállalástól, addig amellet, hogy magántársaságban Rákóczi-nótákat énekelt,⁵⁴ úgy tűnik, könyvtára polcain mindvégig ott őrizte a konspiráció résztvevőinek írásait: noha látuk, hogy az idők során alaposan szelektálta gyűjteményét, eszébe sem jutott, hogy megváljon tőlük. Pedig ezeket birtokolni még az 1820-as évek elején igen vakmerő tett volt, kivált olyan múlttal, mint Verseghyé.

52 Erről lásd VERSEGHY, *Levelezése*, 621.

53 Verseghyt Hajnóczy révén kapcsolódott a mozgalomba. HAJNÓCZY József, *De diversis subsidiis publicis dissertatio* ([Lipsia]: k. n., 1792); [MARTINOVICS Ignác], *A Magyar-Ország gyűlésiben egyben-gyűlt méltóságos és tekintetes nemes vendekhez 1790-dik esztendőben tartattatott beszéd*, [ford. LACZKOVICS János] (h. n.: k. n., 1791); MARTINOVICS Ignác, *Dissertatio de harmonia naturali inter bonitatem divinam et mala creata...* (Leopolis: Typ. Piller, 1783); MARTINOVICS Ignác, *Dissertatio physica de iride et halone* (Leopolis: Typ. Piller, 1781). Vö. DEME, *Verseghy könyvtára*, 16, 22, 43.

54 DONCSE CZ Etelka, „»Mivel én nem olly ártatlanul viseltem a fogságot...«: Verseghy Ferenc és az udvari propaganda”, in „Közöttünk a mester”: *Tanítványi köszöntőket a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére*, szerk. BÓDI Katalin és BODROGI Ferenc Máté, 189–196 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019); DONCSE CZ Etelka, „»Rákóczi keservekbe merülvén könyveket tsavart szeméinkből«: Verseghy Ferenc a nádor környezetében”, in *Kicsit komolytalan játékok: Tévélygések Margócsy István 70. születésnapjára*, szerk. STEINMACHER Kornélia és VADERNA Gábor, 29–32 (Budapest: ELTE BTK XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2019).

Újabb adatok a somogyi udvarházak könyvkultúrájának kérdéséhez

Tanulmányomban a csurgói Csokonai Református Gimnázium könyvtárában lévő magánkönyvtárakra, illetve töredékekre szeretném irányítani a figyelmet. A kutatás Mózsa Ernő nagybajomi származású orvos-helytörténész megállapításaihoz¹ szolgál újabb adalékokkal, ezúttal a könyvek használatára, tulajdonosaira, a köztük lévő kapcsolatokra helyezve a hangsúlyt.

A gimnázium muzeális könyvtára a református könyvtárak sorában az egyik legfiatalabb. Kialakulását, összetételét tekintve sok hasonlóságot mutat a nagyhírű kollégiumi gyűjteményekkel, bár a szellemi környezet, amelyben létrejött, sokkal szegényesebb.

Somogy a 17. században megszűnt létezni: Zala megyéhez csatolták, és csak 1715-ben vált szét újra a két megye. Somogy 18. századi története az újrakezdésről szól: a török hódoltság idején elnéptelenedett, a nemesség a magyar királyság területén keresett menedéket, a jobbágyokat a háborúskodás pusztította. A falvak jó része a század elején lakatlan volt, a patakok elmocsarasodtak, a termőföldeken erdők zúgtak; Csokonai még a század végén is „rengeteg Somogyság”-ról ír. Mivel a töröktől visszaszerzett részeket újonnan meghódított területek tekintették, itt az udvar betiltotta a szabad vallásgyakorlást. Ez különösen súlyos következményekkel járt, mert a török hódoltság alatt a lakosság túlnyomórészt

1 MÓZSA Ernő, „Adatok a somogyi udvarházak könyvkultúrájának kérdéséhez a XVIII. század utolsó és a XIX. század első évtizedeiben: A Sárközyek bibliotékája”, in *A kaposvári Megyei Könyvtár Évkönyve 1958–1959*, 36–49 (Kaposvár: Megyei Könyvtár, 1960). A Sárközy-könyvtárról lásd még: MOLNÁR László Sándor, „Könyvtár a könyvtárban: Sárközy István bibliotékája”, *Magyar Könyvszemle* 3 (2001): 356–363; VIOLÁNÉ BAKONYI Ibolya, *Sárközy István könyvtára*, Csurgói Könyvtár 21 (Csurgó: CSVMRG, 2005).

protestánsná lett, s mivel a török ez irányban nem háborgatta őket, az egyházközösségek megerősödtek. A 18. század elejétől azonban elfoglalták templomaikat, bezárták iskoláikat. 1774-ben mindössze tíz helyen volt iskolamester. E korszakban a megye művelődési szintjét a kor legnépszerűbb tankönyve, Losonczy István *Hármas kistűkre* tárja elénk a legjellemzőbben: „Somot, körtvélyt itt eleget vehetsz, / De tudományokból részt keveset vehetsz.” Ez időből való a következő híressé vált részlet Nagyváthy János egyik leveléből:

itt, Somogyban a tudomány igen ritka dolog és éppen olyan, mint a paradicsommadár, melynek a régiek szerint lába nincsen és így sohasem állapodik meg sehol. Akik tanultabbak, mind idegen vármegyéből valók és csak kenyérkeresés végett maradnak itten, de lábuk nem lévén, nem állanak meg. Somogy vármegyében a katolikusoknak mind ez óráig sincsen csak gimnáziumocskája is, az evangélikus lutheranusoknak pedig csak grammatikális scholájuk sem volt soha.²

Ezt az áldatlan helyzetet változtatta meg Festetics György gróf 1792-ben, amikor hatezer forintot és csurgói uradalmában telket ajándékozott a reformátusoknak egy gimnázium építéséhez. Csokonai biztosan ismerte a somogyi helyzetet, amikor híres versét papírra vetette:

Hát Múzsáknak szenteltt
Kies Tartomány!
Illy számkivetve vólt
Nálad minden Tudomány?
Hát tsak sertést nevelt é
Itt a' makk 's haraszt?
Hát tsak Kanásznak termett
A' Somogysági Paraszt?³

Nemcsak iskolákban volt szegény ez a korszak Somogyban, de nyomdák, könyv-árusok, sőt még könyvkötők sem voltak Somogy területén a 18. században. Ha számba vesszük a megye korabeli könyvtárait, keveset, de sokfélét találunk.

- 2 CSIRE István, *Vázlat Csurgó múltjából, különös tekintettel az ottani református gimnázium és egyház megalapítására* (Csurgó: Vágó Gyula Könyvnyomdája, 1907), 25.
- 3 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Jövendölés az első Oskoláról a' Somogyságban*, in CSOKONAI VITÉZ Mihály *összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, szerk. DEBRECZENI Attila (Debrecen: MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016–2020). http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0679_k, hozzáférés: 2020. 04. 24.)

Az egyházi könyvtárakat tekintve kisebb könyvkollekció csaknem minden plébánián volt az összeírások szerint, ezek szinte kizárólag egyházi műveket tartalmaztak. Kivétel egyedül Tulok Mihály Ferenc kaposvári plébános 61 műből álló könyvtára, amely már szélesebb körű érdeklődést, több szempontú gyűjtőkört mutat.⁴ Szerzetesi könyvtára a ferenceseknek volt Andocson és Segesden.

A magánkönyvtárak közül egy értelmiségi – Csépan István ügyvéd 163 műből álló könyvtára Jákóban – és három lelkészkönyvtár ismert: Kazinczy János református lelkész 482 kötetes gyűjteménye, amely „egy teológiai főiskola professzorához lett volna illő, nem pedig egy faluról falura vándorló prédikátorhoz”.⁵ Eröss Sándor darányi lelkész könyvtára kb. 600 kötetből állt. Tudunk Csépan János lelkész (István testvére) nagybajomi könyvtáráról is. Erről adatokat nem találtunk, de Festetics György leveleiből tudjuk, hogy „akadémikus és Literaturát kedvellő” volt, aki a pápai gimnáziumban is tanított egy ideig.

A birtokos nemesek könyvtárai közül ismerjük a Somssichok sárdi könyvtárát, amelynek ekkori nagyságáról nincs adatunk, azt tudjuk, hogy 1890 körül 3000 kötetet számlált. Jelentős még Pálóczi Horváth Ádám 400 kötetesre becsült gyűjteménye, valamint Sárközy István könyvtára. Ez utóbbi 1020 tételes katalógusának tanúsága szerint 1674 kötetével messze kimagaslik a többi közül. Sárközy János (István unokatestvére) 180 kötete (amelyet 1800-ban ajándékozott a csurgói gimnáziumnak) nem a tulajdonos műveltségét tükrözi, azokat adósság fejében kapta sógorától, Váradi Gyulai Ferencről, s nem is tárgyalt korszakunk idején keletkezett, hanem a 18. század első felében.⁶

Mint a 19. század elejének új könyvtártípusa, megjelenik a közkönyvtár: Somogy megye nemesi közgyűlésének könyvtárát 1825-ben alapította gróf Festetics László, Festetics György fia. Végül megalakul egy iskolai könyvtár is: a csurgói gimnáziumé.

A gimnázium indulása utáni első nyolc évből csak néhány tankönyvről tudunk. A könyvtáralapítás éve 1800, ekkor adományozta Sárközy János zálogba kapott 180 kötetét. Első felmérésekor, 1839-ben csupán ötszázra nőtt a könyvek száma. Hetven éven át jobbra adakozásból gyarapodott és bővült az állomány. A fenntartó somogyi református egyházmegye az 1870-es évektől biztosított

4 SIPOS Csaba, *Somogy vármegye könyvtárának története: A kezdetektől 1945-ig*, Somogyi Könyvtártörténeti Füzetek 5 (Kaposvár: Megyei és Városi Könyvtár Kaposvár, 2003).

5 PÉTERFFY Ida, „Kazinczy János somogyi prédikátor könyvtára”, in *Somogy megye múltjából*, szerk. KANYAR József, Levéltári Évkönyv 10 (Kaposvár: Somogy megyei levéltár, 1979), 151–166.

6 Sárközy János idegen nyelveket nem tudván ajándékozta tovább „ami az egerek rágásából megmaradt” az iskolának, mert a kiadványok mind latin, német, francia nyelvű, főleg bibliofil könyvek, a possessor-bejegyzésekben leggyakrabban Hanau helynévvel.

rendszeres évi keretet könyvek és folyóiratok vásárlására. A tervszerű gyarapítás mellett tovább élt az ajándékozás, adományozás hagyománya. Ezzel magyarázható az állomány nyelvi és tartalmi sokszínűsége: a többségében magyar és latin nyelvű műveken kívül sok a német és francia, kevesebb, de számottevő az angol, görög és a héber. A hittudományi, szépirodalmi és történelmi munkákon kívül, amelyek a gyűjtemény gerincét alkotják, feltűnő a gazdasági, orvosi, jogi és pedagógiai művek mennyisége is. A könyvtár első történeti összefoglalóját Kondor Józsefnek, az iskola híres könyvtárőrének köszönhetjük 1896-ból.⁷ Ő készítette el az első katalógust, a *Sorjegyzéket*⁸ is, amelyet 1898-ban tett közzé. Ezt követően a *Csurgói Könyvtár* sorozat két köteteként 1939-ben jelent meg a ma is jól használható *Szakkatalógus*,⁹ amely kilenc szakcsoportban, azon belül szerzői betűrendben adja meg az akkor kb. 15 ezer kötet bibliográfiai leírását. A könyvtár gyarapodásáról, történetéről az 1860-as évektől 1948-ig folyamatosan tájékozódhatunk az iskola értesítőiből, évkönyveiből is. A nagy elődöknek köszönhetően ma húszezer kötet könyv, nyolcezer köteg régi folyóirat, háromszáz kéziratos könyv, két ősnymtatvány, nyolcvan térkép és atlasz, érem-, pecsét- és levélgyűjtemény alkotja az állományt. A muzeális rész mellett egy 30 ezer kötetes modern iskolai könyv-, és médiatár szolgálja a mára már nemcsak gimnázium, hanem 12 évfolyamos iskola dolgozóit és növendékeit. Az iskolában őrzik a Somogyi Református Egyházmegye levéltárát is.

A könyvtár tehát befogadta a környező udvarházak, paplakok, tudós öregdiákok gyűjteményeit. A gazdag állományt használhatta nemcsak tanár és diák, de csekély díjazásért a megye érdeklődő közönsége is. Ám 1936-ban, amikor már áttekinthetetlen volt a sokféle gyűjteményrész, rendezték a Nagykönyvtár állományát, s az ajándékkönyvtárakat a müncheni rendszer szerint, csupán a könyvek nagyságrendjét tekintve olvastották egybe. Ennek eredményeképpen a többkötetes művek egyes kötetei sem mindig kerültek egymás mellé, nemhogy az összetartozó gyűjteményrészek.

Az előbb említett történeti összefoglaló, *Sorjegyzék* és *Szakkatalógus* szolgál kiindulási alapul a kutatónak, mert ezekben – ha ismerték – az ajándékozó nevét is feltüntették. Kondor József könyvtártörténete a következő neveket említi az ajándékozás hozzávetőleges idejével: Nagyváthy János hagyatékából

7 KONDOR József, *A csurgói államilag segélyezett ev. ref. főgimnázium értesítője az 1894–95. tanévről* (Csurgó: Vágó Gyula Könyvnyomdája), 248–254.

8 KONDOR József, *A csurgói ev. ref. főgimnázium köz- és szakkönyvtárának sorjegyzéke az 1890-ik évben* (Csurgó: Vágó Gyula Könyvnyomdája, 1892).

9 *A Csurgói Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium Könyvtárának Szakkatalógusa I–II*, Csurgói Könyvtár 8, 9 (Csurgó: Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium, 1939).

„többnyire deák és német ny.” (1819); Mezey István hagyatéka (1840-es évek); Budai Pál adománya 541 könyv és 80 db térkép (1850-es évek); Verbay István „értékes adománya Calvin stb. műveivel” év nélkül; Sipos Dániel volt inspektor, Vincze Sámuelné és Szokolay Károly 1860-as évekbeli adománya; a Földváry-testvérek szépirodalmi könyvtára, (1864–65); Eröss-féle könyvek 500 kötet a (1880-as évek); Csorba Ede „értékes jogi, gazdasági és ókori class. gyűjt. (1887). A *Sorjegyzék*ben megtaláljuk a Földváry-könyvtár (288 mű 492 kötetben), id. Csorba Ede könyvtára (328 mű 713 kötetben), az Eröss-könyvtár (167 mű 526 kötetben) és a Nyikos-Kacsóh család könyvtárának (282 mű 579 kötetben) rövidített címjegyzékét. Ezeket az ajándékozók rendelkezése szerint külön kezelték, csakúgy, mint a pápai református főiskola ajándékát.

A *Szakkatalógus* előszavából azt tudjuk meg, hogy

Hatalmas lendülettel segítette elő a fejlődést a 20. század második évtizede, amikor Török Ferenc ajándékából 859 kötet, az Eröss család újabb adományán kívül (273 kötet) Sárközy György főispán valóban kiemelkedő nagylelkűségéből 2600 könyv jutott a könyvtár birtokába. A Sárközy-féle adomány nemcsak számban a legtekintélyesebb, hanem belső értékében is nagyon számottevő. Sok ritka, régi és bibliofil szempontból is felette értékes darabbal gazdagította az állományunkat.

Az ajándékozókról, gyűjteményeikről, az ajándékozás indítékáról azonban nem minden esetben találunk elég információt.

A továbbiakban a csurgói gimnázium könyvtárának gyarapítóit mutatom be.

Nagyváthy János (1755–1819) mezőgazdasági szakíró, Festetics György gróf birtokigazgatója, politikai röpiratok szerzője volt, munkássága közismert. Csurgón a gimnázium egyik alapítójaként tisztelik. Mint a gimnázium inspektora megírta az első, tanulókra és tanárookra vonatkozó, szilárd erkölcsi alapokat adó *Rendtartást*, mely a szabályzaton kívül a napirendet, sőt a konyha étrendjét is évtizedekre meghatározta. A halála után a könyvtárba került könyveiből csak néhány darabot ismerünk. Nevelt lánya, Lídia Nyikos László földbirtokos felesége lett, tehát a későbbi Nyikos-Kacsóh ajándékkönyvtárból is kerültek a gimnáziumba tőle származó dokumentumok, ezek közül legértékesebbek műveinek kéziratai.

Eröss Sándor (1796–1858) református lelkész, csurgói diák. 1819-ben Teleki László gróf nevelője lett, s növendékével a külföldi egyetemeket látogatta; pedagógiát többek között Pestalozzitol tanult, majd 30 évig a belsősomogyi egyházmegyében szolgált Darányban. Diáktársa volt Göttingában Kőrösi Csoma Sándor. Amikor Kőrösi Csoma elküldte Kalkuttából Pestre, a Magyar Tudós

Társaság titkárának, Döbrentei Gábornak a tibeti nyelvről írt munkája 50 példányát, az egyiket Erössnek címezte.

Török Ferenc (1779–1832) építész, Somogy megyei földmérő. Az Institutum Geometricumban szerzett képesítést 1799-ben. Oklevelét a ma ismeretes egyik legrégebb magyar mérnöki diplomaként tartják számon.¹⁰ Legfontosabb munkái az egy évtizedig tartó Kapos folyó szabályozása, valamint a postautak kiépítése Somogyban. Ő tervezte a vármegyeházát is. A Dráva körüli munkálatok közben súlyosan megbetegedett, 53 évesen meghalt. Két fia közül Miklós a kaposvári gimnáziumban tanult, s követte apját a mérnöki pályán. A Török-féle könyvek kézbevétele során egy korszerű 18. század végi mérnöki szakkönyvtár látszik kirajzolódni, amely olyan ritkaságokat is rejt, mint Tycho de Brahe *Mechanikája* 1602-ből.

Szokolay Dániel 1794-ben iratkozott be a debreceni kollégiumba, ahol Csokonai diáktársa volt. Neve Csokonaival kapcsolatban ismert a somogyi irodalomtörténetben, mert az egyházmegyei gyűlésen, ahol Csokonai meghívása felmerült, Szentgyörgyi esperes ellenezte a költő alkalmazását Csurgón: „még Szokolaynak is jó barátja, pedig Szokolay korhely tanító”.¹¹ 1804–1813 között a vármegye levéltárosa volt. Emellett 1806–1808 között első aljegyző, 1808–1813 között főügyész. Ő állította össze a vármegye szabályrendeleteinek gyűjteményét is. Könyvtárában a közigazgatási, jogi, történelmi művek mellett birtokolta Immanuel Kant *A gyakorlati ész kritikája* 1797-es német nyelvű példányát is.

Földváry Sándor, „m. kir. táblai hivatalnok végrendeletében a könyvtár számára 400 forintot és egy 300 kötetből álló értékes könyvgyűjteményt adományozott a hozzávaló csinos, üveges szekrénnel együtt ugyanennek az évnek, 1864-nek, a folyamán”. Ez a kollekcio szolgált törzssanyagul az úgynevezett szépirodalmi könyvtárnak, amelyből az 1880-as években az ifjúsági könyvtárt megszervezték. A gyűjteményt többnyire magyar szerzők népszerű regényei az 1850–60-as évekből, külföldi szerzők magyar fordításai (Alexandre Dumas), oktatási segédkönyvek alkotják; 18. század végi könyv kevés akad köztük.

10 LÓSY-SCHMIDT Ede, „Régi magyar mérnöki oklevelek”, *Technikus* II, 3–4. sz. (1920–1921): 60–69. Idézi BENCZE Géza, „Török Ferenc, Somogy megye mérnöke (1799–1832)”, in *Somogy megye múltjából*, szerk. KANYAR József, Levéltári Évkönyv 6 (Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár, 1975), 81–94.

11 „1799 februárjában az esperes Hedrehelyen tartott ellenőrzést, s mint haszontalan embert méltatlannak ítélte a tanításra. Szokolay ezután Inkey alispán titkára lett, hosszabban időzhetett Csokonai közelében, a Csurgóhoz közeli Iharosberényben, ahonnan később levelet írt hozzá Debrecenbe.” Lásd HORVÁTH József, „Csokonai, a csurgói ideiglenes professzor”, *Neveléstörténet* 2, 3–4. sz. (2005): 170–184, 173.

Mezey István, Sipos Dániel és Verbay István somogyi református lelképásztorok voltak. Az ő gyűjteményeik érdeklődési körük, összetételük szerint is a lelkészkönyvtárak sorába tartoznak, legértékesebb részük az összegyűjtött, be-kötött prédikációik, jegyzeteik.

Ám a nagybajomi lelképásztor, Budai Pál könyvhagyatékát is ki kell emelnünk. Könyvtárát Csokonai is ismerte.¹² Értékes, széles műveltségű 18. század végi értelmiségit mutató könyvtárán túl feldolgozásra érdemes térkép- és atlaszgyűjteménye is.

Szakácsi Csorba Ede kaposvári ügyvéd könyvtára jogászkönyvtár, amelynek keletkezése a 19. század második felére tehető.

A Sárközy család könyvtára, amelyet 1912-ben adományozott Sárközy György alispán, a mai napig a legértékesebb és legnagyobb ajándék, amely a gimnázium birtokába jutott. Az iskolatörténészek – miután semmilyen írott forrás: adománylevél, szerződés nem ad támpontot – csak feltételezésekbe bocsátkoztak az indítékokat illetően. A valós okot a család ma élő legidősebb tagja, Sárközy Szabolcs fejtette meg, amikor 2005-ben Csurgóra látogatott. „Erősen érződött a közelgő háború szele, a barcsi határszélen élő rokonom biztonságban akarta tudni a gyűjteményt az ősi falak között” – mondta. (Érdekes, hogy itt került igazán veszélybe 1942-ben, amikor az intézményt hadikórháznak foglalták le, és a könyvtárszoba előtti helyiségben működött az ambulancia.)

Nádasdi Sárközy István a 18–19. század fordulóján Somogy vármegye egyik legismertebb személyisége. A vármegye alispánja, a Belsősomogyi Református Egyházmegyének 52 évig főkurátora. Irodalompártoló, író, költő, műfordító nemes volt, aki kapcsolatban állt Pálóczi Horváth Ádámmal, Csokonaival, Berzsenyivel, Kazinczyval. Gazdag könyvtárát költőbarátai is használták. 1759. április 22-én született Kisasszondon.¹³ Iskoláit Abán (1765), Pozsonyban (1769), Sopronban (1771) és Debrecenben (1775) végezte. Húsz éves volt, amikor apja meghalt. Két év múlva katonáskodással próbálkozott, 1781 februárjában belépett a 33. gyalogezredbe. Mindössze egy évig volt strázsamester, gyorsan felhagyott a katonáskodással. Ezután Pécsen tanul, 1785-ben Somogyban aljegyző, majd megyei ellenőr, főadószedő, táblabíró, 1794-től 1801-ig főszolgabíró. Többször

12 „Mostan tehát [...] a legjobb principiumu és rendű könyvekből kívánok nekiök rövid systemát s iskolai kézikönyvet, a mely sinorjok legyen nekiék az én bővebb magyarázatomra készíteni. E végre instálom a Tekintetes Urat, [...], a Fábri professor geográfiáját Tiszteletes Budai uramtól elhozatván, megküldeni, az a könyv eddig még a legjobb geográfiára s benne az új változások is 1796-ig ki vagynak téve.” CSOKONAI VITÉZ Mihály *Minden Munkája*, II (Budapest: Szépirodalmi, 1973), 840.

13 Az életrajzi adatok a következő műből származnak: SÁRKÖZY Imre, *A nádasdi Sárközy család* (Budapest: Franklin Nyomda, 1906).

jelölték alispánságra is, de azt csak 1824-ben kapta meg (addig állítólag protesztáns volta miatt nem). 1836 novemberéig volt Somogy vármegye másodalispánja. Emberséges hivatalnoknak ismerték. 1837-ben királyi tanácsosi (consiliarius) rangot kap érdemei elismeréséül, saját följegyzései szerint: „ingyen!”. A régiségek, könyvek iránti szeretete közismert a megyében, sőt azon túl is Kazinczyval folytatott levelezése kapcsán.

1787. augusztus 17-én vette feleségül chernelházi Chernel Esztert (1771–1829), aki nemcsak gyermekei felnevelője, versekben tisztelt háziasszonya a nemesi kúriának, de szellemi társa is volt Sárközynek: a szakirodalom gyakran idézi, hogy „felesége egy akkoriban ritka szenvedélynek hódolt: Rousseaut olvasott”.¹⁴ Csokonai *Dorottyájában* a fiatal Cserházy né alakja feltehetően Sárközy feleségét idézi. Kilenc gyermekük született, de csak négyen érték meg a felnőttkort, s csupán kettőnek, Albertnek és Kázmérnak születtek utódai. Sárközy István 1845. augusztus 29-én halt meg Nagybjomban. 86 évet betöltő, kivételesen hosszú életpályája Magyarország egyik legváltozatosabb korszakát foglalja magába: Mária Terézia idejében született, és átélve II. József és II. Lipót korát, „megérte még új Simeonként a nagy Széchenyi újra ébresztő, lázas működését”.¹⁵ Ám ennek ellenére személye és működése inkább ahhoz a korábbi korszakhoz kötődött, amelyben a nemzeti függetlenségért vívott harc kulturális téren, elsősorban a nyelv megújításáért folyt. Hogy Sárközy neve ismert lett a magyar irodalomtörténetben, nemcsak Csokonai barátságának köszönhető.

A vidéki birtokos nemesek ama kisebbségéhez tartozott, akik tanulmányaik után nem süllyedtek vissza a kártyás-mulatós falusi életformába: könyveket gyűjtöttek, nyelveket tanultak, olvasták a nemzeti irodalmat és a felvilágosodás francia irodalmát. Fülöp Géza Skublics Imre és Csépan István mellett Sárközyt és könyvtárát hozza fel példaként erre a jelenségre.¹⁶

Sárközy István jól tudta, hogy a tudomány Nagyváthy által idézett paradicsommadara könyveken fészkel a legszívesebben, gyűjtötte és olvasta hát őket szorgalmasan, kölcsön is adta, pedig néha pórul járt a katalógusában talált feljegyzései szerint: „olvasni elkéretett, elmaradt” – szerepel több helyen. Lassan egy irodalmi kör szerveződött köré. Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai, Sárközy

14 „Sárközy István Kazinczy Ferencnek (Nagybjom, 1829. január 20.)”, in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő, BUDA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára és FÜLÖP Géza, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 köt. (Budapest–Debrecen: 1890–2013), 21:5–6.

15 SÁRKÖZY Imre, *A nadasdi Sárközy család*.

16 FÜLÖP Géza, *Olvadási kultúra és könyvkiadás Magyarországon a felvilágosodás idején és a reformkorban (1772–1848)* (Budapest: Hatágú Síp Alapítvány, 2010), 46.

hármását Takáts Gyula, Somogy jeles költője Bajomi Helikonnak nevezte, a keszthelyi előképeként. Berzsenyi is be-benézett könyvekért, Budai Pál, Csépan János bajomi lelkészek, Eröss Sándor Darányból, valamint Csépan István fiskális. Ő az, aki először szervezett magyar nyelvű teátrumot a megyeszékhelyen, aki közbenjárt egy bebörtönzött költőért, Kováts Józsefért. Küldetése nem járt sikerrel, s amikor Kováts meghalt a rabságban, a vármegye udvarán dísztemetést rendezett neki. Ő vezette be Berzsenyit, a niklai remetét a megyei közgyűlésbe. Hónapokig vendégül látta Csokonait, nemcsak barátja és pártfogója volt, de felismerte és értékelte költői nagyságát is.

1828-ban örömmel írta Kazinczynak, hogy „ezen somot, almát, körtvélyt evő vármegyében megalakult az Olvasó Társaság”. Ő jelentette be először, Festetics grófort megelőzve, hogy Nagyabajomban saját birtokán egy telket adományoz iskolaalapítás céljára. E nagylelkű felajánlást Festetics gróf hatalmas adománya elsöpörte, de Sárközy szerepe így is vitathatatlan a gimnázium alapításában. Az iskola dolgai körül előforduló gondokat önként magára vállalta. Az építkezés és indulás körül volt tennivaló annyi, hogy a csurgói gimnázium Festeticcsel és Nagyváthyal együtt őt is az alapítók között tartja számon.

Verseket írt,¹⁷ de nem tartotta magát költőnek. Fordította Blumauert, Schillert, Pope *Miatyánk*ját.¹⁸ Jártas volt a latin, német, francia és angol nyelvben. Szakkönyvet is írt, ennek jelentőségét csak egy éve ismerjük. Tavaly kutatójára talált ez a tudománytörténeti kuriózum: Alföldi Zoltán, a Magyar Biológiai Társaság Botanikai Szakosztályának tavaszi ülésén tartott előadása szerint

Sárközy István eddig feltárt munkássága alapján is a magyar botanika kiemelkedő egyénisége. Elméleti, tudományos (magyar és nemzetközi történeti és legkorszerűbb szakirodalom) és tapasztalati ismereteivel a magyar tudományos növényrendszertan egyik megalapozója. Legjelentősebb ismert tudományos munkáinak kéziratban fennmaradt, kiadatlan („saját maga szükségére és mulatságából” készített és évtizedek alatt folyamatosan bővített) négynyelvű, valamint kétnyelvű (magyar-latin) rendszerező botanikai lexikonjait tarthatjuk.¹⁹

17 LACZKÓ András, „Sárközy István arcképe – verses naplója alapján”, in *Somogy megye múltjából*, szerk. KANYAR József, Levéltári Évkönyv 11, 141–176 (Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár, 1980). Legismertebb, közköltészeti módon is terjedő verséről (*Sóhajtozik egy szép nimfa magában*) legújabbban: CSÖRSZ Rumen István, „Sárközy István és a sóhajtozó nimfa”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 7, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 145–187 (Budapest: Reciti, 2019).

18 IBY András, „Sárközy István műfordítói kísérletei”, *Somogy* 10, 4. sz. (1980): 33–36.

19 *Lexicon botanicum Latino, Hungarico, Germanico, Gallicum az az Fűvész Szó Tár Deakul magyar Németül és Francziául, mellyet maga számára készített Sárközy István*. Lelőhelye: Csurgói Refor-

Nagyszülei, szülei is könyves emberek voltak, tőlük örökölte például a *Magyar Athenast* és Szenci Molnár *Imádságos könyvecskéjét*. A gyűjtést már tanulmányai során megkezdte. Katonaideje alatt többször megfordult Bécsben, később gyakran utazott Pestre könyvekért. Trattnertől vásárolt leginkább, nemcsak könyveket, hanem magyar folyóiratokat is. Biztosan vezetett külön kimutatást könyvvásárlásairól, de ezeket nem ismerjük. Viszont mindig feljegyezte, ha más módon került hozzá a könyv: hol annak címlapján, hol a katalógusában. Másolt és másoltatott is nyomtatványokat, illetve kéziratokat. Cserélt is, Eröss Sándor fennmaradt levele szerint.²⁰ Bibliofil gyűjtő volt: katalógusa szerint 26 darab 16. századi, 80 darab 17. századi kötetet sikerült összegyűjtenie. A legrégebbi könyve, Arisztotelész *Etikája* 1511-ben jelent meg. Nagyra értékelte a régi nyomtatványokat, nemcsak birtokolta, de olvasta is ezeket. Erre mutat Ulrich Zwingli 1525-ben kiadott *Amica Exegesis*ébe írt megjegyzése: „Keserves kín ezt megérteni!” Szerzői ajándékokkal is gyarapodott, az egyik szerző ajánló levelére odaírta a véleményét: „Biz az igen csekélység, ami benne találatik!”

Hogy minden könyvét elolvasta, onnan tudjuk, hogy számos bejegyzésben olvashatjuk véleményét. Néha csípősen, néha humorral, vagy meghatottan: „Hála Istennek, vége!”, „Bolond számár írta”. A *Magyar Sion örállóinak ébresztése* című könyvben a következő bejegyzések szerepelnek: „A Magyar Sionnak örállói el sem olvassák, vagy elalusznak rajta”, „Kedves édes atyámtól jutott örökségbe, meg is tartom mind a könyvet, mind azon józan vallást míg élek”.

mátus Gimnázium Könyvtára, K43. Lásd ADORJÁN Imréné és SZABÓ András, *A Csurgói Református Gimnázium, valamint a Kecskeméti, Kiskunhalasi és Kunszentmiklósi Református Egyházközségek könyvtárainak kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok*, Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai (Budapest: OSZK, 1999), 39. *Lexicon botanicum Hungarico Latinum az az Magyar Nevezeteik a Füveknek és Fákknak, nem tsak amint Diószegi és Fazekas meg állapítani kívánják, hanem mint a köznép által hívattatnak. Mellyeket maga szükségére és mulattságából fel jegyzett Sárközy István*. Lelőhelye: Csurgói Református Gimnázium Könyvtára, K120. Lásd ADORJÁN és SZABÓ, *A Csurgói Református...*, 115. *Sárközy István német–latin botanikai szótára. Cím nélkül*. Lelőhelye: Csurgói Református Gimnázium Könyvtára, K140. Lásd ADORJÁN és SZABÓ, *A Csurgói Református...*, 134.

20 Akit bizonyára listával keresett meg Sárközy, mert azt írja: „A megnevezett könyvek közül egyik sem találtatott könyvtárótskámiban, mert ámbár állapotomhoz képest tetemes költséget tettem könyvekre; de a ritka és régibb könyvekre ha tsak önként alkalom szerént elő nem fordúltak, különösebb figyelmet nem fordítottam. Mindazáltal tudván én azt, hogy sokféle jeles studiumai közt Tekintetes Alispány Curator Uramat mind az a mi az Ecclesia Anglicana történeteit, hitágazatjait, liturgiáját tárgyazza, különösen érdekli [...]” felajánlja William Nicholls *Defensio Ecclesiae Anglicanae...* című könyvét, amit a kurátor úr bizonyára örömmel elfogadott, hisz megtaláljuk katalógusában. A levél leelőhelye: OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 529.

Egy állományvédelmi figyelmeztetést is olvashatunk egy térképmellékletekkel ellátott könyvben: „Aki ezen könyvet kezébe veszi és gondolhattya hogy annyi Patientiával és gondossággal nem bír, hogy mappátskáit az előbbi mód öszve ne hajtogassa, jobban cselekszik, ha leteszi.”

Mivel a családi irattár és levelezés 1945-ben szinte teljesen megsemmisült,²¹ felértékelődnek Sárközy könyveiben és katalógusaiban fennmaradt azon megjegyzései, amelyek könyves kapcsolataira utalnak. (A kor gigantikus adatbázisa, Kazinczy levelezése természetesen ebben a vonatkozásban is sok adatot rejt.) Szerepelnek a bejegyzésekben a Bajomi Helikon tagjai: Pálóczi Horváth, Berzsenyi, a fiskális Csépan István, Budai Pál helyi lelkész, a tudós, külföldet járt Csépan János, Budai elődje.²² Ott vannak az egyházmegye lelkészei is: Béti György, Budai István, Vintze Mihály, Somogyi Sándor, Vásárhelyi Sámuel esperes, akinek licitációján Johann Jakob Brucker filozófiatörténeti munkáját vette meg, Mérey Sándor kaposmérői író, drámafordító főispán, Csapody Gábor és Spissich János, valamint Horvát István, a nemzet könyvtárosa is elküldte neki megjelent munkáit.

Volt valami, amit Sárközy szenvedélyesen űzött: ez a rendszerezés. Amit betűrendbe lehetett állítani, azt betűrendbe szedte. Nemcsak könyveinek listáját ismerjük, hanem nyomtatványain és kéziratok másolatain belül is többször találunk tárgyszójegyzéket, tartalomjegyzéket, névmutatót, atlaszaiban a térképlapok mutatóját és így tovább. Vegyes jegyzeteit is címszavazta és betűrendezte Achillestől Zrínyi Miklósig, 230 sűrűn teleírt lapon.

Két katalógusa van a birtokunkban: egy raktári katalógus „ugy a mint sorba állanak a Póltzokonn” és a „címtaláló”, egy betűrendes keresztkatalógus.²³ Az elsőbből tájékozódhatunk az alispáni könyvtár raktári rendjéről, valamint érdeklődéséről:

21 „Az orosz katonalovak térdig jártak a széjjelhányt iratokban.” – Sárközy István szépunokája, Deák-Varga Józsefné Haám Györgyi szóbeli közlése, Nagybjom, 2005.

22 Festetics őt hívja meg Alsokba, hogy a csurgói gimnáziumi oktatásban segítsen, „noha tudja, jó papjátul, barátjátul nehezen vál meg” Sárközy.

23 „Sárközy István Könyveinek Catalogusa, ugy a mint sorba állanak a Póltzokonn”. Lelőhelye: Csurgói Református Gimnázium Könyvtára, K209. Lásd ADORJÁN és SZABÓ, *A Csurgói Református...*, 201. Betűhív átirata: VIOLÁNÉ, *Sárközy István könyvtára...*; *Sárközy István Könyvei Tára 1834*. Lelőhelye: Csurgói Református Gimnázium Könyvtára, K154. Lásd ADORJÁN és SZABÓ, *A Csurgói Református...*, 148.

A, AE	: vegyes
B	: történeti művek
C, Z	: szótárak, lexikonok
D	: természettan, természetrajz
E	: útleírások
F	: vegyes: egyháztörténet, világtörténet, stb.
G, H	: többnyire német nyelvű művek
Hh	: német nyelvű szabadkőműves irodalom
I	: magyar történelem és történeti földrajz, vegyes művek
K, L	: magyar és magyarra fordított (többnyire) szépirodalom
M	: ókori szerzők latinul
N, O, P	: német és latin nyelvű, vegyes
Q	: itt kivételesen Sárközy saját megjegyzése igazít el bennünket a 12. tétel után: „Ez eddig kevert, következnek a Relig.”
R	: vegyes, többnyire egyháztörténet
S, T, U	: Bibliák, egyháztörténet, vallás, nagyrészt magyar protestáns
X	: prédikációk, énekeskönyvek, a személyes vallásosság irodalma
Y	: botanika
J	: jog, törvény, igazgatás
V	: háztartás, gazdálkodás
W	: orvoslás, egészségtan
a	: magyar nyelvújítás, szépirodalom, vegyes
b, c	: német nyelvű vegyes művek és kortárs német szépirodalom
d	: többségében magyar románok, színművek

A felsorolásban a Hh jelű polc a szabadkőműves irodalom. „Hh az hátul”, írja Sárközy, tehát nem feltűnő helyen tarolta ezt az állományrészt. A „Frey Maurer Könyvek Mellyek nem enyimek” 30 címet, „A Magaméi” 21 címet sorolnak fel. Akikkel szoros kapcsolatban volt, azok közül Festetics György, Kazinczy Ferenc (Orpheus), Pálóczi Horváth Ádám (Arion), Nagyváthy János, Spissich János és Csapody Gábor szintén szabadkőművesek voltak.

Fülöp Géza szerint²⁴ a korabeli magyar irodalom szinte minden fontos alkotása jelen volt ebben a könyvtárban; a gyűjtemény Sárközy élénk irodalmi érdeklődéséről, színvonalas klasszikus és modern irodalmi tájékozottságáról tanúsko-

24 FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 221.

dik. Megállapítása helytálló, bár Mózsa Ernő cikkére alapozza, aki összesen 170 művet válogatott ki a gimnázium kétkötetes szakkatalógusának Sárközy-ajándékként jelölt tételeiből. (A vallás- és erkölcstudomány szakot 1959-ben kihagyta, így nem látszik, micsoda gazdag kollekciónak ez, nemcsak a református, hanem a katolikus és az anglikán vallás vonatkozásában is: legalább 400 cím.) Mózsa nem tudhatta, hogy a Sárközy-ajándék nemcsak István könyveit jelöli (amely előbb ismertetett katalógusa szerint 1070 tétel), hanem az 1912-ig összegyűjtött családi könyvtár 2600 kötetét. Ha kikeressük és kézbe vesszük a csurgói gimnázium 15 ezer kötetéből a megjelölteket, megtudhatjuk azt is, mit olvastak családtagjai. Sok könyvben szerepel felesége, Chernel Eszter neve, sokszor a férj kézírásával, de ezek nem voltak asszonykönyvtárként elkülönítve, máskülönben a precíz alispán külön lajstromozta volna. Lehet, hogy külön tárolta: a „d” jelű polcon többnyire románok, színdarabok, anekdoták sorakoztak. A Sárközy-kéziratok között van egy lista: „Néhai Sárközy Károly ötsém özvegyétől megmaradt és hozzám felhozott könyvek 1836.” Ebben található 127 mű: túlnyomórészt magyar nyelvű könyvek, és nem a nemzeti irodalom jelei. Ebből arra következtethetünk, hogy a korán elhunyt testvér érdeklődése és nyelvtudása nem közelített bátyjához, vagy ezek az özvegy olvasmányai voltak.

Kutatásra érdemes reformkori könyvtár képe rajzolódik ki a szabadságharcban jeleskedő, később apja nyomdokain járva somogyi alispán és egyházmegyei kurátor Sárközy Albert könyveit vizsgálva. A franciás műveltségű Albert eredetiben olvasta Voltaire, Rousseau műveit, Napóleon memoárját, hadászati szakkönyveket. Gazdálkodóként Pethe Ferenc műveit gyűjtötte, járatta Pethe lapját, a *Nemzeti Gazdát* is. Láthatóan apjával párhuzamosan vásárolt, így sok duplum van a családi könyvtárban. „Kótyavetyén vettem” – áll egyik könyvében. Szerzői dedikációk jelzik, hogy őt is számon tartották gyűjtőként, mint apját. Albert Titusz nevű fia, István elsőszülött unokája, – aki szintén alispán lett – biztosan örökölte az olvasás és a régiségek szeretetét. Csurgón csupán gyermek- és ifjúkori olvasmányait, tankönyveit találjuk meg, az ő könyvtára feltehetően egy másik ágon öröklődött.

Végül ki kell emelnünk a possessor-bejegyzések sorából Pálóczi Horváth Ádámét. A szakkatalógus mindössze három könyv tulajdonosaként jelöli. Eddig 30 ismeretes, de feltételezhető, hogy Pálóczi Horváth könyvtárának ennél több, jelentékeny része került Sárközy István tulajdonába. Közte néhány olyan is, amely Horváth Györgyé, Ádám apjéé volt.²⁵ Sárközy 1823 februárjá-

25 „Horváth Ádámától vettem”, „Horváthtól vettem licitációba, „per obitum Horváth”, Horváth Ádám halála után – tehát életében is vásárolt Pálóczi Horváth Ádámától, annak halála után pedig az özvegyétől.

ban levelet írt Jankovich Miklósnak, aki könyvlistával kereste meg őt, Pálóczi Horváth könyvtára iránt érdeklődve. A levélből kiderül, hogy az özvegy Sárközyhez elküldte a könyv hagyatékot, de nem mindent, katalógus és kéziratok nélkül. Sárközy elkészítette ezekről a címjegyzéket, ám sem az előző, sem ez nem került elő.²⁶

A csurgói gimnázium könyvtárának teljes feltárása a benne rejtőző hagyatékok alapján kirajzolhatja Somogy könyves műveltségét, fényt deríthet kapcsolati hálókra.

26 Lelőhelye: OSZK Kézirattár, Fond 16. 571; vö. Csörsz Rumen István, „Jankovich Miklós és a *Nemzeti Dalok Gyűjteménye*”, *Irodalomismeret* 4. sz. (2019): 63–78, 73–74.

Sauttersheim Ignác könyvei¹

Jean-Jacques Rousseau semmilyen személyes összeköttetésben nem állt hazánkkal. Életének egyetlen epizódja, amelyben tudomásunk szerint magyar emberrel szorosabb barátságot kötött, Sauttersheim Ignáchoz fűződik. A *Vallomások* 12. könyvében Rousseau svájci bolyongásait mondja el, 1762 júniusától 1765 októberéig. Ebben az időben sok emberrel ismerkedett meg, de a magyar származású „Sauttern” báróról ír a legmelegebb hangnemben:

Nem hagyhatom említés nélkül köztük az egyetlen, amely kellemes volt, és amelybe valóságos szívbéli érdeklődést vittem bele: egy fiatal magyarnak az ismeretségét, aki néhány hónappal érkezésem előtt telepedett le Neuchâtelben, s onnan átköltözött Môtiersbe. Sauttern bárónak hívták a vidéken, és ezen a néven kapott ajánló levelet Zürichből is. [...] Minthogy franciául még nem tudta kifejezni magát, latinul beszélt vagy írt nekem, én azonban franciául válaszoltam; a két nyelv összevegyítése nem ártott meg társalgásunk folyékonyságának [...]. Személyét áthatotta a tisztaság, beszédét a végtelen illemtudás – megvolt tehát benne a jó származás minden jele, s ezért sokkal inkább becsültem, semhogy ne szerettem volna.”²

A *Vallomások* bejegyzései szerint később arra figyelmeztették Rousseau-t, hogy a fiatal magyar egy kém lehet, akit a francia kormány állított mellé, hogy francia

- 1 A tanulmány az „Irodalmi nyilvánosság a polgárosodó Nyugat-Magyarországon 1770–1820” c. Lendület pályázat keretében készült.
- 2 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Vallomások*, II, ford. BENEDEK István és BENEDEK Marcell, az utószót és a jegyzeteket írta SZÁVAI Nándor (Budapest: Magyar Könyvklub, 2001), 361–362.

területre csalja.³ Rousseau úgy döntött, nem hisz a pletykáknak. Ám csalódnia kellett, ugyanis „Sauttern” állítása, mely szerint vissza kell utaznia Magyarországra, mert ott van rá szükség, hazugság volt. Legközelebb már Strasbourgból lehetett róla híreket hallani. Az is kiderült, hogy nem „Sautternek”, hanem Sauttersheimnek hívják.

A *Vallomások* alapján Sauttersheim Strasbourg után Párizsban próbált szerencsét, ahol egyszer az ott átutazó Rousseau-val is találkozott.⁴ Párizsba azért ment, hogy német nyelvtanítással, és francia iratok fordításával keresse kenyerét, de minden törekvése meghiúsult. Rousseau felajánlotta segítségét, 10 aranyat akart neki küldeni, de ezt Sauttersheim csak vonakodva, később fogadta el. Az volt a terve, hogy ha jobb irányba fordulnak dolgai, Rousseau-hoz megy Angliába, vagy ha ezt az egészsége nem is engedi, legalább falura költözik, Montmorencybe, ahol Rousseau legfontosabb műveit írta, és ahol szelleme élénken él. Az utolsó információ róla az, hogy Strasbourgban halt meg, ahol egy könyvtár rendezésében segédkezett, és beiratkozott az egyetem jogi karára.⁵ De ki volt Sauttersheim, hogyan és miért ment Svájcba, hogy a nagy francia gondolkodóval kapcsolatba kerüljön?

Életét Rác Lajos mutatta be levéltári források, illetve a neuchâтели könyvtárban található Rousseau-kéziratok között fennmaradt levelek alapján.⁶ Sauttersheim ugyanis miután elhagyta Svájcot, több levelet küldött Rousseau-nak. 19 levele maradt fenn, ezek közül 8 latin, 11 francia nyelven írva. A levelek tartalmából rekonstruálható élettörténet megfelel a *Vallomások* leírásának.

Sauttersheim Ignác (1738–1767) pesti patrícius polgárfiú, jómódú család egyetlen gyereke.⁷ A Sauttermeister család régi, nemesi rangú kereskedőcsalád volt Budán és Pesten, amelynek tagjai egy jó száradon át előkelő, vezető szerepet játszottak Buda szabad királyi város kormányzatában.⁸ Az ifjú Sauttersheim Ignác iskoláit valószínűleg a budai jezsuitáknál végezte, további tanulmányairól nincs adatunk.⁹ Felsőbb tanulmányokat is folytathatott, mivel műveltsége

3 Uo., 362.

4 Uo., 364.

5 Uo., 364.

6 RÁCZ Lajos, „Rousseau magyar barátja”, *Akadémiai Értesítő* 23 (1912): 395–399; RÁCZ Lajos, „Rousseau és Sauttersheim”, *Értekezések a nyelv- és irodalomtudományok köréből* 22, 6. sz. (1913), 477–535; RÁCZ Lajos, „Rousseau és Magyarország”, *Debreceni Szemle* 1, 7. sz. (1927): 400–409.

7 Sauttersheim életrajzának forrásai Rác Lajos tanulmányai. Lásd 5. jegyzet.

8 KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, 11. köt. (Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1915), 9:267.

9 A nagyszombati egyetem és a bécsi egyetemek hallgatóinak adattáraiban nem található Sauttersheim neve. Lásd BOGNÁR Krisztina, KISS József Mihály és VARGA Júlia, *A Nagyszombati Egyetem foko-*

Rousseau számára is lenyűgöző volt, és előkelő származását soha nem vonta kétségbe. Sauttersheim 1760 tavaszán került Pozsonyba, Mária Terézia ekkor nevezte ki a pozsonyi kamara fogalmazójává. A pozícióhoz azonban nem járt nagy jövedelem, apja pedig csak szerényen látta el a pozsonyi élethez szükséges költségekkel. Uzsorásokhoz folyamodott, így egyre jobban belemerült az adósságba. Bécsi látogatásai alkalmával beleszeretett Mária Terézia egyik udvarhölgyébe, de a királynő nem adta áldását a frigyre.

Mulatozásai, a gyakori bécsi utazások ugyancsak sok pénzt emésztettek fel. A felhalmozott adósságok 1762 decemberében Pozsony elhagyására kényszerítették Sauttersheimet. Erről egy levelében így írt Rousseau-nak: „Minden oldalról szorongatva [...], reményemet elvesztve [...], szökésben kerestem menedéket.”¹⁰ A pozsonyi városi tanácsnak ez ügyben való eljárásáról fennmaradt Sauttersheim ingóságainak elárverezéséről szóló jegyzőkönyve. Az árverés az ingóságokra 1763. július 5-én kezdődött. A bútorok, edények, ruhák és könyvek eladása 594 forintot jövedelmezett.

A Rousseau társaságában több hónapot eltöltő és vele levelező ifjú műveltségéről sokat elárul a 174 könyvcímet felsoroló jegyzék, amely a Pozsonyi Városi Levéltárban található.¹¹ A levéltárban egyéb személyes jellegű iratot nem találtam Sauttersheimtől, sem magánlevelezést, sem személyes vonatkozású írástörödéket, ezért olvasmányait tekintve elsődleges forrásként csak erre a jegyzőkönyvre hivatkozhatunk. A lajstromban francia, latin és német könyvek képviseltetik magukat, egyetlen magyar nyelvű könyv sem található. Tematikailag a legnagyobb számban a történelmi és a jogi munkák vannak jelen, de jelentős hely jutott a szépirodalomnak is, ahol a francia könyvek dominanciája egyértelmű.

zatot szerzett hallgatói 1635–1777, Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 25 (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2002); KISS József Mihály, *Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen 1715–1789*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 2 (Budapest: ELTE Levéltára, 2000); VARGA Júlia, *Magyarországi diákok a Habsburg birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin 1560–1789*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 12 (Budapest: ELTE Levéltára, 2004); KISSNÉ Bognár Krisztina, *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13 (Budapest: ELTE Levéltára, 2004). A *Wienerisches Diarium*ban megjelent publikációkban és a nyilvános vizsgák anyagaiban sem találok névvel.

10 RÁCZ, „Rousseau és Sauttersheim...”, 56.

11 Archivum Civitatis Posoniensis, *Protocollum oculatorum rerum, aestimationum et executionum ab anno 1759–1763. Schätzung und Licitation. Anno 1763 den 5. und nachfolgenden Tagen des Monats Julii auf Anlagen [...] Herrn Ignatii Sauttersheim gewesten Kammer Concipisten...*, 791–801. A könyvek lajstroma a 796–801. oldalszámokon található.

A gyűjtemény elsősorban világi profilú, külföldi könyvekből áll. A tematikai eloszlás alapján egy újdonságokra nyitott, valamint a tudós munkák, történelmi és jogi témájú könyvek iránt érdeklődő olvasó képe jelenik meg előttünk.

A polgári könyvgyűjtemény a bontakozó felvilágosodás műveltségének nem egy jellegzetességét mutatja. Csak néhány teológiai munka található meg benne, a korban népszerű jogi könyvek és a szinte minden művelt olvasó könyvei között jelen lévő ókori klasszikusok mellett azonban nagy számban képviseltetik magukat a természettudományi munkák és a francia nyelvű irodalom. A címek azonosításakor azonnal szembetűnik, hogy számos olyan mű szerepel a listán, amelyeket a tiltottak közé kellene sorolni, vagy amelyek már szerepeltek a Bécsben időről időre megjelenő tiltott könyvek katalógusában.¹² Ilyenek voltak a felvilágosult francia szerzők – például Voltaire és Montesquieu – művei. A tiltott könyvekhez nem fűz megjegyzést a jegyzék készítője, láthatóan nem is cenzúrázta ezeket, de az egyes kötetek tényleges eladását megakadályozhatta a tiltott könyvek közé való besorolás.

A jegyzéken a könyvek rövidített címe szerepel, illetve a kötetszám, ha többkötetes könyvről van szó. A címeknek nagyjából 70%-át sikerült azonosítani. Az árverési jegyzék elemzése során nem mutathatom be az összes azonosított címet, így most csak azoknak a kiemelésére szorítkozom, amelyek jól reprezentálják az egyes témakörökhöz tartozó művek szellemiségét.

A jogi könyvek nagy része a 17–18. század során népszerű és gyakran használt mű. Megtaláljuk köztük Johann Gottlieb Heineccius (1681–1741) német jogtudós *Elementa iuris*¹³ és az *Antiquitatum Romanarum*¹⁴ című műveit.

12 A tiltott könyvek jegyzéke Bécsben jelent meg bizonyos időközönként, újabb és újabb kiegészítésekkel. Néhány kiadását az Egyetemi Könyvtárban is megtaláljuk. Vegyesen található ezekben teológiai, politikai, főként azonban úgynevezett „szabados” irodalom. A Sauttersheim könyveiről készült jegyzékre vonatkozó 1762-es *Catalogus librorum prohibitorum* az Egyetemi Könyvtárban található példányához néhány oldalnyi üres papírlapot is kötöttek. Ezekre a lapokra kézírással kiegészítéseket fűzött valaki, valószínűleg egy cenzor. Így került a tiltott könyvek jegyzékének kézírással fűgglékébe Voltaire és Roussaeu egy-egy frissen megjelent műve. Lásd DONÁTH Regina, „Újabb adatok a Mária Terezia-kori cenzúra történetéhez”, *Magyar Könyvszemle* 86, 3. sz. (1970): 178–179.

13 Itt és a továbbiakban a könyvcím betűhív átírása mellett – amennyiben sikerült azonosítani – a kettőspont után a szerző, a könyv teljes címe és a megjelenés időpontja szerepelnek. Mivel a könyvek nem maradtak fenn, a lajstromban pedig nem szerepelnek az egyes kötetek kiadási adatai, az azonosításnál olyan kiadást tüntetek fel, amely időben a legközelebb áll Sauttersheim pozsonyi éveéhez. Heineccii *Elementa Juris in 3 Tomulis*: Johann Gottlieb HEINECCIUS, *Elementa juris civilis secundum ordinem Institutionum* (Lipsiae: apud viduam B. C. Fritschii, 1758).

14 Heineccii *Antiquitatum Romanarum Syntagma*: Johann Gottlieb HEINECCIUS, *Antiquitatum romanarum iurisprudentiam illustrantium syntagma secundum ordinem Institutionum Justiniani digestum...* (Venetiis: ex typographia Balleoniana, 1744).

Az *Imperialium Commentarius* című, római jogról való értekezés¹⁵ Arnold Vinnen (1588–1657), a nemzetközi elismeréssel bíró holland jogász, Leiden jogi professzorának műve. 1642-ben jelent meg, az európai jogi iskolák standard tankönyve volt a 17. és a 18. században. Johannes Ortwinus Westenberg (1667–1737) *Principia juris* című munkája szintén népszerű volt a korban, több kiadást megért.¹⁶

Hugo Grotius (1583–1645) németalföldi jogász és államférfi fő műve, a *De iure belli ac pacis* is ott volt a könyvek között.¹⁷ Ez a háború és a béke jogáról értekező mű 1625-ben jelent meg, ma a nemzetközi jog alapjának tekintik.

Samuel Pufendorf *De officio hominis et civis* című munkáját is tartalmazza a könyvjegyzék.¹⁸ Pufendorf lutheránus jogászként és teológusként a Grotius által megkezdett utat követte filozófiai munkáiban: különválasztotta, egymástól függetlenítette a vallás és a politika intézményrendszerének működését. A Sauttersheim könyvei között megtalálható kötetben az ember és a polgár kötelességeiről értekezik. A természetjog tudósaként az ember természetes kötelességeit veszi sorra, amelyek a helyes államrend alapját képezik.

A klasszikus művek, mint Justinianus (483–565) *Corpus juris civilis* című munkája,¹⁹ egy *dissertationes juris civilis* címmel bejegyzett hatkötetes sorozat²⁰ vagy Huszti István (1710–1772) egri jogtanár magánjogi tankönyve,²¹ Szegedi János (1699–1760) jezsuita jogtanár *Tripartitum juris hungarici* című műve mind szerepelnek a jegyzékben.²²

Számos könyv nem a klasszikus tankönyvek közé sorolható, hanem a 18. század közepén megjelent fontosabb jogi művek, vagy az európai jogtudomány és közgazdaságtan szempontjából meghatározó francia nyelvű munkák. Ilyen

15 Arnoldii Vinii Instit. Imp. Commentar: Arnoldus VINNIUS, *Institutionum imperialium commentarius* (Lugduni: typis P. Bruyset, sumptibus fratrum de Tournes, 1761).

16 Westenbergi Principia Juris in 2 Tom.: Joannes Ortwinus WESTENBERG, *Principia juris secundum ordinem Digestorum, seu Pandectarum, in usum auditorum vulgata* (Lipsiae: impensis Joh. Pauli Kraus bibliopolae Vindobonensis, 1754).

17 Hug. Grotii De Belli et Pacis: Hugo GROTIUS, *De jure belli ac pacis libri tres* (Lipsiae: Kraus, 1758).

18 Pufendorfi libri duo de officio Hominis, et Civis: Samuel PUFENDORF, *De officio hominis et civis juxta legem naturalem libri duo* (Francofurti ad Moenum: ex Officina B. Joh. Maximil. a Sande, 1734).

19 Iustiniani Institutionum Libri: JUSTINIANUS, *Corpus juris civilis academican in suas partes distributum...* ([s. l.]: [s. n.], 1721).

20 Dissertationes juris civilis in 6 Tom. [?]

21 Huszti Juris Prudentia: HUSZTI István, *Jurisprudentia Practica, seu Commentarius novus in Jus hungaricum compositus* (Budae: Typis Veronicae Nottesteinin, viduae, 1745).

22 Joannis Szegedi Tyrocinium: SZEGEDI János, *Tripartitum juris hungarici tyrocinium, juxta ordinem titulorum operis tripartiti* (Tyrnaviae: Typ. Acad. Soc. Jesu, 1751).

a *Testament politique*,²³ amely Colbert (1619–1683) munkája, aki 1665-től az állami pénzügyek főfelügyelője, a merkantilizmus legjelesebb képviselője. Machiavelli (1469–1527) *Discorsi politici* című munkájának francia fordítását,²⁴ valamint Richelieu bíboros (1585–1642) *Testament politique* című, az államháztartás, állami intézmények, közpénzek eloszlása, adózás témaköreit feldolgozó művét²⁵ is megtaláljuk a listában.

Montesquieu-tól (1689–1755) egy ötkötetes sorozatot jegyeztek fel,²⁶ ezen kívül külön kötetben az 1748-ban megjelent *A törvények szelleméről* című munkáját.²⁷ Ez utóbbit Franciaországban ellenségesen fogadták, a legsúlyosabban egyházi körökből támadták, így 1751-ben tiltólistára került.²⁸

Egy másik tiltott könyv az 1756-ban kiadott *Le Réformateur* új és javított kiadása.²⁹ Szerzője Clicquot De Blervache (1723–1796), a kereskedelem főfelügyelője, gazdasági liberális. A mű fő témája a lakosságot sújtó adórendszer megreformálása. Franciaország gazdasági reformjaira tesz javaslatot, az egyik legfontosabb ezek közül a hivatalos szabadnapok szabályozása.³⁰

Sir John Nickolls (1710?–1745) angol szerző Franciaország és Nagy-Britannia kereskedelmének erősségeiről és gyenge pontjairól készült gazdasági elemzésének francia fordítása is szerepel a listán.

Johann Heinrich Gottlob von Justi (1717–1771) német szerzőnek 8 műve szerepelt Sauttersheim könyvei között.³¹ Justi életműve több mint 50 műből

23 *Testament politique* de Messire Jean Baptiste Colbert: Jean Baptiste COLBERT, *Testament politique* (A La Haye: Chez Henry van Bulderen, 1704).

24 *Discours Politiques De Machiavel*: Niccolò MACHIAVELLI, *Discours politique de Machiavel sur la première décade de Tite-Live* (Amsterdam: P. Mortier, 1711).

25 Richelieu Cardinalis Testamentum Politicum in Gallico: Armand Jean du Plessis de RICHELIEU, *Testament politique d'Armand du Plessis, Cardinal duc de Richelieu* (Amsterdam: les Janssons à Waesberge, 1738).

26 Mons de Montesquieu in 5 Tomulis. [?]

27 *Esprit des Loix* in tribus Tomulis: MONTESQUIEU, *De l'Esprit des loix ou Du rapport que les loix doivent avoir avec la constitution de chaque gouvernement, les moeurs, le climat, la religion, le commerce...* (A Genève: chez Barillot, et Fils, 1749).

28 CSATÓ Katalin, „Montesquieu a pénzről, az árfolyamokról és az államadóságról”, *Közgazdasági Szemle*, 9, 7–8. sz. (2013): 886–902.

29 *Le Reformateur nouvelle Edition* in duobus: Simon CLICQUOT DE BLERVACHE, *Le Réformateur, ou nouveau projet pour régir les finances, augmenter le commerce, la culture des terres...* (A Paris: par la Société des Libraires, 1757).

30 *Religion and religious institutions in the European economy: 1000–1800*, eds. Francesco AMMANITI (Firenze: Firenze University Press, 2012), 43, 440–441.

31 *Justi satirische Schriften* in 3 Tom.: Johann Heinrich Gottlob von JUSTI, *Scherzhafte und satyrische Schriften* (Berlin: Stettin und Leipzig, J. H. Rüdiger, 1760); *Justi Manufactur und Fabriquer*: Johann Heinrich Gottlob von JUSTI, *Vollständige Abhandlung von denen Manufacturen und Fabriken*

áll, amelyek filozófiai, irodalmi, geológiai, kémiai, fizikai, valamint politikai és gazdasági kérdésekkel foglalkoznak. Justinak nem volt állandó pozíciója a tudományos életben vagy a közigazgatásban, hanem írásainak jogdíjaiból kellett élnie. Ennek megfelelően megpróbált évente legalább két új könyvet bemutatni az éves német könyvvásárokon, Lipcsében és Frankfurtban. Ez a körülmény magyarázza az egyes szövegei közötti hasonlóságot. Politikai és gazdasági írásaihoz, amelyeket Sauttersheim könyvei között találunk, olyan francia írók gondolatait vette alapul, mint Fénelon, Saint-Pierre, d'Argenson és Montesquieu.³² Justi mozgalmas élete során 1750–1753 között a bécsi Theresianumban is tanított, így az ott tanuló magyar diákok között ismert lehetett neve.

Az általános műveltség, valamint a történettudomány és a természettudományok témaköréhez is számos könyv tartozik. Például az 1723-ban megjelent *Le mentor moderne*, amely Joseph Addison (1672–1719) és Richard Steele (1672–1729) az angliai *Spectator* című folyóirat alapítóinak különböző tematikájú írásait tartalmazza.³³ John Barclay (1582–1621) *Icon animorum* című munkájában az európai nemzetek karakterét és modorát írja le.³⁴

-
- (Kopenhagen: auf Kosten der Rothenschen Buchhandlung, 1758); Justi Grundriss des gesamten Mineralreiches: Johann Heinrich Gottlob von JUSTI, *Grundriss des gesamten Mineralreiches, worinnen alle Fossilien in einem, ihren wesentlichen Beschaffenheiten gemässen...* (Göttingen: W. Vandenhöck, 1757); Justi Oeconomische Schriften in 2 Tom.: Johann Heinrich Gottlob von JUSTI, *Oeconomische Schriften über die wichtigsten Gegenstände der Stadt- und Landwirthschaft...* (Berlin und Leipzig: im Verlag des Buchladens der Real-Schule, 1760); Justi Grund Sätze der Policy Wissenschaft: Johann Heinrich Gottlob von JUSTI, *Grundsätze der Policy-Wissenschaft in einen vernünftigen, auf den Endzweck der Policy gegründeten, Zusammenhange und zum Gebrauch academischer Vorlesungen abgefasst* (Göttingen: bey A. Van den Hoecks, 1756); Justi juristische Schriften: Johann Heinrich Gottlob von JUSTI, *Historische und juristische Schriften...* (Frankfurt und Leipzig: J. G. Garbe, 1760–1761); Justi Finanzschriften: Johann Heinrich Gottlob von JUSTI, *Gesammlete politische und Finanzschriften über wichtige Gegenstände der Staatskunst, der Kriegswissenschaften und des Cameral- und Finanzwesen* (Kopenhagen und Leipzig: Rothen, 1761); Justi Moral und oeconomische Schriften in 3 Tom. [?]
- 32 Erik S. REINERT, „The Life and Times of an Economist Adventurer: Johann Heinrich Gottlob von Justi”, in *The Beginnings of Political Economy: Johann Heinrich Gottlob von Justi*, ed. Jürgen Georg BACKHAUS, *The European Heritage in Economics and the Social Sciences* 7, 33–74 (Berlin–Heidelberg: Springer Verlag, 2009); SZÁNTAY Antal, „Justi és Beck: Kormányzati teóriák II. József-környezetében”, *Történelmi Szemle* 6, 1–2. sz. (1994): 53–78.
- 33 de Mentor modern in 2 Tom.: Joseph ADDISON and Richard STEELE, *Le Mentor moderne, ou Discours sur les moeurs du siècle, traduits de l'anglois du "Guardian", de Mrs. Addison, Steele, et autres auteurs du "Spectateur"...* (Rouen: C. Ferrand, 1725).
- 34 Barcai *Icon animorum*: John BARCLAY, *Icon animorum virorum clarissimorum Augusti Buchneri et Christiani Junckeri notis illustrata recensuit ex manuscriptis et suis passim animaduersionibus nouo item indice verborum rerumque auxit Theophilus Grabenerus* (Dresdae et Lipsiae: apud Godofredum Leschium, 1733).

A könyvek között van két földrajzkiadvány, az egyik Nedeczky László (1703–1759) jezsuita 1746-ban megjelent *Geographia globi terraquaei synopsis*. A másik szerzője Johann Georg Hager (1709–1777), a chemnitzi líceum rektora és az első filozófiával foglalkozó német folyóirat megalapítója, a földrajz elismert tudósa. A háromkötetes *Ausführliche Geographie* a német iskolákban az egyik legelterjedtebb földrajz tankönyv lett, Európa országait írja le.³⁵

A jezsuitáknál nevelkedett Miller János Ferdinánd (1716–1766) Budán lett ügyvéd, majd városi főjegyző és tanácsos. A jegyzékben található művének témája Buda földrajza, története évről évre felsorolt eseményekkel és Buda topográfiájával; a város 1751. évi tisztségviselőinek jegyzéke is megtalálható a könyv végén.³⁶ A jegyzékben található még egy *Atlas minore cum notis gallicis* tétel.

Az általános könyvek között van egy kézműves lexikon a *Real-, Manufactur- und Handwercks-Lexicon*,³⁷ amely nemcsak a kézműves műhelyekben készített tárgyakat mutatja be, hanem a különböző alapanyagokat is.

A történeti témájú könyvek között találjuk Jean-Baptiste Ladvochat (1709–1765) lexikográfus egyik művének német fordítását.³⁸ Ez egy hordozható történelmi szótár, amely a pátriárkák, héber hercegek, császárok, királyok és nagy kapitányok életrajzát tartalmazza. A szerző az ünnepek idején, vidéken, kikapcsolódásként alkotta meg, és kizárólag azzal a céllal tette közzé, hogy a vele gyakran társalgó fiataloknak valós tudásuk legyen a történelemtől és az irodalomról. A 18. században a geográfiai és történeti szótárak népszerűségének oka a század folyamatosan bővülő ismeretanyagának rendszerező, áttekinthető igényén túl valószínűleg a felvilágosodás kori Európa nagy térbeli változásaiban is keresendő.

35 Hagers Geographie in 3 Tom.: Johann Georg HAGER, *Ausführliche Geographie* (Chemnitz: D. Stössel, 1746–1747).

36 *Epitome vicissitudinum Urbis Budensis: MILLER János Ferdinánd, Epitome vicissitudinum et rerum memorabilium de libera regia ac metropolitana urbe, Budensi, ab ejus nativitate, anno quippe MCCXLII. ad praesentem usque annum MDCCLX* (Budae: Typis Leopoldi Francisci Landerer Typog. ad Auream Navem., 1760).

37 *Teutsches Manufactur und Handwercks Lexicon: Georg Heinrich ZINCKEN, Teutsches Real-, Manufactur- und Handwercks-Lexicon, worinnen nicht nur von dem Manufactur-, Fabriquen- und Handwercks-Wesen überhaupt, sondern auch insonderheit bey iedem von denen Haupt- und Neben-Materialen, Ingredienzien [...] hiernächst von denen Hülfss-Mitteln, Werkzeugen, beschäfftigten Personen...* (Leipzig: verlegt G. H. Fuchs, 1745).

38 Jean Baptiste Ladvochat: *Historische Landwörterbuch*, 3 vol.: Jean-Baptiste LADVOCHAT, *Historisches Hand-Wörterbuch [...] Nachricht ertheilt wird, aus dem Französischen übersetzt, verbessert* (Ulm: in der Stettinischen Buchhandlung, 1760–1763).

Scipione Maffei (1765–1755) görög feliratokat bemutató *Graecorum sigla lapidaria* című műve 1746-ban jelent meg Veronában,³⁹ ahol Maffei 1738-ban létrehozta a Museo Lapidariót.

A *Clavis diplomatica* Daniel Eberhard Baring (1690–1753), a hannoveri királyi könyvtár könyvtárosának műve, diplomáciai forrásokat mutat be.⁴⁰

A humanista Jakob Wimpfeling (1450–1528) könyvének címe *Epitome rerum germanicarum*.⁴¹ A német nép történetét dolgozza fel, felhasználva más írók történeti munkáit is.

A történeti munkák között két magyar szerző művét találjuk meg: Pray György (1723–1801) *Annales veteres Hunnorum* című, 1761-ben közzétett magyar őstörténeti összefoglalását⁴² és Schwandner János (1716–1791) magyar történeti forráskiadványát, a háromkötetes *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*.⁴³ Mindkét mű hamar ismertté vált, a bécsi Theresianumban is bemutatták őket.⁴⁴ A történeti munkák közé sorolhatjuk még Casparis Ursinus Velius (1493–1539) humanista költő és történétíró fő művét, a Ferdinánd király és Szapolyai János magyar koronáért folytatott harcairól szóló befejezetlen *De bello Pannonicót*.⁴⁵

A 18. században egyre jelentősebbé váló természettudományok közismert művei, matematikai, csillagászati, fizikai és vegytani szakkönyvek is hozzátartoztak Sauttersheim gyűjteményéhez. A listában két műve szerepel Christian Wolffnak (1679–1754), a leibnizi tanok nagy népszerűsítőjének, akinek Eu-

39 Graecorum Sigla Lapidaria a Marchiore Scipione: Scipione MAFFEI, *Graecorum siglae lapidariae a marchione Scipione Maffeo collectae, atque explicatae* (Verona: per Agostino Carattoni stampator vescovile, 1746).

40 Daniel Eberhard Baring *Clavis diplomatica*: Daniel Eberhard BARING, *Clavis diplomatica, specimina veterum scripturarum tradens, alphabeta nimirum varia, medii aevi compendia scribendi, notariorum veterum signa per peplura* (Hanoverae: B. N. Foersteri et filii, 1754).

41 *Epitome Rerum Germanicarum*: Jakob WIMPFELING, *Epitome rerum germanicarum* (Marpurgi: Andreas Colbius, 1562).

42 Georgii Annales veteres hunnorum: Georgius PRAY, *Annales veteres Hunnorum, Avarum, et Hungarorum...* (Vindobonae: Typis Georgii Ludovici Schulzii, 1761).

43 *Scriptores rerum hung. veteres ac genuini* in 3 Tom.: Johann Georg SCHWANDTNER, *Scriptores rerum Hungaricarum veteres, ac genuini...* (Vindobonae: Impensis Joannis Pauli Kraus, 1746–1748).

44 Olga KHAVANOVA, „Hazafiság a lojalitás jegyében: A Theresianum magyar növendékei és a bécsi udvar”, *Századok* 140, 6. sz. (2006): 1514–1515.

45 Casp. Ursini Vely Libri X. de Bello Pannonico: Caspar Ursinus VELIUS, *De bello Pannonico libri decem* (Vindobonae: typis Joannis Thomae Trattner, 1762).

rópa-szerte elterjedt kompendiumai Magyarországon is igen népszerűek voltak. A két mű a *Philosophia rationalis*⁴⁶ és az *Institutiones Juris Naturae et Gentium*.⁴⁷

Megtaláljuk a könyvek között Johan Gottschalk Wallerius (1709–1785) svéd kémikus és ásványológus *Mineralogie, oder Mineralreich*⁴⁸ és *Hydrologie, oder Wasserreich* című műveit,⁴⁹ Kéri Borgia Ferenc (1702–1768) jezsuita csillagász az emberi test fizikájáról szóló tanulmányát, amely *Dissertatio physica de motu corporum* címmel jelent meg.⁵⁰ Itt van Jean le Rond d’Alembert (1717–1783) enciklopedista *Értekezés a dinamikáról* című alapvető műve, amelyben kifejtette a D’Alembert elv-ként ismert tételét.⁵¹

A matematika könyvek között Erasmus Fröhlich (1700–1758) *Introductio facilis in mathesin* című munkáját találjuk meg,⁵² valamint egy francia nyelvű *Geometria és trigonometria* című könyvet.⁵³

A nyelvészeti munkák és a szótárak kis számban képviseltetik magukat: Szenci Molnár Albert (1574–1634) *Dictionarium*át⁵⁴ és Caspar Schoppe (1546–1649) latin nyelvről szóló értekezését jegyezték fel.⁵⁵

46 *Philosophia Rationalis*: Christian WOLFF, *Philosophia rationalis sive logica, methodo scientifica pertractata et ad usum scientiarum atque vitae aptata* (Francofurti–Lipsiae: Prostat in officina libraria Rengeriana, 1732).

47 *Volfii Institutiones Juris Naturae et Gentium*: Christian WOLFF, *Institutiones juris naturae et gentium in quibus ex ipsa hominis natura continuo nexu omnes obligationes et jura omnia deducuntur* (Halae–Magdeburgicae: Prostat in Officina Rengeriana, 1754).

48 *Valerii Mineralogie*: Johann Gotschalk WALLERIUS, *Mineralogie ou description générale des substances du regne mineral* (Paris: chez Durand, 1753).

49 *Valerii Hydrologie*: Johann Gotschalk WALLERIUS, *Hydrologie, oder Wasserreich, von ihm eingetheilet und beschrieben, nebst einer Anleitung zur Anstellung der Wasserproben, wie auch dessen Gedanken vom Dannemarks-Gesundbrunnen* (Berlin: C. G. Nicolai, 1751).

50 *Dissertationes Physicae de motu corporum*: KÉRI Borgia Ferenc, *Dissertatio physica de motu corporum* (Tyrnaviae: typis Academicis S. J., 1753).

51 *Dynamique des Aemberth*: Jean le Rond D’ALEMBERT, *Traité de dynamique* (Paris: David, 1743).

52 *Introductio facilis in Mathesin* 2 Tom.: ERASMUS FRÖLICH, *Introductio facilis in mathesin conscripta ad usum tironum philosophiae provinciae austriae* (Viennae: Kaliwodiana, 1746).

53 *Geometria et Trigonometria* in 2 Tom. Galli [?]

54 *Molnari Dictionarium*: SZENCI MOLNÁR ALBERT, *Dictionarium Latino-ungaricum* (Noriberga: [s. n.], 1604); SZENCI MOLNÁR ALBERT, *Dictionarium Ungarico-Latinum* (Francofurti: typis Antonii Hummii, sumptibus Wolffgangi Endteri, 1644).

55 *Schoppii observationes Linguae Latinae* (Caspar SCHOPPE, *Viri Illustris Gasperis Schoppii Civis Romani, Sancti Petri Equitis, Consiliarii Ferdinandi Archiducis, [...] Observationes Linguae Latinae* (Helmaestadii: Rixnerus–Helmaestadii: Typis Luciorum, 1629).

A szépirodalmi művek egy része a klasszikus szerzők művei, ilyenek Horatius *Sermones* című munkája, Ovidius *Epistulae ex Pontója*⁵⁶ és a *Heroides*,⁵⁷ valamint Cicero,⁵⁸ Seneca⁵⁹ és Vergilius összegyűjtött művei.⁶⁰ Az alapművek közé sorolható még Montaigne (1533–1592), a francia reneszánsz nagy alakjának háromkötetes *Esszék* című műve.⁶¹ Másik részük a francia irodalom 17–18. századi klasszikaiból van összegyűjtve. Megtaláljuk Nicolas Boileau-Despréaux (1636–1711) összegyűjtött műveit.⁶² Boileau a párizsi irodalmi élet szervezője és teoretikusa, 1677-től XIV. Lajos történetírója, majd a Francia Akadémia tagja. A címléírás valószínűleg az 1740-ben kiadott ötkötetes Boileau összes műveire utal, amely tartalmazza költői műveit és poétikai értekezéseit. Itt van Montesquieu 1721-ben megjelent levélregénye, a *Perzsa levelek*.⁶³ Megtaláljuk Voltaire (1694–1778) összegyűjtött műveit is. A sorozat első kiadása, amellyel a jegyzékben szereplő tételt azonosíthatjuk, 1756-ban jelent meg, és 17 kötetes.⁶⁴ A kiegészítő 18. kötetet, a *Candide*-dal 1761-ben adták ki. Sauttersheim egy francia nyelvű retorikai könyvet is beszerezett, ez Charles Rollin (1661–1741), a párizsi egyetem rektorának *a levélírás különféle módjairól való értekezése*.⁶⁵ Egy másik klasszikus retorikakönyv a francia Franciscus Pomeius (François-Antoine

56 Ovidii Elegiae de Ponto: Publius OVIDIUS NASO, *Epistolae, seu elegiae de Ponto, cum P. Jacobi Pontani S. J. commentario* (Tyrnaviae: typis academicis, per Fridericum Gall., 1731).

57 Epistolae Ovidii Heroidum: Publius OVIDIUS NASO, *Epistolae Heroidum* (Tyrnaviae: Typ. Academicis Societatis Jesu, 1760).

58 Ciceronis orationes selectae cum notis: Marcus Tullius CICERO, *Orationes selectae* (Tyrnaviae: Typ. Reg. Univ., 1756).

59 Senecae Opera in 3 Tom.: Lucius Annaeus SENECA, *Opera Omnia* (Lipsiae: Hered. Weidmanni et Reichium, 1752).

60 Virgilii Maronis Opera in 2 Tom.: Publius VERGILIUS MARO, *Opera, cum interpretatione, et nonnullis notis P. Caroli Ruai Soc. Jesu* (Tyrnaviae: Typis Academicis, per Leopoldum Josephum Berger, 1735).

61 Les essais de Michel seigneur: Michel Eyquem de MONTAIGNE, *Essais de Michel Seigneur de Montaigne* (La Haye: chez P. Gosse et J. Neaulme, 1739).

62 Oeuvres de Boileau: Nicolas BOILEAU-DESPRÉAUX, *Les Oeuvres avec des éclaircissements historiques* (Paris: chez la veuve Alix, 1740).

63 Lettres persanes: MONTESQUIEU, *Lettres persanes* (Amsterdam et Leipsick: Arkstée et Merkus, 1761).

64 collection complet ovres mons de Volter: Collection complète des Oeuvres de M. de Voltaire (Genève: Cramer, 1756).

65 Rollin maniere des belles Lettres in 4 Tomulis: Charles ROLLIN, *De la maniere d'enseigner et d'étudier les belles lettres* (Paris Chez la Veuve Estienne, 1740).

Pomey, 1618–1673) 1667-ben megjelent, többször átdolgozott, a 18. században is népszerű kézikönyve, a *Novus candidatus rhetoricus*.⁶⁶

Találunk egy moralizáló munkát is, Nicolas Faret (1596?–1646) művét.⁶⁷ Faret a király tanácsadója-titkára, Marc-Antoine Girard de Saint-Amant költő barátja és a Francia Akadémia egyik alapítója. Ezt a művét, amely az őszinte, becsületes ember portréját írja le, először 1630-ban tették közzé, és a 17–18. században gyakran publikálták. Rákóczi Ferenc francia és latin nyelven megjelent művei szintén szerepelnek a jegyzékben.⁶⁸

Néhány francia regényt is beszerzett Sauttersheim, az egyik a kétes híró Chevrier (1721–1762), egy 18. századi satirista és drámaíró *Le Colporteur* című szélsőségesen frivol hangú regénye.⁶⁹ Az 1761-ben megjelent *La Laïs philosophe* című regény⁷⁰ álnéven jelent meg és Marie-Antoinette de Bavièrenak (1724–1780) tulajdonították. Marie-Antoinettet 1747-ben felvették a római Accademia dell’Arcadia tagjai közé, Ermelinda Talea Pastorella Arcade néven adott ki több művet. Louis Antoine Caraccioli (1719–1803) műve a *La jouissance de soi-meme* című regény.⁷¹ Caraccioli írásai széles körű témákat öleltek fel, de nem tartozott a magasan értékelt írók közé.

A könyvek között kis számmal szerepelnek imádságos könyvek, vallásos elmékedések és más ájtatosságra buzdító művek is. Ezeknek részletes elemzésétől el lehet tekinteni, hiszen általában megvoltak a kor könyvtáraiban, egyháziakban és világiakban egyaránt.⁷²

66 Novus Candidatus Rhetoricus: François Antoine POMEY, *Novissimus candidatus rhetoricae*,... (Tyrnaviae: typis Academicis, per Leopoldum Berger, 1735).

67 L’Honneste Homme: Nicolas FARET, *L’Honneste Homme: ou l’art de plaire à la Court* (Lyon: G. Valfray, 1640).

68 Tomuli diversorum Libellorum in Fasciculo colligati Historiam Rakocianem complectentes in Gallica et Latina Lingua.

69 Le colporteur, histoire morale et critique, par M. de Chevrier: François-Antoine de CHEVRIER, *Le Colporteur, histoire morale et critique* (à Londres: chez Jean Nourse, l’An de Vérité, 1761).

70 La lais Phylosophie in 5 Tomulis: Ermelinde THALÉA, *La Laïs philosophe ou Mémoires de Madame D*** et ses discours à Mr de Voltaire sur son impiété, sa mauvaise conduite, et sa folie* (Bouillon: Pierre Limier, 1761).

71 La jouissance de soi-meme: Louis Antoine CARACCIOLI, *La jouissance de soi-meme* (Amsterdam: Chez E. van Harrevelt, 1759).

72 A listán szereplő teológiai témájú könyvek: Orosz Orationes: OROSZ Ferenc, *Orationes regum et principum magni regei Hungariae ab Atilae primi hunnorum regis temporibus, usque annum Christi 1598...* (Ginsburgi: Typis Wageggianis, 1754); *Quotidiana Pietatis Exercitia (Quotidiana Pietatis Exercitia: In Usam Augustissimae Imperatricis, Hungariae Et Bobemiae Reginae Apostolicae* (Viennae Austriae: Typis Joannis Thomas Trattner, 1759); *Florus Biblicus* [?]; *Historiae Familiae Sacrae* [?]; *Officium Beatae Mariae Virginis defunctorum* [?]; *Apologia morali libri 6 in uno tomo* [?]. Egy érdekes vitairatot azonban kiemelek, ez Friedrich Spee von Langenfeld jezsuita 1631-ben megje-

Mivel Sauttersheim könyvei elkallódtak, nem kereshetjük bennük az olvasás nyomait. Saját műveket sem adott ki, ezekben sem tudjuk kimutatni olvasmányai hatását. Sauttersheim esetében a számos francia mű recepcióját mutatják életének a Pozsonyból való szökést követő eseményei. Érdekes, hogy éppen Rousseau műveit nem találjuk a listában, ennek oka az is lehet, hogy a nagy példakép írásait magával vitte.

A könyvek beszerzésének frissességét tekintve azt láthatjuk, hogy a francia nyelvű művek nagy részét 1730–1760 között adták ki, a latin és német nyelvű könyvek egy része is ekkor jelent meg. A 18. század első felében még jellemzőbb volt a jogtudomány, az antikvitás története, a görög, római szerzők iránti érdeklődés, valamint a latin, német, olasz nyelvű művek voltak túlsúlyban. A francia művek iránti kereslet a század második felétől kezdődik, az 1770–80-as évektől a legélénkebb.

Sauttersheim a kor európai műveltségének színvonalán állt, távolodóban a barokk hagyománytól, lépést tartva a legújabb európai szellemi folyamatokkal. Hogy hol ismerkedett meg a francia felvilágosodás nagy íróinak műveivel, hogy aztán Rousseau nyomába szegődjön, csak feltételezéseink vannak. Pozsonyi éveiről még azt tudjuk, hogy Karl Gottlieb von Windisch és az evangélikus ifjak, a Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften pénteki összejöveteleit látogatta, ott felolvasást is tartott.⁷³ A pozsonyi tudós társaság 1752-ben kezdte meg működését, amelynek kezdetben leginkább a német nyelv ápolása volt a feladata, a későbbi törvények azonban a hazát szolgáló tudományok művelését tűzték ki célul.⁷⁴ A felolvasó estek előadói között találjuk többek között Kempelen Farkast, valamint Ehrenreich Wilhelm Kastenholz és Skollanits Ferenc pozsonyi orvosokat, evangélikus lelkészeket. Sauttersheim Kempelennel például haláláig tartotta a kapcsolatot. A tudományos dolgozatok között több a felvilágosodás hatását

lent *Cautio criminalis*, avagy jogi aggályok a boszorkányperekkel szemben címmel megjelent könyve. Lásd *Cautio Criminalis seu de Processibus contra sagas*: Spee von LANGENFELD, *Cautio Criminalis, seu de processibus contra sagas liber, magistratibus Germaniae hoc tempore summe necessarius, praepriis consiliariis et confessariis principum, inquisitoribus, iudicibus, advocatis, confessoribus reorum, concionatoribus, aliisque lectu utilissimus* (Solisbaci: sumpt. Martini Endteri, bibl., 1695).

73 SZELESTEI NAGY László azonosította Sauttersheimt, mint a társaság tagját. Lásd SZELESTEI NAGY László, „A pozsonyi Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften (1752-1762)”, in SZELESTEI NAGY László, *Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről*, Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok 20, 99–120 (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017).

74 HEGEDÜS Béla, „Über die Pressburgische Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften”, in *Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pressburg*, hg. von Wynfrid KRIEGLER, Andrea SEIDLER und Jozef TANZER, *Presse und Geschichte: Neue Beiträge* 4, 53–65 (Bremen: Ed. Lumière, 2002).

tükrözte. A ránk maradt három szöveg közül az egyik a soproni kőszénről szól, a másik a Hell-féle selmeci bányagépről, a harmadik pedig, amely Sauttersheim Ignácé, *Historische Nachrichten von Sicambria* címmel hangzott el.⁷⁵ Valószínűleg már a pozsonyi ifjak társaságában is szó esett Rousseau-ról, és a fiatalok között többen jól ismerték a francia nyelvet.

H. Balázs Éva és Granasztói Olga kutatásaiból tudjuk, hogy a legjelentősebb modern francia könyvgyűjteményeket a bécsi Theresianumban az 1760-as években tanuló katolikus főnemesek körében találjuk.⁷⁶ Nem tudjuk, hogy Sauttersheim milyen iskolákat látogatott. 1760-ban, amikor Pozsonyba került 22 éves volt, így valószínűsíthető, hogy a gimnáziumot követően, a Mária Terézia által adományozott hivatali munkáját megelőzően folytatott még tanulmányokat. Rousseau elbeszélése és ránk maradt francia nyelvű levelei alapján jól olvasott és írt franciául. A bécsi Theresianumban, ahol leendő udvari hivatalnokokat neveltek, francia nyelvet is tanultak a diákok.⁷⁷ Annak ellenére, hogy Sauttersheim nevével nem találkozunk az intézmény adattárában, feltételezhetjük, hogy néhány évet tanult az egyetemen, legalábbis jó kapcsolatot ápolt a vonzáskörzetébe tartozó fiatalokkal.

Az is bizonyos, hogy járatos volt Bécs pezsgő kulturális életében, ismerte a könyvkereskedések gazdag kínálatát. Összesen kb. 200 könyvéről van tudomásunk, amelyek összegyűjtésénél feltételezhetjük a tudatosságot.

Sauttersheim 1767 decemberében halt meg. Rousseau későn, egy év múlva értesült haláláról. Egy barátjához címzett levelében megható szavakat szentelt emlékének. A *Vallomások*ban így fejezi be Sauttersheimről való visszaemlékezését: „a szerencsétlen fiatalember sorsán szánakozva továbbra is azt hiszem, hogy nemeslelkűnek született, és hogy romlott viselkedése csupán azoknak a helyzeteknek a következménye, amelyekbe került”.⁷⁸

75 OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 313/II, ff. 176–183.

76 A téma tárgyalásához: H. BALÁZS Éva, „La Noblesse hongroise et les Lumières”, in *Noblesse française, noblesse hongroise: XVIIe–XIXe siècle*, volume publié sous la direction de Béla KÖPECZI et Éva H. BALÁZS (Budapest–Paris: Akadémiai–CNRS, 1981); H. BALÁZS Éva, *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen* (Budapest: Magvető, 1987); GRANASZTÓI Olga, *Francia könyvek magyar olvasói 1770–1810*, Res Libraria 3 (Budapest: Universitas Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2009).

77 KÖKÉNYESI Zsolt, „A tudomány és a nyilvánosság kapcsolata egy nemesi akadémia példáján: A bécsi Theresianum reprezentációja a 18. században”, *Világtörténet* 34, 1–2. sz. (2012): 35–68.

78 ROUSSEAU, *Vallomások...*, II, 365.

Személynévmutató

- Ács Balázs 108, 119, 120
Acsády Ignác 63
Addison, Joseph 135, 209
Adlmann Máté 65, 83
Adorján Imréné 198, 199
Adorján János 106, 119
Aesopus 110
Agits István 155
Alaxay József Tamás 114, 115
Alber, Johann Nepomuk 69, 70–72
Albert Réka 144
Alexovics Vazul (Alexovits) 34, 152
Alföldi Zoltán 197
Almásy család 184
Almásy Pál 153
Ambró Ferenc Ignác 47
Amburger, Erik 30
Ammaniti, Francesco 208
Andrássy család 33
André, Yves Marie 136
Anelli, Vittorio 21
Angyalosi Demjén 97
Antal Alexandra 141, 142, 148
Antoine, Paul Gabriel 73
Ányos Pál 53
Aranka György 146
Arató György 63, 66
Argensola, Bartolomé Leonardo de 162
Arisztotelész 131, 198
Asbóth János 155
Aszalay István 111
Bachleitner, Norbert 37
Backhaus, Jürgen Georg 209
Bajáki Rita 17, 18, 27
Bajtay Antal, báró 155
Balassi Bálint 26
Balázs Éva, H. 19, 216
Balázs Mihály 27
Baldasseroni, Pompeo 133
Balestrieri, Ortensio 114
Bálintitt János 155
Balla Gergely 23
Bánffy család 15
Bányai Réka 26
Bárány Péter 6, 141, 144, 148
Baranyai László 110, 111, 119

- Baranyai Mihály 110, 119
Baranyi Pál 84
Barbély György 75
Barbeyrac, Jean 133
Barbier, Frédéric 22, 24, 31–33
Barclay, John 209
Barcza József 92
Barcsa János 91
Bárdos Kornél 97
Baring, Daniel Eberhard 211
Barkó Mihály 94
Barna Ferdinánd 45
Baróti Szabó Dávid 155
Bártfai Szabó László 49, 54
Bárth Dániel 18
Bárth János 90
Bartók István 18
Barzia, Josephus 65
Basedow, Johann Bernhard 136
Basire, Isaac 28
Batsányi János 6, 141, 145–147, 155, 159
Batthyány Ignác, gróf 23
Batthyány Lajos Ernő, gróf 22, 28
Batthyány Tódor, gróf 22
Bavière, Marie-Antoinette de (Ermelinda Talea Pastorella Arcade) 214
Becanus, Martinus 84
Becker, Tobias 68
Bedy Vince 63, 68, 72, 75, 76, 81, 82, 84, 85
Beer, Johann Christoph 70
Beimel József 47
Beke Márton 155
Bél Mátyás 106, 112
Bellegambe, Franciscus 113
Bélley Pál 127, 128
Benčić, Nikola 77
Bencze Géza 194
Benda Kálmán 154, 155, 183
Benedek István 203
Benedek Marcell 203
Benedek, XIV., pápa 67, 78
Benger, Nicolaus 79
Beniczky Péter 26, 115, 117, 120
Benke Mihály 144
Benkő Ferenc 137
Benkő Sámuel 137
Berecz Károly 93
Béres Norbert 176
Berkeny János Sámuel 142
Berlász Jenő 29, 196
Bertényi Iván 53
Bertits Ferenc 155
Berzsenyi Dániel 149, 197, 199
Besombes, Jacques 70
Bessenyei György 109, 150, 185
Béti György 199
Bèze, Theodore de (Béza Tódor) 129
Biacsics Elvira 76
Bielfeld, Jakob Friedrich von 132
Biondo, Flavio 130
Bíró Gyöngyi 17, 24
Bíró Márton *lásd* Padányi Bíró Márton
Blefken, Dithmar 161
Blervache, Simon Clicquot De 208
Blom, Helwi 14
Blumauer, Aloys 197
Bobics Mátyás 85
Bod Péter 25, 92, 115
Boda Miklós 30
Bódai Mihály 112
Bódi Katalin 187
Bodi, Leslie 37
Bodmer, Johann J. 135
Bodó Mátyás 137
Bodrogi Ferenc Máté 187

- Boethius, Anicius Manlius Severinus 107
Bogár Judit 31
Bognár Krisztina *lásd* Kissné Bognár Krisztina
Bogyay Péter 106, 119
Boileau-Despréaux, Nicolas 213
Boka László 49
Bolodár Ferenc 65
Bonaparte Napóleon, I., Franciaország császára 145, 201
Bonczók György 105, 118
Bonnet, Charles 128
Born Ignác 137
Bornemisza Ferenc, Pesti 19
Bossuet, Jacques-Bénigne 70
Bouguer, Pierre 163
Bögözi László Ferenc *lásd* László Ferenc, Bögözi
Böle Mihály 75
Brahe, Tycho de 194
Brandscheid, Johann Wilhelm 52, 59
Britaine, William de 112, 114
Brucker, Johann Jakob 199
Brukenthal, Samuel 22, 24
Brûlons, Jacques Savary 132
Buda Margit 196
Budai István 199
Budai Jakab 19
Budai Pál 193, 195, 197, 199
Buffon, Georges Louis Le Clerc de 161, 163
Bujdosó Hajnalka 17, 18, 27
Bukovecz (Káts) István 155
Bullinger, Heinrich 20
Burius, Daniel 28
Burmam, Pieter 130
Bursich Jakab 75, 76, 83
Busenbaum, Hermann 73, 116
Buzás József 63, 64, 66
Büsching, Anton Friedrich 128
Cabasutius, Joannes 70
Calvin *lásd* Kálvin János
Camden, William 130
Campe, Joachim Heinrich 129, 136, 141, 144
Caraccioli, Louis Antoine 214
Cátedra, Pedro M. 21
Cato, Marcus Porcius 117
Chamberlayne, Edward 132
Chasteillon, Sébastien 112
Chateaubriand, François René de 135
Chernel Eszter, chernelházi 196, 201
Chevrier, François-Antoine de 214
Chindriș, Ioan 24
Choch Gábor 144
Chompré, Pierre 73
Čičaj, Viliam 26, 29
Cicero, Marcus Tullius 108–110, 116, 130, 131, 213
Cieśla, Michal 30
Claarwein, Thomas 27
Claus, Josephus 68, 78, 84
Colbert, Jean Baptiste 208
Concina, Daniele 68
Conring, Hermann 134
Cook, James 128
Cornides Dániel 125
Cramer testvérek 36
Cramer, Dionysius 26
Cronegk, Johann Friedrich 185
Curran, Mark 37
Czeglédi László 25, 27, 28
Czéh Sándor 80
Czibula Katalin 19

- Czigány András 109, 119
Czoch Gábor 144
Czoma László 142
- Csajághy Gábor 30
Csáky család 21
Csanak Dóra, F. 124, 125, 127, 129, 131, 136, 138
Csányi Ignác 111, 119
Csaplár Benedek 149
Csapó Benő 25
Csapodi Lajos 70
Csapody Gábor 199, 200
Császárs Elemér 152
Császárs Ferenc 105, 119
Császtvay Tünde 29, 88
Csató Katalin 208
Cséby Géza 23
Csépan István 191, 196, 197, 199
Csépan János 191, 197, 199
Csernátoni Pál 28
Csire István 190
Csokonai Vitéz Mihály 189, 190, 192, 194–197
Csóka-Jaksa Helga 109
Csörsz Rumen István 9, 102, 149, 197, 202
Csulyak István, Miskolci 17
Csupor Károly, szentgyörgyvölgyi 101, 120
Csúzy Zsigmond 84, 114
- d'Alembert, Jean le Rond 131, 212
Daka István 96
Dankó Imre 94
Danku György 46
Danneberg, Lutz 16
Dávid Gyula 46
Dayka Gábor 144
- De Pasquale, Andrea 22, 32
Deák Eszter 45, 88, 148
Deák-Varga Józsefné Haám Györgyi 199
Debreczeni Attila 144–146, 151, 187, 190
Dede Franciska 45
Deé Nagy Anikó 24, 26, 88
Degré Alajos 99
Deme Zoltán 151, 153, 174, 175, 177, 178
Demeter Júlia 19
Demeter Zsuzsa 141
Dernschwam, Hans 29
Dervarics Antal 108
Descartes, René 116
Desericzky Ince 137
Desing, Anselmus 78
Diderot, Denis 36
Dio Cassius, Cocceianus 161
Dóbék Ágnes 9, 64, 203
Doll, Aloysius 38, 41, 41
Domitianus, római császár 161
Domokos Gábor 113
Domokos Károly 113
Domokos Lajos 113
Domokos Zsigmond 111, 113, 114, 119, 120
Donáth Regina 206
Doncsecz Etelka 151–154, 173–175, 183, 185, 186, 187
Döbrentei Gábor 194
Döme Károly 155
Dóry Gábor 155
Ducreux, Marie-Elisabeth 31
Dufrène, Maximilian 109, 116
Dumas, Alexandre 194
Durand, Jacques-François 38–40, 42
Durand, Ursin 135
Durkó Antal 96

- Eberhardt Béla 18, 67, 68, 70, 71, 73, 78, 79, 84, 85
Eckhardt Sándor 21
Ecsedy, Judit, V. 25, 31, 47, 51, 54, 56
Eitzenberger Anna 50
Eitzenberger Ferenc Antal 50
Eitzenbergerné (Ejtzenbergerné) 50
Eke István 101
Ekler Péter 33
Elek László 94
Eller Gizella 76
Ellinger, Stephan 47
Engel János József 48
Engel, Ludovicus 78
Eötvös József, báró 45
Epictetus (Epiktétosz) 131
Erasmus, Desiderius 130
Erdődy Lajos 51, 52
Erdősi Péter 144
Ernesti, Johann August 130
Eröss család 193
Eröss Sándor 191, 194, 197, 198
Esen, Zeger Bernardus Van 69
Esterházy család 142, 143
Esterházy Imre, gróf 15
Esterházy Miklós, II. (herceg) 142, 143
Esterházy Pál Antal (herceg) 142, 143
Esterházy Pál, I. (herceg) 20
Eszterházy Károly, gróf 88
Euler, Leonhard 131
Eutropius 110
Eybl, Franz M. 37
- Faba Simon 79
Fábchich József 57, 58
Faber, Matthias 67, 84
Fábián János 18, 94, 95, 98
Faludi Ferenc (Faludy) 113, 115, 120, 181
- Farbaky Péter 91
Farelli *lásd* Fazello, Tommaso
Faret, Nicolas 214
Farkas Gábor Farkas 20, 26, 30
Farkas Ignác, boldogfai 101, 120
Fatér Pál 104
Fazekas István 63, 78, 79
Fazello (Farelli), Tommaso 161
Febvre, Lucien 33, 36
Federmayer István 150
Fekete Csaba 97
Fekete Gézáné 124
Felbiger, Ignaz 136
Fénelon, François de Salignac de la Mothe 107, 120, 136, 209
Fengler József 84
Ferdinánd, I. Habsburg, magyar király 211
Ferenc, Assisi Szent 108
Ferenc, I. Habsburg-Lotharingiai, magyar király 145
Ferenc, Szalézi Szent 113
Ferenczi Zoltán 123
Ferenczyné Wendelin Lídia 49
Festetics család 99
Festetics György, gróf 23, 190, 191, 193, 197, 199, 200
Festetics László, gróf 144, 191
Fischer, Ernst 37
Fodor András 154
Fodor Pál 116
Fónagy Zoltán 104
Font Zsuzsa 27
Fontaine, Jean Claude 137
Forgó András 18
Forintos Ádám 101, 120
Formey, Johann Heinrich Samuel 136
Földváry László 91

- Földvály Sándor 194
 Földvály testvérek 193
 Fraknoi Vilmos 148
 Fraydt, Leopold 68
 Freedman, Jeffrey 39
 Freedman, Joseph S. 16
 Fremdlinger, Isak 133
 Frigyes, II. Hohenzollern, porosz király 40, 114
 Fröhlich, Erasmus 212
 Fülöp Géza 58, 88, 99, 196, 200
 Füsi Pius 111
- Gaál Gábor 46
 Gaál György 143
 Gabriel, Theresia 142
 Gácsi Hedvig 26, 30
 Gallen, Hans 26
 Gálos Rezső 153, 173, 176–183, 185
 Gánóczy Antal 112
 Gárdonyi Klára, Cs. 196
 Gáspár Tibor 52
 Gatterer, Johann Christoph 135
 Gécs Béla 50
 Gecsényi Lajos 66
 Géfin Gyula 65
 Gellert, Christian Fürchtegott 109, 185
 Georch Illés 139
 Gesner, Solomon 136
 Gibbon, Edward 134
 Ginther, Anton 68, 116
 Girard, Marc-Antoine, sieur de Saint-Amant 214
 Glogovác Vidá 77
 Gottlieb Antal, Máramarosi 47
 Göllner, Carl 24
 Görög Demeter 8, 141–151, 154, 155,
 Gózszy Zoltán 18
- Grab, Walter 150
 Gracián, Baltasar 113
 Graevius, Johann Georg 130
 Grainer János 76
 Granasztói Olga 9, 13, 14, 21, 35, 37, 43,
 88, 216
 Granasztói Péter 13
 Graunt, John 132
 Graveson, Ignace Hyacinthe Amat de
 (Ignatius Hyacinthus Amat de) 70
 Grotius, Hugo 133, 207
 Gruber, Adam 33
 Grubits Máté 72–75, 85
 Grubits Mátyás 72
 Grüll Tibor 29
 Grün Orbán 47
 Grynäus, Simon 176
 Gudor Kund Botond 92
 Gunst Péter 80
 Gvadányi József 107, 120
- Gyárfás Ágnes 144
 Gyarmathi Sámuel 21
 Gyöngyösi István 26
- Hadaly Károly 74, 84
 Hadrovics László 76, 80
 Háfiz (Hafez) 21
 Hager, Johann Georg 210
 Hahner Péter 155
 Haimann György 34
 Hajnal István 143
 Hajnóczy József 137, 154, 187
 Halász Imre 99
 Haliczky András Frigyes 49
 Haller László 120
 Haller, Albrecht von 176
 Halley, Edmond 132

- Hamarkay Ede 90
Handerla Ferenc 110
Haner, Georg 28
Hányoki Losontzi István *lásd* Losontzi István, Hányoki
Haraszthy Gyula 127, 128
Hargittay Emil 29
Hári Kata 136
Harms, Roeland 20
Harsányi István 196
Haschka, Lorenz Leopold 51, 59
Hegedüs Béla 102, 149, 215
Hegyí Ádám 14, 18, 87, 90
Heimb, Teophil 111
Heimbach, Matthias 73, 74
Heineccius, Johann Gottlieb 130, 206
Héjja Julianna Erika 100
Helenius, Carl 138
Hell József Károly 216
Helle Mária 80
Helvétius, Claude Adrien 42, 131, 136
Hemsterhuis, Tiberius 130
Hendre Bíró, Doina 23
Henrich, Eberhard 95
Henrik, IV., francia király 52
Herder, Johann Gottfried 83, 131, 134, 146, 159
Hérít István 72
Hermann Egyed 18, 65, 67–71, 73, 78, 79, 84, 85
Hermann István 18
Hermolaus *lásd* Móré György
Herner János 13, 19
Hérodotosz 134
Hevenesi Gábor 28
Hites Sándor 35
Hobbes, Thomas 133
Hobson, Geoffrey D. 29, 88
Hohenlohe Károlyné *lásd* Reviczky Judit 145
Holbach, Paul Henri d' 131
Holik, Florian 29
Holl Béla 18
Home, Henry 136
Hopp Lajos 96, 151
Horatius Flaccus, Quintus 213
Horn, Georg 134
Hornják Annamária 185
Horvát Endre, Pázmándi 82
Horvát István 45, 48, 199
Horváth Ádám *lásd* Pálóczi Horváth Ádám
Horváth György 201
Horváth János 151, 155, 175
Horváth József (Csurgó) 194
Horváth József (káplán) 114
Horváth József 63, 64, 66, 76, 77, 81–83, 100
Horváth Keresztély János 74
Horváth Mihály 81
Horváth Sándor 64
Hovánszki Mária 152, 153
Hrabovszky László 100
Hudi József 18, 89, 99, 100
Humboldt, Alexander von 128
Hume, David 131, 134
Hunfalvy Pál 126
Hunold, Christian Friedrich 70
Hunyadi Mátyás 33
Hunyady György 25
Hursán Szabolcs 22, 23
Husztai István (Huszt) 104, 106, 110–112, 207
Hübner, Johann 107, 116

- Iby András 197
 Illés György 139
 Illésházy István 45
 Illyés András 67, 107, 114, 115
 Inkey Boldizsár, pallini 101
 Inkey Ferenc, pallini 99, 101, 120
 Inkey Károly, pallini 194
 Ionitã, Viorel 24
 István, I. (Szent), magyar király 50
 Istvánffy Kristóf 28
 Ivánczi István 106, 119
 Ivancsics József 115
 Ivanka, Samuel 28
 Ivaskó Livia 141
- Jakó Zsigmond 19, 23
 Jakob Károly 151
 Jakusits András 66–68
 Jankovich Miklós 45, 48, 202
 Jankovits Béla 82
 János, Szent 110
 Jézus Krisztus 79, 94
 Joó Tibor 176
 József, II. Habsburg-Lotharingiai, magyar király (József trónörökös) 35, 43, 50, 53, 57, 77, 84, 91, 95, 186, 196, 209
 Juhász István 97, 98
 Juhász Máté 112
 Juhász Sámuel, Kaposi 17
 Jungken, Johann Helfrich 108
 Juranits Antal 82
 Juranits Lajos 104, 118
 Justi, Johann Heinrich Gottlob von 208, 209
 Justinianus I., bizánci császár 108, 206, 207
- Kakucska Mária, H. 149
 Kalányos Katalin 30
 Káldi György 69, 153
 Kalmár János 26
 Kálóczy Ferenc 113–115, 119, 120
 Kálóczy György 113, 114
 Kálvin János 129, 193
 Kammerlohr Ádám 47
 Kampuš, Ivan 77, 80
 Kant, Immanuel 74, 131, 194
 Kanyar József 191, 194, 197
 Kapiller Imre 99, 101
 Kaposi Juhász Sámuel *lásd* Juhász Sámuel, Kaposi
 Kármán Mór 99
 Karner János Zsigmond 77, 78, 80, 81
 Kastenholz, Ehrenreich Wilhelm 215
 Kászonyi András 117
 Katona István 137
 Katona Tünde 20, 26
 Kazinczy Ferenc 151, 182, 183, 195–197, 199, 200
 Kazinczy János 191
 Kecskeméti Gábor 29
 Keller, Christopf (Christophorus Cellarius) 112
 Kellio Miklós 107
 Kempelen Béla 204
 Kempelen Farkas 215
 Kempis, Thomas 80, 84, 105, 111
 Kenyeres Ágnes 103
 Keppel Henrik 20
 Kerekes Sámuel 144, 151
 Keresztes Dániel 90
 Keresztury Dezső 127, 128, 145, 146
 Kéri Borgia Ferenc 107, 212
 Kéri Katalin 109
 Keserű Bálint 13, 27

- Keserű Gizella 27
Kevéházi Katalin 9, 13, 26, 29, 30
Khavanova, Olga 211
Khlósz Pál 103, 108
Kiechel, Nicolaus Georgius 20
Kikinger Eleonóra 174–176
Király István 51
Kis Bálint (Kiss Bálint) 91–93, 97, 98
Kis Istvány *lásd* Kiss István
Kis János 141, 148, 149
Kis Krisztián Bálint 48
Kis Pálné 93
Kisbán Emil 77
Kiss Ferenc 104
Kiss István 183
Kiss József 115
Kiss József Mihály 204, 205
Kiss Réka 91
Kiss Tamás 63
Kiss Z. Géza 90
Kissné Bognár Krisztina 204–205
Klaniczay Gábor 19
Klaniczay Tibor 112
Klempa Gábor 23
Klimó György 30, 88, 89
Knapp Éva 77, 79, 107
Kokas Károly 29
Kókay György 26, 88, 145, 150
Kollányi Ferenc 63
Kollonich család 142
Kollonich László 150
Kolozsvári János 19
Kondor József 192
Kondvitska Márton 75
Kopf, Ferdinand 112
Kordecki, Augustinus 79
Kósa László 87
Kosáry Domokos 145
Kotzebue, August von 185
Kovachich Márton György 78, 148
Kovács Ákos András 144
Kovács András 19
Kovács Gábor, I. 87
Kovács Ignác 105, 119
Kovács Kálmán Árpád 31
Kovács Sámuel 99
Kovácsnai Sándor 141, 155
Kováts Ágoston 73, 75, 84
Kováts János 97, 98
Kováts József 93, 197
Kökényesi Zsolt 216
Kömlei János 155
Körmöczy János 21
Kőrösi Csoma Sándor 193
Kőszeghy Péter 148
Kőszeghy Szaniszló 114
Kregár Antal 102, 103, 118, 120
Kregár Ferenc 103
Kreskay Imre (Emericus Kreskay) 155, 185
Kriegleder, Wynfrid 27, 215
Kristóf Ildikó 89
Kruppa Tamás 25, 27, 28
Kruppa, Nathalie 29
Kulcsár Péter 34
Kuzmich, Ludwig 79, 80
Küllös Imola 96
Küzemics István 79
Laáb Mátyás 80
Lábadi Károly 90, 97
Labádi Lajos 93
Lackovits Emőke 90
Lacroix, Sylvestre-François 128
Laczkó András 197
Laczkovics János 151, 187

- Ladvoat, Jean-Baptiste 210
 Laestadius, Petrus 138
 Lagrange, Joseph-Louis 128
 Lajos, XIV. Bourbon, francia király 132, 213
 Lajos, XVI. Bourbon, francia király 55
 Lakits Pál 154
 Landerer család 47, 56
 Landerer János Mihály 15, 55
 Landerer Katalin 50
 Landerer, Johann Michael *lásd* Landerer János Mihály
 Landovics István 84
 Langenfeld, Friedrich Spee von 214, 215
 László Ferenc, Bögözi 28
 Latkovits Miklós 20, 26
 Laymann, Paulus 84
 Lázár István Dávid 26, 30
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 131
 Lengyel Réka 34, 153, 185, 186
 Lessing, Gotthold Ephraim 73
 Lettner 47
 Ligouri, Alphonsus de 68, 78
 Lindauer János 47
 Lindeström, Gustav Magnus 138
 Lipót, II. Habsburg-Lotharingiai, magyar király 58, 196
 Lipsius, Justus 33
 Livius, Titus 79, 134
 Lochuch László 104, 105
 Locke, John 136
 Lohner, Tobias 84
 López-Vidriero, Maria Luisa 21
 Losonczi István 190
 Losontzi István, Hányoki 17
 Lósy-Schmidt Ede 194
 Lovas Eldina 90
 Lowth, Robert 148
 Lőrentz János 84, 85
 Löwe, Anton 36, 38–41
 Lucretius Carus, Titus 131
 Luther, Martin 20, 129
 Lünig, Johann, Christian 110
 Mably, Gabriel de 133
 Machiavelli, Niccolò 208
 Madarász Flóris 152
 Mader, Johann Joachim 33
 Maffei, Scipione 211
 Maffini, Luigi 21
 Mahler, Philipp-Ulrich 38, 40, 41
 Majthényi család 184
 Majthényi Mária 186
 Makk Domokos (Domonkos) 182–184
 Makkai László 92
 Mályuszné Császár Edit 151
 Marász Miklós 68, 69, 71, 72
 Marchantius, Jacobus 84
 Marczibány Istvány *lásd* Marczibányi István
 Marczibányi család 184
 Marczibányi István 153, 186
 Margit, Szent 107
 Margócsy István 187
 Mária Terézia, Habsburg, magyar király 47, 58, 196, 205, 206, 216
 Marianus (ab Angelis) 73
 Markovits Ferenc 76
 Maróthi György (Maróthy) 116
 Marte, Johann 24
 Martene, Edmond 135
 Martin, Henri-Jean 33, 36
 Martinovics Ignác 154, 155, 182, 183, 187
 Márton József 145
 Mârza, Eva 29

- Mârza, Iacob 24
Matolay Katalin 9, 45, 46, 49
Matzenauer, Joseph 27
Mátyás, I., Hunyadi, magyar király 110
Mátyus Imre 141
Maupertuis, Pierre-Louis 128
Medici, Paolo Sebastiano 114
Meinhard, Johann Nikolaus 136
Melanchthon, Philipp 20, 129, 130
Méliusz Juhász Péter 106
Melon, Jean François 132
Mendelssohn, Moses 131
Menochius, Joannes Stephanus 69
Mercator, Bernardinus 67, 114
Merényi Lajos 152
Mérey Sándor 199
Mészáros Ignác 108, 120
Mészáros István 109
Mészáros Veronika 90
Mettrie, Julien Offray de la 42, 131
Mezei Ferenc 75
Mezey István 193, 195
Mickl, Anton 74
Micu-Klein, Inocențiu 24
Mikes Kelemen 99, 151
Milkovics János 63, 85
Miller Jakab Ferdinánd 56
Miller János Ferdinánd 210
Millot, Claude-François Xavier, abbé de 152, 184
Miskolci Csulyak István *lásd* Csulyak István, Miskolci
Mitterpacher Lajos 74, 84
Mizera Tamás 26
Mollik Tóbiás 70
Molnár Ambrus 90, 96
Molnár Andrea 23
Molnár János 97
Molnár József 141, 150
Molnár László Sándor 189
Monok István 9, 13, 14, 17–20, 22–30, 32, 33, 48, 88
Montaigne, Michel Eyquem de 212
Montazet, Antoine de Malvin de 114
Montealegre 162
Montesquieu (Charles-Louis de Secon-dat) 131, 206, 208, 209, 213
Montfaucon, Bernard 130
Moór Xav. Ferenc 76
Móré György 81
Móricz István 104, 118
Móricz Lázár 104, 105, 118
Mosheim, Johann Lorenz von 92
Mózsa Ernő 189, 201
Mulsow, Martin 92
Muratori, Lodovico Antonio 135
Müller Ferenc 72
Nádasdy Ferenc III, gróf 20
Nagy Andor 88
Nagy Géza 23
Nagy Imre 34
Nagy Iván 103
Nagy János 156
Nagy Lajos 117
Nagy Ottó, M. 21
Nagyváthy János 190, 192, 193, 196, 197, 200
Nagyváthy Lídia 193
Napóleon *lásd* Bonaparte Napóleon, I., Franciaország császára
Neander, Michael 33
Necker, Jacques 132
Nedecky Tamás 103, 104, 118
Nedeczky Adalbert 101, 120
Nedeczky család 103

- Nedeczky Károly 103, 118
 Nedeczky László 210
 Negyedés Pál 71, 73, 84
 Nemes Gábor 63
 Németh (Viskolcz) Noémi *lásd* Vis-
 kolcz (Németh) Noémi
 Németh Antal 185
 Németh János 34
 Németh József 102
 Németh László 156
 Némethy Sándor 75
 Newton, Isaac 165
 Nicholls, William 198
 Nickolls, Sir John 208
 Nottenstein, Johann Georg 27
 Novák László 19

 Nyerges Judit 29, 88
 Nyikos László 193
 Nyikos-Kacsóh család 193

 Oberland, Elisabeth 26
 Oláh Róbert 18
 Orbán László 196
 Orbán, VIII., pápa 79
 Orczy József 149
 Orczy Lőrinc 179
 Orosz Ferenc 214
 Orosz László 148
 Ossitzky család 175
 Ossitzky, Johann 174, 175
 Ossitzky, Marie 175
 Oszterhueber János 103, 118, 120
 Ovidius Naso, Publius 175, 213

 Ötvös Péter 27, 29

 Paal János 75
 Padányi Biró Márton 109, 114, 116
 Palma Károly Ferenc 71
 Pálóczi Horváth Ádám 56–59, 101–102,
 144, 155, 191, 195–196, 199–202
 Pankl Máté (Pankel) 117
 Pápai Páriz Ferenc (Franciscus Pápai
 Páriz) 72, 113, 116, 175
 Parapatits János 65, 76, 82
 Parapatits Károly 83
 Passeri, Giovanni Battista 130, 131
 Patachi, Ioan Giurgiu 24
 Patzkó Ferenc 47
 Paulus, Eremita 79
 Pavercsik Ilona 25, 31
 Pázmándi Horvát Endre *lásd* Horvát
 Endre, Pázmándi
 Pázmány Péter 71, 83
 Péczeli József 52–54, 59
 Pécsi Erzsébet (Elisabetha Ebehardin)
 27
 Péntek Péter 95
 Periergus Deltophilus *lásd* Reviczky
 Károly Imre
 Perneszith György 19
 Perschy, Jakob 143
 Perusseau, Silvain 73, 74
 Pestalozzi, Johann Heinrich 136, 193
 Pesti Bornemisza Ferenc *lásd* Borne-
 misza Ferenc, Pesti
 Péter Katalin 22
 Péterffy Ida 191
 Péteri Takács József 144
 Pethe Ferenc 201
 Petrik Géza 56
 Pfundtner, Matthias 72
 Pichler, Antoine 78
 Pichler, Vitus 68, 84, 108

- Piller Mátyás 137
Pintér Jenő 109
Pintér Márta Zsuzsanna 19
Platón 131
Plinius Secundus Maior, Caius (Plinius, ifj.) 79, 161
Pockocke, Richard 128
Pogány Péter 88
Pomey, François Antoine (Franciscus Pomeius) 73, 79, 213, 214
Poór János 19
Pope, Francis 197
Pott, Sandra 16
Potyondi Ferenc 156
Pray György 28, 109, 137, 139, 211
Presits Ignác 69
Prickler, Harald 29, 143
Prileszky János 111
Prugger, Martin 68, 73
Pufendorf, Samuel 133, 207
Pupikhoffer Ágoston (Pupikhoffer, Augustinus) 185
Pusztai Bertalan 141
Pusztai Gabriella 25
Pyrker János László 153, 186
- Rab Irén 132
Rabener (Rabner), Gottlieb Willhelm 185
Rach Mihály 75
Rácz Lajos 204, 205
Ráday Gedeon, id. 141
Radvánszky László 25, 28
Rájnis József (Rainis, Rajnis) 180, 181
Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem (Rákótzai) 109, 110, 187, 214
Raksányi Hugó 81
Ramsay, David 134
- Ranst, Franciscus Van 70
Raymond, Joad 20
Réaumur, René Antoine Ferchault 128
Rédey János 57
Rédvay István 50
Reichardt Aba 64, 67, 68, 83
Reichen, Johann 133
Reiffenstuel, Johann Georg (Anacletus Reiffenstuel) 65, 67, 70, 78, 84
Reinert, Erik S. 209
Reinfeld, Joseph Ignaz 70
Reisinger János 146
Reiske, Johann Jakob 130
Rennauer János Fülöp 54
Ress Imre 143
Révai Miklós 58, 141, 148–150, 181
Révész Imre 112
Reviczky Judit, Hohenlohe Károlyné 145
Reviczky Károly Imre (Periergus Deltophilus) 21
Rey, Marc-Michel 36
Réz József 94
Richardson, Samuel 109
Richelieu, Armand Jean du Plessis de 208
Richter, Noë 21
Rigler József 81, 82
Rijssen, Leonard van (Rissenius) 112
Rimay János 26
Ring Éva 19
Robertson, William 134
Robespierre, Maximilien de 150
Rollin, Charles 213
Rómer Flóris 83
Rómer József Alajos 83
Rosty Miklós 114
Rouger de Lisle, Jean-Claude 155

- Rousseau, Jean-Jacques 36, 131, 136, 196, 201, 203–205, 215, 216
 Royer Ferentz Antal 47
 Rozsos Pál 78
- Sághy Ferenc (Franciscus Sághy) 174–176
 Sághy Sándor 175
 Saint-Pierre, d'Argenson 209
 Salamon György 106, 107, 119, 120
 Salman, Jeroen 20
 Sándor István 109, 120
 Sándor Lipót, Habsburg–Lotharingiai, főherceg 58
 Sárközy Albert, nádasdi 196, 201
 Sárközy család, nádasdi 189, 195
 Sárközy György 193, 195, 201
 Sárközy Imre 195, 196
 Sárközy István, nádasdi 8, 189, 191, 195–202
 Sárközy János, nádasdi 191
 Sárközy Károly, nádasdi 201
 Sárközy Kázmér, nádasi 196
 Sárközy Szabolcs, nádasdi 195
 Sárközy Titusz, nádasi 201
 Sározy Szabó Sándor 151
 Saupin, Guy 21
 Sauttersheim Ignác 8, 203–209, 211, 213–216
 Schaibl Erzsébet 183
 Schauff János, Nepomuk (Johann Nepomuk Schauff) 47, 55, 56
 Scheffer Mátyás 75
 Schier, Xystus 28, 33
 Schiller, Johann Christoph Friedrich von 197
 Schlag, Gerard 142
 Schlettwein, Johann August 133
 Schlözer, August Ludwig von 135
 Schmeizel, Martin 15
 Schmelzer-Pohánka Éva 109
 Schnakenbourg, Éric 21
 Schoppe, Caspar 212
 Schönert, Jörg 16
 Schultens, Albert 130
 Schwaiger, Andreas 38, 41, 43
 Schwandner János 211
 Schwartz, Johann 27
 Scribani, Carolus 108
 Seedoch, Johann 80
 Segneri, Paolo 70, 84
 Seidler, Andrea 27, 32, 215
 Seidler, Wolfram 37
 Selecká, Eva *lásd* Mârza, Eva
 Selmeczi László 19
 Semmer, Gerd 154
 Seneca, Lucius Annaeus 213
 Sidy Pál 104, 118
 Siess Antal 48
 Siess család 47, 54, 114
 Siess János József 54
 Sigray Erzsébet Róza 107
 Simon Beáta 99, 101
 Simon Melinda 14
 Simonchich Ince 156
 Sipos Csaba 191
 Sipos Dániel 193, 195
 Sipos Gábor 19
 Sipos Istvánné 112
 Skollanits Ferenc 215
 Skublics család 58
 Skublics Imre 196
 Skublics Károly 99
 Smith, Adam 132
 Sohár János 105
 Somkuti Gabriella 22, 49, 127, 128

- Somogyi János (Esztergom) 100
Somogyi János (Zala megye) 105
Somogyi Sándor 199
Somssich család, saárdi 191
Soós György 115–117, 119, 120
Soós István 196
Sordet, Yann 32
Spanheim, Friedrich 92
Spek Ignác 108
Spielmann-Sebestyén Mihály 26
Spissich János 101, 199, 200
Stanciu, Laura 24
Stanescu, Heinz 30
Staniszló *lásd* Szaniszló Ágost, II.
Poniatowski, lengyel király
Stankovátsi Leopold 71, 84
Stapleton, Thomas 116
Starck, Johann August 82
Steele, Richard 209
Steffanics József 107, 108, 119, 120
Steinhübel, Georg 26
Steinmacher Kornélia 187
Stempely Irén 31
Stohl Róbert 144
Strausz József 76
Surján Miklós 30
Suttner, Ernest Christoph 24
Süssmilch, Johann Peter 132
Svastits Ignác 80
Svastits Mátyás 81
Svatoš, Martin 31
- Sz. S. J. *lásd* Szlávniczai Sándor István
Szabó Ádám 123
Szabó András 198, 199
Szabó Ferenc (Zala megye) 105
Szabó Ferenc 96
Szabó István 84
- Szabó László, Z. 82
Szabó Tímea 101
Szaitz Leó 151
Szajbély Mihály 141
Szakácsi Csorba Ede 195
Szalay Pál 92, 93
Szaniszló Ágost, II., Poniatowski, lengyel király 158
Szántay Antal 209
Szapáry János 153, 184
Szapolyai János (II. János, magyar király) 211
Szatmári Judit 91
Szauder Mária 176
Szeberényi Gábor 109
Széchenyi Ferenc, gróf 8, 22, 45, 46, 48
–54, 56, 58, 59, 88, 89, 127, 128, 142, 144, 148, 151
Széchenyi István, gróf 123, 196
Széchenyi Lajos, gróf 148
Szecsődy Imre 106, 119
Szegedi János 207
Szegedy Ignác 101
Szegedy János 108, 111
Szegedy-Maszák Mihály 88
Szekér Alajos Joakim 116
Szekeres Sándor 151
Szelestei Nagy László (Szelestei N. László) 100, 149, 215
Szenci Molnár Albert 198, 212
Szentgyörgyi István 194
Szentiványi Márton 111
Szentmihályfalvai György 105
Szép Györgyné 105
Szerdahelyi István 51
Szerdahelyi, Georgius Aloysius 185
Szetey Szabolcs 98
Sziklay László 30

- Szilágyi Sámuel 181
 Szily János 114
 Szinnyei József 48, 49, 52, 53, 56, 57,
 69–71, 73–75, 78–82, 104
 Szivák Judit 25
 Szlávniczai Sándor István (Sz. S. J.)
 185
 Szokolay Dániel 194
 Szokolay Károly 193
 Szörényi László 153, 154
 Szöts Zoltán Oszkár 49
 Szuly Rita 18
 Szurmay Ernő 153, 154
 Szvorényi Mihály 78, 84

 Tacitus, Publius Cornelius 134, 161
 Takáts Gyula 197
 Takó György 104, 105
 Tamási János 57
 Tampe, Magdalena 24
 Tanzer, Jozef 215
 Tar János
 Tarján, Tamás, M. 50
 Tarnai Andor 29, 145, 154
 Tarnóczy István 78
 Taxner-Tóth Ernő 53
 Teleki Ádám, gróf 139
 Teleki József (1738–1796), gróf 124–127,
 136, 137, 178
 Teleki József (1777–1817), gróf 125
 Teleki József (1790–1855), gróf 123,
 124, 138
 Teleki László, gróf 124, 125, 127–129,
 131–134, 136–139
 Teleki Sámuel, gróf 24, 88, 89
 Teleky Eszter (Teleky Eszther) 179
 Teleky József *lásd* Teleki József (1738–
 1796), gróf
 Teller, Wilhelm Abraham 129
 Terentius Afer, Publius 113
 Tessedik Sámuel 115, 155
 Teutchich György 75
 Thassy László 107, 119
 Thimár Attila 29, 149, 150
 Tillemont, Louis-Sébastien de 135
 Tkaltsits János 101
 Tobler, Felix 66, 80
 Toldy Ferenc 129
 Tomasich János 103, 118, 120
 Tomentsek János 48
 Tonk Sándor 19, 28
 Tordai Sámuel 109
 Torkos Justus János 137
 Tóth Benedek 141
 Tóth Farkas 53, 54, 59
 Tóth Ferenc 21
 Tóth István György 19, 99, 100
 Tóth József 75
 Tóth Melinda 77
 Tóth Zsombor 89
 Towsey, Mark R. M. 20
 Török Ferenc 193, 194
 Török Miklós 194
 Trapp, Ernst Christian 136
 Trattner János Tamás (Johann Tho-
 mas Trattner; Trattnern) 51, 198
 Trebovszky, Christophorus 73
 Trenck, Friedrich Freiherr von der
 (Trenk Frigyes) 141, 150, 151
 Tsapodi Lajos *lásd* Csapodi Lajos
 Tschupik, Johann Nepomuk 69
 Tuboly László 101
 Tulok Mihály Ferenc 191
 Tusztich Antal 106, 119
 Tüskés Gábor 34, 149
 Tüskés Tibor 30

- Újfalusy Judit 105
Ungi Pál 151
Ursinus Velius, Casparis 211
- Váczy János 196
Vaderna Gábor 187
Vajk Ádám 63, 64, 66, 76
Vajkovics Imre 33
Valckenaer, Lodewijk Caspar 130
Valner Alajos 75
Váradi Gyulai Ferenc 191
Varga András 17, 19, 20, 26
Varga Imre 64, 67, 68, 83
Varga Júlia 204, 205
Varga, László, Á., 90
Varju András 101
Varry, Dominique 32
Vásárhelyi Judit 63
Vásárhelyi Sámuel 199
Vasari, Giorgio 135
Vasné Tóth Kornélia 45
Vecsei (Pataki) István 109
Vécsey József 71
Verbay István 193, 195
Veres Gábor 88
Veresmarti Sámuel 97
Vergilius Maro, Publius 110, 114, 213
Verók Attila 17, 22, 24, 26, 88
Verseggy Ferenc (Franciscus Verseggy;
Versegi) 8, 141, 151–155, 161, 163, 173–
187
Vespasianus, Titus Flavius, római császár 161
Vico, Giambattista 131, 134
Vida Károly 67, 77
Vida László 100
Vieira, Antonius 84
Viglio, Patrizia 21
- Vince, Lerini Szent (Lirinumi Szent Vintze) 114, 115
Vincze Sámuelné 193
Vinnen, Arnold 207
Vintze Mihály 199
Violáné Bakonyi Ibolya 189, 199
Virág Benedek 53, 145
Visi Ferenc 64, 65, 68
Viskolcz (Németh) Noémi 17, 18, 20, 26–30
Vizi János 109, 119
Vizkelety András 29
Voigt Vilmos 96
Voit, Edmund 68, 78
Vollhardt, Friedrich 16
Voltaire (François-Marie Arouet) 36, 131, 201, 206, 213, 214
Voorbroek, Jakob (Perizonius) 130
- Wagner, Franz 108
Wallaszky Pál 33
Wallerius, Johan Gottschalk 212
Warren, Jason Scott 89
Wéber Simon Péter 47, 48, 52, 54–56
Weingand, Johann-Michael 36
Weinmüllerné 48
Weissenthal 41, 43
Wellmann Nóra 152
Werbőczy István 106–108, 111, 115, 117, 137
Westenberg, Johannes Ortwinus 207
Weszprémi István 137
Wiegand János 181
Wimpfeling, Jakob 211
Winckelmann, Johann Joachim 135
Windisch, Karl Gottlieb von 71, 215
Winkler, Gerhard J. 142
Wiszt, Gaspar 26

-
- Wix Györgyné 151
Wolff, Christian 131, 137, 211, 212
Wolfgang, Gürtler 142
Wytttenbach, Daniel 129
- Z. Szabó László *lásd* Szabó László, Z.
Zalka László 65, 67–70, 72–74, 78
Zankl, Fabian 116
Zay Ferenc 19
Zelliger Alajos 79
Zenthe József 95
Zerpák Ferenc 101, 120
- Zichy Ferenc, gróf 63
Zihn, Johann Georg 33
Zimmermann, Sigismund 20
Zincken, Georg Heinrich 210
Zrínyi Miklós, gróf 199
Zvara Edina 17, 18, 20, 25, 27, 28, 88,
141–145, 148–150
Zvorényi Mihály *lásd* Szvorényi Mi-
hály
Zwingli, Ulrich 198
Zygner, Lesezk von 29

Helynévmutató

(A: Ausztria, AFG: Afganisztán, BE: Belgium, CH: Svájc, CN: Kína, CZ: Csehország, D: Németország, E: Spanyolország, EC: Ecuador, EGY: Egyiptom, ENG: Anglia, FR: Franciaország, GR: Görögország, H: Magyarország, HR: Horvátország, I: Itália, IN: India, NL: Hollandia, PE: Peru, RO: Románia, RS: Szerbia, SK: Szlovákia, SLO: Szlovénia, UA: Ukrajna)

- Aba (HU) 195
Alibánfa (HU) 108, 119
Amerika 163
Amszterdam (NL) 39, 133
Andocs (HU) 191
Anglia (ENG) 116, 132, 204, 209
Arabia 128
Arequipa (PE) 163
Árpás (HU) 71
Ausztria (Austria, A) 45, 67, 72, 181
- Bács (Bač, SK) 101, 120
Bácsfeketehegy (Feketić, RS) 90
Bácska (Bačka, RS; Bačka HR) 90, 91
Bácskossuthfalva (Stara Moravica, RS) 91
Baglad (HU) 105, 119
Balatonhenye (HU) 111, 119
Balázsfalva (Blaj, RO) 24
Bándoly (Weiden bei Rechnitz, A) 75
Baranya megye (HU) 30, 90, 91, 95, 97, 98
- Bécs (Wien, A) 15, 23, 35, 37, 38, 40–43, 47, 49–51, 53, 81, 103, 108, 111, 115, 116, 138, 141–145, 148, 151, 152, 155, 180, 198, 204–206, 209, 211, 216
Becsehely (HU) 105
Békés (HU) 19, 90–98, 100
Belica (HR) 101, 120
Bellye (Bilje, HR) 97, 98
Bereg, régió (HU) 18
Beregszász (Berehove, UA) 155
Berlin (D) 131
Besztercebánya (Banská Bistrica, SK) 26, 29
Betlér (Betleár, SK) 33
Béts (A) *lásd* Bécs
Bihardiószeg (Diosig in Bihor, RO) 18
Boldogfa *lásd* Zalaboldogfa
Bolgárszeg (Șchei; Brașov, RO) 24
Boroszló (Wrocław, PL) 26
Bottornya (Podturen, HR) 103, 118
Börzönce (HU) 113, 119
Brassó (Brașov, RO) 24

- Brüsszel (Bruxelles, BE) 39
 Budapest, Buda, Pest, Pest-Buda (HU) 20, 27, 28, 30, 33, 35–38, 43, 47–54, 56, 74, 78, 108, 117, 120, 124, 125, 127, 152, 154, 155, 174, 182, 183, 186, 193, 198, 204, 210, 216
- Carmagnole (F) 155
 Catania (I) 161
 Cenk (HU) *lásd* Nagycenk
 Chemnitz (D) 210
 Csehország, Cseh ország (CZ) 54, 58, 186
 Csíksomlyó (Șumuleu, RO) 28, 48
 Csúny (HU) *lásd* Dunacsúny
 Csurgó (HU) 189–195, 197–199, 201, 202
- Dabronc (HU) 101
 Darány (HU) 191, 193, 197
 Debeljácsa (RS) *lásd* Torontálvásárhely
 Debrecen (HU) 47, 48, 92–94, 97, 112, 113, 116, 194, 195
 Dél-Amerika 128
 Dobri (HU) 106, 107, 119
 Drávaszög (HU) 90, 91, 97
 Dunacsúny (Čunovo, SK) 72
- Eger (HU) 88, 114, 117
 Egyiptom (EGY) 128, 146, 161
 Eperjes (Prešov, SK) 20
 Erdély (Transilvania, RO) 16, 17, 21, 23, 24, 27, 28, 30, 31, 32, 34, 92, 109, 117, 155
 Észak-Amerika 134
 Esztergom (HU) 30, 47, 79, 100, 174
 Európa 9, 16, 20, 21, 23, 25, 28, 33, 35, 36–38, 40, 41, 43, 94, 128, 133, 134, 137, 146, 147, 160, 207, 209, 210, 215
- Felpéc (HU) 82
 Felsőcsány (HU) *lásd* Zalacsány
 Franciaország (FR) 38, 116, 208
 Frankfurt am Main (Frankfurt, D) 108, 209
- Genf (Genève, CH) 39
 Gétye (HU) 106, 119
 Göttingen, Göttinga (D) 92, 132, 148, 193
- Gyoma (HU) 96
 Győr (HU) 8, 57, 58, 63–85, 100, 105, 108, 114, 181
 Győr-Moson-Sopron megye, Sopron vármegye (HU) 65, 66, 117
 Győrfa (HU) *lásd* Zalabaksa
 Győrszemere (HU) 81, 82
 Gyula (HU) 94
 Gyulafehérvár (Alba Iulia, RO) 23, 24
- Hamburg (D) 128, 144
 Hedrehely (HU) 194
 Heidelberg (D) 92
 Henye (HU) *lásd* Balatonhenye
 Heraklea (Heraclea, GR) 161
 Herat (AFG) 161
 Horvátkimle (HU) *lásd* Kimle
- India (IN) 128, 162
 Itália (I) 20, 38, 130, 135, 135, 161
 Ivánc *lásd* Zalaivánd
- Jákó (HU) 191
 Jalžabet (HR) 101, 120
 Jászvásár (Iași; Jassy RO) 50
- Kajárpéc (HU) 82
 Kalkutta (Kolkata, IN) 193

- Kanizsa *lásd* Nagykanizsa
 Kapoly (HU) 71
 Kaposmérő (HU) 199
 Kaposvár (HU) 189, 191, 194, 195
Karappa (Carappa) 163
 Kassa, Cassovia (Košice, SK) 26, 30, 47, 56, 107, 145, 154
 Katanea *lásd* Catania
 Keszthely (HU) 23, 99, 155, 197
 Kimle (HU) 65, 66, 76, 77, 81, 82, 83
 Kína (CN) 128
 Kisasszond (HU) 195
 Kisgörbő (HU) 101
 Kismarton (Eisenstadt, A) 29, 141–144, 146, 151, 152, 154, 155
 Kispéc (HU) *lásd* Kajárpéc
 Kolozsvár (Cluj-Napoca, RO) 21, 23, 28, 112, 136, 155
 Komárom, Rév-Komárom (HU; Komárno, SK) 48, 52, 54, 71, 73, 116
 Kópháza (HU) 68, 72
 Kőrmöcbánya (Kremnica, SK) 26, 155
 Körösladány (HU) 94
 Kőszeg (HU) 29, 111
 Kunsziget (HU) 81
- Lajtakörtvélyes (Pama, A) 67
 Laskó (Lug, HR) 90, 95
 Lausanne (CH) 39, 133
 Lébény (HU) 64, 65, 68, 76, 83
 Légrad (Legrad, HR) 103, 118, 120
 Leiden (NL) 92, 207
 Leipzig *lásd* Lipcse
 Lesencetomaj (HU) 101, 104, 118, 120
 Liebling (RO) 91
 Lipcse, Lipsia (Leipzig, D) 33, 40, 209
 London (ENG) 39
 Lőcse (Levoča, SK) 26, 29, 112
- Lukafa (HU) *lásd* Alibánfa
- Magyarittebe (Novi Itebej, RS) 91
 Magyar kimle (HU) *lásd* Kimle
 Magyarország, Magyar ország, Magyar-Ország (HU) 7, 8, 13, 14–22, 25–31, 33–37, 42, 43, 47, 48, 51, 56, 63, 87, 88, 94, 103, 109, 112, 115, 117, 139, 144, 145, 151, 185, 187, 196, 198, 212, 215
 Magyaróvár (HU) *lásd* Mosonmagyaróvár
Malahallo 163
 Máriavölgy (Marianka, SK) 77, 79
 Marosvásárhely (Tîrgu Mureș, RO) 24, 28, 136
 Merenye (HU) *lásd* Zalamerenye
 Mihályfa (HU) 101, 120
 Montmorency (FR) 204
 Mosonmagyaróvár (HU) 66, 69, 80
 Mosonszentmiklós (HU) 81
 Môtiers (CH) 203
 Munkács (Mukacsevo, UA) 155
 Muraréthát (Štrukovec, HR) 101, 120
 München (D) 78
- Nagy-Britannia (GB) 208
 Nagybajom (HU) 189, 191, 195–197, 199
 Nagycenk (HU) 148
 Nagyenyed (Aiud, RO) 28
 Nagykanizsa (HU) 105, 101, 118
 Nagykaroly (Carei, RO) 109
 Nagykörös (HU) 23, 92
 Nagylengyel (HU) 105
 Nagyszeben (Sibiu, RO) 15, 24, 106
 Nagyszombat (Trnava, SK) 15, 47, 105, 107, 109–111, 113, 114, 116, 175, 176, 204

- Nápoly (Napoli, I) 160, 161
 Nemesládony (HU) 76
 Németország (DE) 38, 45, 132
 Neuchâtel (CH) 37, 39, 40, 203, 204
 Novakovec (HR) *lásd* Jalžabet
- Óhodász *lásd* Városhodász
 Ómoravica *lásd* Bácskossuthfalva
 Oroszvár (Rusovce, SK) 67, 76
- Ötveny-Sziget (HU) *lásd* Kunsziget
 Ötvös (HU) *lásd* Dabronc
- Pacsa (HU) 108, 119
 Pacsér (Pačir, RS) 91
 Palin, városrész (HU) *lásd* Nagykanizsa
 Pándorfalu (Parndorf, A) 72
Papucsfalva 56
 Párizs (Paris, FR) 39, 150, 155, 162, 163, 204, 213
 Pécs (HU) 30, 48, 88, 136, 155, 195
 Pest, Pest-Buda (HU) *lásd* Budapest
 Petrikeresztúr (HU) 102, 104, 118
 Piros (Rumenka, RS) 91, 95
 Poturnya (Poturňa, SK) 120
 Pozsony (Bratislava, SK) 15, 30, 35–43, 47, 48, 51, 53, 55, 56, 58, 66, 71, 74, 81, 106, 108, 112, 114, 116, 117, 155, 181, 195, 205, 206, 215, 216
 Pölöskefő (HU) 106, 119
 Pribislavec (HR) *lásd* Zalaújvár
 Putnok (HU) 52
- Quito (EC) 163
- Raguza (Dubrovnik, HR) 50, 51, 56
 Répceszemere (HU) 81
 Rév-Komárom *lásd* Komárom
- Rezi (HU) 104, 118
 Rittberg *lásd* Végvár
 Róma (Roma, I) 24, 107, 110, 130, 214, 215
- Salomvár (HU) 104, 109, 118, 119
 Sárd *lásd* Somogysárd
 Sármellék (HU) 106, 119
 Schaffhausen (CH) 42
 Segesd (HU) 191
 Selmezbánya (Banská Stiavnica, SK) 26, 29
 Skócia (GB) 20
 Somogy megye (HU) 71, 104, 189, 190–197, 201, 202
 Somogysárd (HU) 191
 Sopron (HU) 33, 47–49, 54, 55, 64, 72, 81, 113, 117, 156, 216
 Söjtör (HU) 110
 Strasbourg (FR) 155, 204
 Svájc (CH) 37–40, 92, 112, 132, 203, 204
- Szeged (HU) 47
 Székesfehérvár (HU) 145
 Szentes (HU) 92, 93, 97
 Szlavónia (HR) 90, 91
 Szolnok (HU) 153, 154, 186
 Szombathely (HU) 48, 64, 65, 67, 82, 105, 114
 Sztrukovec (HR) *lásd* Muraréthát
- Takácsi (HU) 156
 Tenerife (Tenerifa, E) 163
 Teskánd (HU) 110, 119
 Tét (HU) 82
 Tokaj (HU) 20
 Torontálvásárhely (Debeljača, RS) 91
Trója (Troia) (Truva, TR) 185

-
- Ulm (D) 42
- Vác (HU) 18, 47
- Városhodász (Markt Neuhodis, A) 82
- Vas megye (HU) 57, 75, 82, 99, 101–103, 117
- Végyvár (Rottberg; Tormac, RO) 91
- Verona (I) 211
- Veszény (HU) 67
- Veszprém (HU) 78, 109
- Veszprém megye (HU) 18, 68, 69, 70, 78, 79, 99, 100, 101
- Vésztő (HU) 93, 98
- Vörösmart (Zmajevac, HR) 95
- Wales (GB) 20
- Yverdon (Yverdon-les-Bains) (CH) 39
- Zágráb 76, 80, 83
- Zala megye (HU) 8, 99–104, 106, 189
- Zalabaksa (HU) 105, 115, 119
- Zalaboldogfa (HU) 101, 120
- Zalacsány (HU) 111, 119
- Zalaivánd (Ivanci, SLO) 102
- Zalakovár (HU) 106
- Zalalövő (HU) 107, 119
- Zalamerenye (HU) 106, 113, 119
- Zalaszentbalázs (HU) 58, 99
- Zalaújvár (Pribislavec, HR) 106
- Zürich (CH) 133, 203

A kötet szerzői

MONOK ISTVÁN

MTA Könyvtár és Információs Központ, főigazgató

GRANASZTÓI OLGA

MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport,
tudományos munkatárs

VASNÉ TÓTH KORNÉLIA

Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, könyvtáros

HORVÁTH JÓZSEF

Dr. Kovács Pál Könyvtár és Közösségi Tér, igazgatóhelyettes

HEGYI ÁDÁM

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Könyvtár-
és Humáninformatikai Tanszék, egyetemi adjunktus

SIMON BEÁTA

MNL Zala Megyei Levéltára, levéltáros

SZABÓ ÁDÁM

MTA Könyvtár és Információs Központ, főkönyvtáros

ZVARA EDINA

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Kulturális Örökség
és Humán Információtudományi Tanszék, egyetemi docens

DONCSE CZ ETELKA

MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport,
tudományos munkatárs

VIOLÁNÉ BAKONYI IBOLYA

Csokonai Református Gimnázium, Csurgó, könyvtáros

DÓBÉK ÁGNES

MTA BTK Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820
Kutatócsoport, tudományos segédmunkatárs